

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена Р. Глушац

**СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У СРПСКОЈ
ДЕСПОТОВИНИ (1402-1459)**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena R. Glušac

**SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN SERBIAN
DESPOTATE (1402-1459)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Подаци о ментору и члановима комисије за оцену и одбрану докторске дисертације:

Ментор:

проф. др. Андрија Веселиновић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Датум одбране:

Српска православна Црква у српској Деспотовини (1402-1459)

Резиме:

Истраживање на наведену тему због тематике сачуваних извора, базирано је пре свега на међусобном односу између Цркве и државе, односно владара. И у време Деспотовине, Црква је у идеалној симфонији са државом: нема сукоба ауторитета, интереса или око доминације, деспоти се саветују око важних одлука са црквеним великодостојницима. Она је била главни посредник између Бога и владара, она је та која моли за напредак, успех и спасење. Српски деспоти су наставили традицију Немањића по питању Божанског порекла власти и њихове улоге као чувара вере. Владари су заштитници Цркве, пре свега њене имовине, која је била неприкосновена из угла власти. Дарују покретну и непокретну имовину, уводе низ привилегија и олакшица, из религиозних али и политичких разлога. Имовина је била материјални ослонац који је омогућавао манастирима и храмовима да неометано функционишу. Током владавине деспота Стефана уочавају се неке нестабилности по питању Црквених поседа, док ће у време деспота Ђурђа они постати знатно угрожени. По том питању, Црква је пратила судбину државе, међутим као институција она опстаје и после пада државе 1459. године.

Током Деспотовине, на патријаршијском престоу се сменило пет патријараха. О њиховим животима извори нису оставили много података. Они су главни владареви саветници, потписници повеља, чланови државних сабора, освећују манастире. Свега неколико имена из високе црквене јерархије, епископа и митрополита је познато по именима. Срећемо их као поседнике, наручиоце књига, пратиоце владара, чланове посланства, ктиторе и писце. Монаштво у Деспотовини је у једном тренутку било у процвату. Долазак великог броја монаха довео је до оснивања нових и обнове запустелих храмова. Њихов живот у овим временима је био посвећен преписивању и превођењу значајних теолошких списа.

Света Гора је представљала место од посебне важности у овом периоду. Деспоти и властела су везани за атоске манастире, чак и после пропасти државе. Они не само да их помажу у складу са могућностима, већ налазе места за свој опстанак купујући аделфате.

Заузврат, манастирска братства се брину за спасење душе својих ктитора, редовно обављајући службе и помене.

Пропашћу Деспотовине завршава се „златно доба“ Српске православне Цркве, које се до данас неће поновити. Црква је као институција опстала и после 1459. године, али идеални однос са влашћу, који је током средњег века био утемељен на заступању истих моралних начела, стремљењу ка општој добробити целог друштва и појединца, нажалост се више неће остварити током било које српске државне творевине.

Кључне речи: Црква, Деспотовина, ктитор, манастир, Света Гора, аделфат, Османлијско царство

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку

УДК: 271.222(497.11)"1402/1459"

Serbian orthodox Church in serbian Despotate (1402-1459)

Summary:

Research on this topic, due to the characteristics of preserved sources, is based primarily on relationship between church and state or ruler. At the time of Despotate, the Church is in an ideal symphony with the state with no conflict of authority, interest, or about domination, despots are advised about important decisions with prelates. Church was the chief mediator between God and ruler, it was the one who prayed for progress, success and salvation. Serbian despots have continued the tradition of Nemanjić's, regarding Divine origin of authority and their role as the guardians of the faith. The rulers are the protectors of the Church, especially its property, which was inviolable from the perspective of government. They donated movable and immovable assets, introduced a number of privileges and exemptions, because of religious and political reasons. The property was material support that enabled the monasteries and temples to operate without hindrance. During the rule of the Despot Stefan some instability of church land are noticed, while at the time of Despot Djurdj they would become much more vulnerable. Regarding to this, the Church has followed the fate of the country, however, as an institution, it survived even after the fall of the state in 1459.

During Despotate, the Patriarchal throne was held by different five patriarchs. There are not many notices left by sources about their lives. They are the main advisers of rulers, the signatories of charters, members of the Council of State, consecrators of monasteries. Only a few names from the high Church clergy, bishops and metropolitans are known by the names. We can find them as land owners, purchasers of books, ruler's companions, emissaries, the founders and writers. Monasticism in Despotate was in growth at one moment. Arrival of a large number of monks led to the establishment of new and renewal of abandoned temples. Their life in these times has been devoted to copying and translating significant theological writings.

Mount Athos was a place of special importance in this period. Despots and nobility were related to Athos monasteries, even after the collapse of the state. They did not only helped them in accordance with their capabilities, but they found places for their survival purchasing adelphates.

In return, the monastic brotherhood cared for the salvation of the souls of its founders, regularly performing liturgies and commemorations.

Simultaneously with fall of the Despotate, the "golden age" of the Serbian Orthodox Church ended and that epoch have never renewed again. The Church as an institution survived even after 1459, however ideal relationship with the government, which during the Middle Ages was based on the representation of the same moral principles, pursuit of the general welfare of the whole society and individual, unfortunately, is no longer achieved during any Serbian political entity.

Key words: Church, Despotate, founder, monastery, Mount Athos, adelphate, Ottoman Empire

Scientific field: History

Special topics: History of the Serbian people in the Middle Ages

UDC: 271.222(497.11)"1402/1459"

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Представљање теме.....	1
Начин и методологија израде рада.....	3
Преглед извора и литературе.....	4
1. УВОД.....	12
1.1 Кратак преглед историје Српске православне Цркве од стицања аутокефалности до 1371. године.....	12
1.2 Улога Цркве током борбе за очување баштине Немањића.....	26
1.3 Монаси исихасти у Србији.....	41
1.4 Косовска битка и стварање култа кнеза Лазара.....	48
2. ПРВО ПОГЛАВЉЕ – ПРИЛИКЕ У ДРЖАВИ И ЦРКВИ КНЕЗА И ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА.....	55
2.1 Политичка ситуација у кнежевини и Деспотовини Србији до 1420. године.....	55
2.2 Црквене прилике у српској Деспотовини у доба деспота Стефана.....	71
2.3 Црквена књижевност у доба деспота Стефана.....	76
3. ДРУГО ПОГЛАВЉЕ – ОД ПАТРИЈАРХА НИКОНА ДО ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА.....	86
3.1 Опште прилике у држави крајем владавине деспота Стефана до 1459. године.....	86
3.2 Унија у Фиренци 1439. године.....	101
3.3 Положај Српске православне Цркве у последњим деценијама Деспотовине.....	106
3.4 Државни сабори током владавине Лазаревића и Бранковића.....	115
3.5 Српска православна Црква у Приморју крајем 14. и у првој половини 15. века.....	121
4. ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ – ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ	139
4.1 Став ислама према немуслиманским верским заједницама.....	139
4.2 Правно признавање хришћанства у Османлијском царству.....	143
4.3 Свештенство, цркве и манастири из угла катастарских пописа.....	151
4.4 Буна епископа Павла.....	158
5. ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ – СВЕТА ГОРА И СРПСКИ ДЕСПОТИ.....	161
5.1 Светогорска уточишта српских владара и властеле.....	161
5.2 Ктиторска делатност Бранковића на Светој Гори после пада Деспотовине.....	170
6. ПЕТО ПОГЛАВЉЕ – КТИТОРИЈЕ У ДЕСПОТОВИНИ.....	182
6.1 Задужбине српских деспота.....	187
6.1.1 Задужбине кнеза и деспота Стефана Лазаревића.....	187
6.1.2 Задужбине деспота Ђурђа и Лазара Бранковића.....	200
6.2 Задужбине властеле и клира.....	204

6.3. Пренос моштију Свете Петке и Светог Луке.....	215
ЗАКЉУЧАК.....	226
БИБЛИОГРАФИЈА.....	229
Списак скраћеница.....	229
Енциклопедије и речници.....	229
Извори.....	230
Литература.....	239
СПИСАК СЛИКА И КАРТИ.....	254
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	258
ПРИЛОГ 1 - Изјава о ауторству	
ПРИЛОГ 2 - Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	
ПРИЛОГ 3 - Изјава о коришћењу	

ПРЕДГОВОР

Представљање теме

Тема се бави стањем и положајем Српске православне Цркве у последњим деценијама постојања српске државе. Појам *Српска црква* се односи на простор где је живео српски народ, односно на црквену организацију на територији српске Деспотовине, области које су потпадале под османлијску власт и српску цркву у источној Босни. Временски период истраживања, ограничен на раздобље од 1402. до 1459. године, не може се никако посматрати без испитивања претодних дешавања - осврта на немањићке традиције и однос кнеза Лазара и првих Бранковића према Цркви. Дисертација се дотиче положаја Цркве у првим годинама под османлијском влашћу, односно представиће једно сасвим ново стање ове институције у којем се она задесила. Стога, специфичност теме налаже да она мора бити смештена у шири историјски контекст и не може се прецизно држати одређених хронолошких граница.

Српски деспоти су увидели значај дубоког схватања Саве Немањића поводом организације Српске православне Цркве. Она се током целог свог постојања развијала у складу са интересима државе и под њеном заштитом. Њен положај је био директно условљен тренутном политичком ситуацијом. Настављају се немањићке традиције, али се оне и превазилазе током владавине деспота Стефана Лазаревића. Пратећи политичке и територијалне промене, рад ће представити њихове последице по Цркву. Пре свега, дешавају се миграције монаштва у Србију, опет под покровитељством деспота Стефана, затим стицање нових територија и градња нове престонице, значили су и отварање нових црквених средишта – митрополија у Београду и Сребрници. Извори не откривају много о улози и значају српских патријарха у време Деспотовине; са сигурношћу не могу се потврдити њихова стална столна места. Исто тако, остаје нам непозната црквена организација, како се она мења у односу на османлијска освајања и у којим тренуцима долази до потпадања под јурисдикцију Охридске архиепископије. Значајан део рада биће посвећен

задужбинама владара, властеле и црквених људи. Мотиви прилагања су били религиозне и политичке природе, са циљем спасења душе. И после пропасти Деспотовине, потомци Ђурђа Бранковића, показаће колико су привржени вери и задужбинама које су њихови преци богато даривали.

Ипак, целокупни процват државе није био дуго трајао. Налети османлијске војске, губици територија утицали су, да се те исте недавно насељене монашке колоније поново раселе. Деспоти и властела више не прилажу поседе манастирима, већ су то скромнији материјални прилози. Интезивније се прилаже у виду аделфата, што сведочи о свести владара и властеле о немоћи излажења на крај са политичким и верским непријатељем. За разлику од Византије, Деспотовина није ни у једном тренутку поклекла пред насртајима римокатолика. Српски деспоти и патријарси остају по страни током верских распри и покушаја уније.

Прилично сложено питање је однос османлијске власти према религији територија које су биле у вазалном односу, односно које су запосели, као што је управо случај са српском државом у наведеном периоду. Јасно је да је, у вазалној Србији, Црква слободно деловала, да су владари и властела у складу са приходима неометано прилагали и градили, односно да се османлијске власти нису уплитале у верски живот ни владара, ни његовог народа. Освајањем 1459. године, ситуација се мења. Један део рада ће бити посвећен објашњавањем става османлијске државе, која је базирана на исламском верском и световном праву, према хришћанској цркви, односно хришћанима и дотаћи се још увек проблематичног питања око укидања црквене самосталности.

Дисертација ће дати синтезу потврђених истраживања из ове области, али покушати да донесе нове закључке и постави нова питања. Опет, она представља само грубу скицу тог времена, које из перспективе човека 21. века не можемо у потпуности распознати.

Начин и методологија израде рада

Предмет истраживања Српске православне Цркве је сложена целина коју чине низ појава и делова који су нужно условљени једни другим. Већ у одређивању самог наслова теме јасно је да истраживање мора бити смештено у шири временски и тематски контекст. Стога, уводно излагање је морало бити посвећено ситуацији када је Српска православна Црква препознала нову владајућу династију као легитимну и када су се поставили једни према другоме као заштитници. Исто тако, доња временска граница истраживања је морала бити пређена да би се показао континуитет у односима некадашње владарске породице и Цркве. Целокупно излагање је настало применом хронолошких и тематских метода. Поред уводног, наредна три поглавља, разматрају положај српске Цркве који је условљен узрочно-последичним везама са општим догађањима. Као засебне теме, обрађене су ктиторије и однос владара према Светој Гори. Анализом ових тема, наметнуо се закључак о великим променама, у оквиру прилагања, које су биле производ немирног доба Деспотовине. Представљањем проблема у временском и просторном оквиру, анализирањем одређених појава, створена је груба слика црквених институција током 15. века.

Положај српске Цркве је осветљен из углова владара, властеле, римокатоличке цркве и Османлија. Извори су допустили да највише података добијемо из односа владара према Цркви. Овде се намеће и главни проблем истраживања, а то је недостатак извора релевантних за Српску православну Цркву. Бројна питања су и даље остала без одговора, што ће бити посао за будуће истраживаче. Један од циљева рада, обзиром на оскудност извора, био је да постојеће релевантне изворе што боље искористи и донесе неколико закључака. Ти закључци се углавном тичу положаја Српске Цркве у односу на државу, промена које су биле условљене привредним, економским и друштвеним факторима, као и компликованим међународним односима на Балкану у 15. веку.

Потреба за настанком овог рада је настала због непостојања обухватног истраживања на ову тему, као и због личне радозналости истраживача.

Преглед извора и литературе

Период када је постојала српска Деспотовина је време великих промена на Балкану. О томе сведочи велики број извора. Међутим, иако их има највише у односу на било који прошли период, они нису довољни да створе јасну слику целине једне појаве, пре свега због своје фрагментарности. Непостојање или недостатак одређених података, главни је проблем у реконструисању и доношењу хипотеза о појавама из прошлости. Најважнији извори за ову тему су домаћег порекла. Пре свега, то су наративни извори, који су и више пута издавани, али и превођени на савремени српски језик. На првом месту, у групи наративних извора, треба издвојити житија. Најинформативнијег карактера јесте *Житије деспота Стефана Лазаревића*,¹ које није класично житије због мањка хагиографских елемената и обиља описа историјских дешавања. Затим, од ове врсте, корисни су били *Житије патријарха Јефрема* од епископа Марка,² као и житија последњих Бранковића: Стефана Слепог,³ Ангелине⁴ и Максима⁵. Аутобиографско дело, *Јаничарове успомене или турска хроника*,⁶ од Константина Михаиловића, очевица и учесника у преломним

¹ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, **Гласник српског ученог друштва** 12, Београд 1875, 223-328; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, превео Л. Мирковић, Београд 1989 (у раду ће бити коришћено последње наведено издање)

² Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, приредио Д. Богдановић, Београд, 1986, 165-170;

³ И. Руварац, *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, **Летопис матице српске** 117, Нови Сад, 1875, 117-118;

⁴ *Животопис мајке Ангелине, препис епископа Митрофана Шевића*, **Српски Сион, година XV, бр. 19**, Сремски Карловци, 1905, 552-553;

⁵ Н. Грујић, *Из живота Св. Максима Архиепископа*, **Српски Сион, година XV, бр. 19**, Сремски Карловци, 1905, 549-551;

⁶ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, превео и приредио Ђ. Живановић, Београд, 1986;

догађајима, извор је од великог значаја. Даље, сазнања нам употпуњују различити списи познатих и непознатих аутора о одређеним дешавањима или личностима. Два непозната писца су описала пренос моштију Светог Луке у Смедерево,⁷ док је неколико година касније такође непознати становник српске престонице описао смрт деспота Ђурђа.⁸ Записи и натписи,⁹ иако кратки, неретко дају вредне податке, пре свега значајне за ктиторску делатност владара и властеле. Родослове и летописе¹⁰ треба посебно истаћи због обиља података прецизно изложених и хронолошки тачних. Од страних наративних извора неколико важних података о Деспотовини у доба Бранковића, дала су дела путописца Бертрандона де ла Брокијера¹¹ и *Хроника* византијског великодостојника Георгија Сфранцеса.¹²

Поред наведених наративних, у раду су коришћени у великој мери дипломатички извори. Најпре су то повеље које говоре о ктиторској делатности владара и властеле. Из ових докумената, не сазнајемо само о врсти и количини прихода, већ те прилоге уклапамо у контекст времена у коме су даровани и долазимо до одређених закључака о природи ктиторске делатности и чиме је она била условљена. Њих налазимо у чувеним збиркама које су приредили Франц Миклошић,¹³ Стојан Новаковић,¹⁴ као и Љубомир Стојановић.¹⁵ Настајању овог рада веома је помогла збирка повеља деспота Стефана, које је скупио и обрадио Александар Младеновић.¹⁶ Од истог аутора

⁷ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела. Рукопис друге половине XV века*, Гласник СУД **51**, Београд, 1882, 70-100; Parion Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU V, Zagreb, 1868, 178-186;

⁸ *Тужбалица над Ђурђем Бранковићем, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, приредио Љ. Стојановић, *Споменик Српске краљевске академије III*, Београд, 1890, 90-93; *Надгробно слово деспоту Ђурђу Бранковићу*, у *Из наше књижевности феудалног доба*, приредили Д. Павловић и Р. Маринковић, Београд 1975, 53-56;

⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I- VI*, Београд, 1902-1926;

¹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927;

¹¹ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора, Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière*, превео Миодраг Рајичић, Београд, 1950;

¹² Георгије Сфранцес, *Хроника – Пап Византијског царства*, Београд, 2011;

¹³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vindobonae*, 1858;

¹⁴ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912;

¹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*; *Исти, Старе српске повеље и писма I-1, I-2*, Београд-Сремски Карловци, 1929-1934;

¹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд, 2007;

значајна је и збирка повеља и писама кнеза Лазара.¹⁷ Такође су коришћена објављена документа из светогорских манастира Ватопеда,¹⁸ Лавре Светог Атанасија¹⁹ и Светог Пантелејмона,²⁰ која се тичу приложништва из српске државе. Неколико релевантних повеља за ову тему је објављено и протумачено у едицији Стари српски архив.²¹

Средњовековне законске одредбе су се у великој мери тичале Цркве. Оне веома говоре о њеном односу са државом, односно о заштити и привилегијама које је имала. Чланови новобрдског Законика, који је донешен 1412. године, нису били усмерени ка уређењу црквеног живота. Стога, чланови Законика цара Душана који се тичу Цркве, могли су бити, у одређеној мери коју је стање дозвољавало, примењивани и у позном периоду српске државе. Основе српског црквеног права поставио је Сава Немањић састављајући Номоканон. Без тумачења његових правила свако истраживање српске Цркве не би имало смисла. Захваљујући издању Миодрага Петровића, данас имамо преведене одредбе из Номоканона на савремени српски језик, што значајно олакшава његову употребу.²²

Стање православне Цркве у првим деценијама под Османлијама донекле се могло уочити из катастарских пописа разних области. У раду су коришћени само они пописи који су објављени и преведени на српски језик, услед различитих ограничења. Једна од првих пописаних области (1455.године) јесте она која је

¹⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, Београд, 2003;

¹⁸ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, extrait des **Byzantinologica** 6, Prague, 1935-36, 3-23;

¹⁹ Д. Анастасијевић, *Стари архив Лавре Атонске*, **Споменик СКА LVI**, Сремски Карловци, 1922, 9-16;

²⁰ *Стара српска писма. Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори. Прилог архимандрита Леонида*, **Гласник Српског ученог друштва, књига 7, свеска XXIV**, Београд, 1868, 231-295;

²¹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, **Стари српски архив, књ. 1**, Београд, 2002, 131-142; М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, **Стари српски Архив, књ. 3**, Београд, 2004, 107-123; К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, **Стари српски Архив, књ. 5**, Београд, 2006, 229-239; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића о даривању 100 литара ребра од рудника Ново Брдо*, **Стари српски архив, књ. 12**, Београд, 2013, 121-132;

²² *Законоправило Светога Саве, на српскословенском и српском језику 1*, приредио М. Петровић, манастир Жича, 2004;

припадала Бранковићима.²³ Следеће деценије се пописало Браничево²⁴, крај где се током Деспотовине налазио немали број храмова. Нажалост, још увек смо ускраћени за податке о времену и разлогу укидању српске патријаршије, односно потпадање под јурисдикцију Охридске архиепископије. О лошим односима који су прерасли у буну, између црквених великодостојника српског и грчког порекла из тридесетих 16. века, говори неколико докумената,²⁵ стога се претпоставља да је ова буна епilog укидања самосталности српске Цркве.

У раду је искључиво коришћена објављена изворна грађа.

Постоји свега неколико синтеза у српској историографији чија је тема историја Српске православне Цркве. Међутим, оне се не могу у потпуности искористити за приручнике, обзиром да је од времена када су настале, историографија поприлично унапредовала.²⁶ Најобухватнију српску црквену историју написао је Ђоко Слијепчевић,²⁷ док се положајем Цркве под Османлијском влашћу најдетаљније бавио Мирко Мирковић.²⁸ До сада не постоји засебна монографија која се бави српском Црквом у Деспотовини. Постоји низ студија, које расветљавају појединачне проблеме и теме, а које су биле од изузетне користи за настанак овог рада. Зачетник српске критичке историографије, Иларион Руварац, расветлио је важне теме српске црквене историје.²⁹ У позном средњем веку, недостатак извора није омогућио потпуну реконструкцију организације црквених

²³ Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica, Opsirni katastarski popis iz 1455.godine*, Sarajevo, 1972;

²⁴ М. Stojaković, *Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, **Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu. Knjiga 3**, Istorijski institut, Beograd, 1987;

²⁵ П. Костић, *О буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, **Споменик СКА LVI**, Сремски Карловци, 1922, 32-39;

²⁶ С. Никетић, *Историјски развитак српске православне цркве I*, **Гласник СУД, књига 27**, Београд, 1870, 81-163; Исти, *Историјски развитак српске цркве II*, **Гласник СУД, књига 31**, Београд 1871, 44-89; Р. Грујић, *Православна црква*, Београд, 1920;

²⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, I-III*, Минхен-Келн, 1962-1986;

²⁸ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459-1776)*, Београд 1965;

²⁹ И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690). Прилог за историју српске цркве*, Задар, 1888; Исти, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до 1766. године*, Мостар, 1901; Исти, *Рашки епископи и митрополити*, **Глас СКА LXII**, Београд, 1901; Исти, *Прилози к познавању извора српске историје*, **Годишњица Николе Чупића 14**, 1894, 209-238;

поседа, а исто тако нису сачувани пописи митрополија и епископија. Велику штету истраживањима прави недостатак података о црквеним поглаварима. И поред значајних радова Радослава Грујића,³⁰ Миодрага Пурковића³¹ и Марије Јанковић,³² из наведеног разлога, проблематика око граница јурисдикције Пећке патријаршије и промена епископских и митрополијских седишта, остаје нерешена. Конкретан пример овоме јесте митрополијско седиште у Сребрници, односно црквена организација у том делу североисточне Босне, који је потпао под власт деспота Стефана. Допринос расветљавању утицаја и јурисдикције православне Цркве у Босни и Херцеговини дао је Борис Нилевић.³³

Једна од главних истраживања у оквиру проучавања ове теме, тичу се приложништва и манастира. Још увек актуелан и користан је рад настао пре скоро једног века од Василија Марковића,³⁴ а нешто новијег датума јесу радови Гордане Бабић,³⁵ Радомира Поповића³⁶ и Татјане Стародубцев.³⁷ Треба споменути и неколико радова чије су теме манастири актуелни у доба Деспотовине: Хиландар³⁸, Милешева,³⁹ Ресава,⁴⁰ Каленић.⁴¹ Термин аделфата је свакако био веома популаран у

³⁰ Р. Грујић, *Српско средњовековно парохијско свеиштенство*, Скопље, 1923; Исти, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, **Гласник скопског научног друштва** **13**, Скопље 1934, 47-68; Исти, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању, посебан отисак из Богословља*, Београд, 1939; Исти, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, **Историјски часопис** **5**, Београд, 1954-1955, 53-77; Исти, *Авињонске папе и српске земље. Светитељски култови у старој српској држави*, Горњи Милановац, 2002;

³¹ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф, 1976; Исти, *Српски епископи и митрополити средњег века, Хришћанско дело, год. 3, свеске 4-6*, Скопље, 1937; Исти, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, Скопље, 1938;

³² М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985;

³³ Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557*, Сарајево, 1990;

³⁴ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920;

³⁵ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини, у Зборник радова Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 143-153;

³⁶ Р. Поповић, *Мотив задужбинарства у средњовековној Србији, Богословље, година XXXI (XLV)*, Посебан отисак, свеска 1, Београд 1987, 243-248;

³⁷ Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у доба Лазаревића, Саопштења* **42**, Београд, 2010, 39-60;

³⁸ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд, 1972; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар, Београд, 1978*;

³⁹ *Милешева у историји српског народа*, Зборник радова САНУ, 1987;

⁴⁰ С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд, 1928;

последњем периоду српске државе. Многа корисна сазнања и смернице на тему аделфата, поред Р. Грујића⁴², дала је и Мирјана Живојиновић у својим радовима.⁴³ За разумевање правних односа између Цркве и државе коришћени су радови Теодора Тарановског,⁴⁴ Никодима Милаша,⁴⁵ Георгија Острогорског⁴⁶ и Благоте Гардашевића.⁴⁷

Од савремених аутора, који су се бавили различитим темама из Деспотовине, треба издвојити Андрију Веселиновића⁴⁸, Момчила Спремића⁴⁹ и Јованку Калић⁵⁰, чија су дела незаобилазни приручници. Треба споменути и значајне синтезе, *Историју српског народа I-II*,⁵¹ *Историју Срба I-II*,⁵² аутора Константина Јиречека, *Историју Црне Горе* (књига 2, том други)⁵³, али и *Историју Османског царства*.⁵⁴ Кроз радове посвећене деспотима и њиховим породицама, неизоставна је прича о њиховој духовности и односу према Цркви. Пре свега то су дела Миодрага

⁴¹ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића, Зограф 24*, Београд, 1995, 61-69; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликаство-историја*, Београд 2011;

⁴² Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке*, ГСНД XI, Скопље, 1937, 65-95;

⁴³ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњевековној Србији*, **Зборник радова византолошког института XI**, Београд, 1968, 241-266; М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича у манастирима Кастамониту и Ватопеду*, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 57-62;

⁴⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд, 2002;

⁴⁵ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар, 1902;

⁴⁶ Г. Острогорски, *Отношение церкви и государства в Византии*, **Seminarium Kondakovianum 4**, 1931, превела Јованка Лазаревић;

⁴⁷ Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. године*, Београд 1977

⁴⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 2006, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, **Стари српски архив, књ. 1**, 131-142; *Повеља деспота Стефана Лазаревића о даривању 100 литара ребра од рудника Ново Брдо*, 121-132;

⁴⁹ М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439*, **ЗРВИ 24-25**, Београд, 1986, 413-423; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, **Зборник Филозофског факултета 16**, Београд, 1989, 166-177; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994; Исти, *Прекинут успон српске земље у позном средњем веку*, Београд, 2005;

⁵⁰ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; Иста, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421-1427)*, **Историјски часопис 29-30**, Београд, 1982-1983, 27-39; Иста, *"Страх турски" после Косова*, у **Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, Београд 1989, 171-185; Иста, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 2001;

⁵¹ *Историја српског народа I-II*, Београд, 1981-1982;

⁵² К. Јиречек, *Историја Срба I- II*, Београд, 1952;

⁵³ *Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, Титоград, 1970;

⁵⁴ Х. Иналцик, *Османско царство – класично доба 1300-1600*, Београд, 1974;

Пурковића,⁵⁵ који се бавио породицом Лазаревић, Чедомиља Мијатовића⁵⁶ и већ поменутог Момчила Спремића који су се бавили породицом Бранковић. Потомци Ђурђа Бранковића били су инспиративни за радове Стојана Новаковића,⁵⁷ Руже Ђук,⁵⁸ Ивана Божића,⁵⁹ Душанке Динић-Кнежевић⁶⁰ и Александра Фотића⁶¹. Неговање култова светаца и канонизација владара, тековина је коју су Лазаревићи и Бранковићи наследили из немањинске државе. Култове и светост су темељно испитивали Леонтије Павловић⁶² и Даница Поповић.⁶³ На тему црквене књижевности, стуба средњовековне културе, писали су бројни аутори од којих посебно треба издвојити Милана Кашанина,⁶⁴ Димитрија Богдановића,⁶⁵ Ђорђа Радојичића⁶⁶ и Ђорђа Трифуновића.⁶⁷

На крају бих издвојила енциклопедијска издања приликом употребе различитих термина. Од домаћих издања, од велике помоћи били су *Енциклопедија православља*,⁶⁸ *Лексикон српског средњег века*,⁶⁹ *Enciklopedija živih religija*⁷⁰ као и *Rječnici JAZU* у

⁵⁵ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978; Исти, *Кћери кнеза Лазара*, Београд, 1996;

⁵⁶ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић, I-II*, Београд, 1880 – 1882;

⁵⁷ С. Новаковић, *Царица Мара, Историјске црте из XV века, Летопис матице српске 174*, Нови Сад, 1893, 1-35; Исти, *Царица Мара. Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1905;

⁵⁸ Р. Ђук, *Царица Мара, Историјски часопис 25-26*, Београд, 1978-1979, 53-95; Иста, *О хронологији писама царице Маре упућених у Дубровник, Историјски часопис 24*, Београд, 1977, 285-288;

⁵⁹ И. Божић, *Белешке о Бранковићима, Зборник радова Филозофског факултета XIII-1*, Београд, 1976;

⁶⁰ Д. Динић-Кнежевић, *Sremski Brankovići, Istraživanja 4*, Novi Sad, 1975, 5-47;

⁶¹ А. Фотић, *Despina Mara Brankovic and Chilandar, between the desired and the possible, Отисак из зборника радова Осам векова Хиландара. Историја духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, Научни скупови САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ.27, Београд, 2000, 93-100;

⁶² Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965;

⁶³ Д. Поповић, *Под окриљем светости – Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд, 2006;

⁶⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975;

⁶⁵ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980;

⁶⁶ Ђ. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963; Исти, *Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII veka)*, Београд, 1960; Исти, *Стари српски књижевници XIV-XVII века*, Београд, 1942; Исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба*, Нови Сад, 1967;

⁶⁷ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968; Исти, *Примери из старе српске књижевности*, Београд, 1975; Исти, *Књижевни радови деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1979;

⁶⁸ *Енциклопедија православља*, књиге I, II и III, Београд, 2002;

⁶⁹ *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михалчић, Београд, 1999;

издању Ђ. Даничића.⁷¹ Од страних издања издвајам: *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*,⁷² *The Encyclopedia of Islam*,⁷³ *A concise encyclopedia of Islam*⁷⁴, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*⁷⁵ и *Encyclopedia of Christian theology*.⁷⁶

⁷⁰ *Enciklopedija živih religija*, Beograd, 1991;

⁷¹ Ђ. Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-VIII*, **Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti**, Zagreb, 1880-1922;

⁷² *Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Volume 2 (M-Z)*, Editor in Chief R. C. Martin, New York, 2004;

⁷³ *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Edited by C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and G. Lecomite, Volume IX (SAN — SZE), Leiden/Brill, 1997;

⁷⁴ G. D. Newby, *A concise encyclopedia of Islam*, Oxford, 2002;

⁷⁵ *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Edited by G. Ágoston and B. Masters, New York, 2009;

⁷⁶ *Encyclopedia of Christian theology, Volume I (A-F)*, London-New York, 2004;

УВОД

1.1 Кратак преглед историје Српске православне цркве од стицања аутокефалности до 1371. године

Хришћанство је присутно на Балканском полуострву већ од апостолских времена, односно од мисије апостола Павла који је први оснивао црквене општине на југу полуострва. Ове црквене општине су били центри одакле се вера ширила даље у унутрашњост захваљујући немалом броју мисионара. Главним путевима кроз долине Вардара, Мораве, Саве, Дунава, стизали су и нови културно-религијски утицаји. Простор данашње Србије у периоду позног Римског царства припадао је провинцијама чије су границе биле несталне и често угрожаване нападима варварских племена. Седишта ових провинција су била и епископска седишта од којих су свакако најпознатији били Сирмијум, Улпиана, Јустинијана Прима, Наисус, Ремезијана, Сингидунум, Скупи и други.⁷⁷ Одавде потиче значајан број мисионара и писаца, али и оних који су пострадали током прогона хришћана. Бројни остаци ранохришћанских цркава, некропола, саркофага, натписа, сведоче о раширености и прихваћености хришћанске вере. Највећи хришћански центар током 6. века била је архиепископија Јустинијана Прима, под чијом су јурисдикцијом били централни делови полуострва. Међутим, овај и други верски центри бивају уништавани током напада од стране Словена и Авара.

Словенска племена су на Балкану трајно насељена почетком 7. века. Дошли су као многобошци, „*који верују да је један од богова, творац муње, једини господар света, и жртвују му говеда и све остале жртвене животиње.*“⁷⁸ Византијски извори који говоре о словенској, односно српској многобожачкој религији, не пружају много конкретних података, у њима се више огледа опште грчко схватање паганства код

⁷⁷ Р. Поповић, *Хришћанство на тлу источног Илирика пре досељења Словена*, Београд, 2004, 13-39;

⁷⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије, књ. I*, Београд, 1955, 26;

варварских народа.⁷⁹ Прво масовно крштење Срба се дешава у тренутку насељавања, односно у време владавине цара Ираклија (610-641). Примање нове религије је ишло веома споро, пре свега због проповедања на језицима које Словени нису разумели, грчком и латинском. Дешавања током друге половине 9. века била су судбоносна за словенске народе и Србе. Године 863. почиње мисија Ћирила и Методија, која је имала непроцењив значај за покрштавање. Стварају прво словенско писмо, преводе Библију и важне богослужбене књиге. Ово је омогућило темељну христијанизацију, која је везала јужнословенске народе за Византију, за цариградску патријаршију и тиме делимично отклонила опасност од потпадања под јурисдикцију папе. Мисија Ћирила и Методија је била изузетно жива на Балкану, захваљујући њиховим ученицима, који не само да су проповедали, већ су оснивали верске центре, управо на оним местима где су постојали и пре насељавања Словена. Климент и Наум, са око 3.500 својих ученика, преводе духовне књиге на словенски језик, обучавају читању и писању, како народ, тако и свештена лица. Млада српска држава крајем 9. века званично прима хришћанство. Извори сведоче да је иницијативу дао кнез Мутимир, који је послао изасланике у Цариград на двор цара Василија I (811-886) и патријарха Фотија, да *„пошаљу посланике тражећи и молећи, да некритене међу њима покрсти...овај блажени и светле успомене цар, саслушавши их, посла царског претставника са свештеницима и покрсти све оне који се код напред поменутих племена затекоше некритени...“*⁸⁰ Овиме, Срби су ослобођени душевне опасности и поново приведени ранијој вери.⁸¹ Крајем 9. и у 10. веку се помињу епископи у Београду, Браничеву, Стону, Расу, Липљану, Нишу и Призрену.

Без обзира на „кумовање Византије“, српске земље су и даље биле подложне утицају римокатолика. Од три најважнија центра, два су била под јурисдикцијом Рима - сплитска и барска архиепископија. Оснивање барске архиепископије 1067. године, уско је везано са папским интересима у овом подручју. Трећа, драчка, дошла

⁷⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, Београд, 1962, 25;

⁸⁰ *Византијски извори, књ. II*, 16-17; П. Василиадис, *Исток и Запад – патријарховање Св. Фотија Цариградског*, Београд, 2003, 45-53; *Света три нова јерарха*, прев.са енглеског сестринство Тројеручице – Шибеник, Београд, 2009, 5-195;

⁸¹ *Византијски извори, књ. II*, 80;

је под утицај Охридске архиепископије (1019/1020) која је настала после уништења Самуиловог царства, са циљем да Словене што више потчини грчком утицају.⁸² Она је настала по вољи цара Василија II, који је постављао поглаваре грчког порекла⁸³ не би ли на тај начин што више ширили византијске политичке и духовне тежње. Овима је на неки начин ограничена и моћ Цариградске патријаршије.⁸⁴ Цар Василије II, стварајући Охридску архиепископију, заобишао је каноне и праксу, јер је то учинио самостално, без договора са патријаршијом. Управо из тог разлога, патријаршија је често оспоравала права и повластице Охриду, мешајући се у њихове послове.⁸⁵ Ово је био довољан разлог да јој се оспори и пуна аутокефалност. Објашњење овога лежи у томе да мајка Црква, тј. Цариградска патријаршија никада није дала сагласност за њену аутокефалност, као и да охридске поглаваре није их бирао синод, већ су их постављали византијски цареви.⁸⁶

Када се центар српске државе преселио из Зете у Рашку, на значају добија град Рас као епископско средиште. Ту се налазио манастир Св. Апостола Петра и Павла, који је био центар духовног живота Рашке, све до тренутка када су манастир Студеница и Жичка архиепископија почетком 13. века постали црквена средишта.⁸⁷ Историја српске државе и цркве почиње делатношћу Стефана Немање и Саве Немањића. Ђ. Слијепчевић пише да су „*обадве настале из подвига оца и сина, два свеца и два путоказа српске националне историје*“.⁸⁸ Хришћанство, односно православни живот, тек од Саве Немањића постаје главно обележје духовног идентитета српског народа. Политичка философија средњовековне Србије дефинисана је у оснивачким повељама, житијима и типцима првих Немањића. Она је била прожета хришћанском православном теологијом у сваком смислу. Овакава владарска идеологија је преузета од Византије, која је дефинисала хијерархијски поредак у васељени по Божјој вољи.

⁸² И. Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија I*, Софија, 1924, 55; Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004;

⁸³ И. Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија I*, 81; Ј. Калић, *Српска држава и охридска архиепископија у XII веку*, **ЗРВИ 44**, Београд, 2007, 199;

⁸⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 296;

⁸⁵ И. Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија I*, 83-84;

⁸⁶ Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. године*, 27;

⁸⁷ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, 42;

⁸⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 56;

Тај поредак први прихвата Стефан Немања⁸⁹, а затим остали владари. На самом крају 12. века, наилазимо на неколико Савиних списа у којима се темељи владарска идеологија Немањића. Она ће постојати и одржавати се и после 1371. године, она ће бити идеал коме ће тежити последње српске династије, као и лек српском народу у наредним вековима под османлијском влашћу. Световна и духовна власт постоје по вољи Божјој и обе су суверене. Уколико се потчињавају истим правилима и канонима, а све док служе истом циљу, опстаће у идеалној хармонији. Владар је „богодарован“, „Богом помилован“, „постављен милошћу Божјом“. Камен темељац српске средњовековне идеологије лежи у овоме. Пошто је власт успостављена од Бога, она је неприкосновена и треба да се слуша. Владар је заштитник Цркве, Богом установљене заједнице људи, који су међусобно сједињени вером, Божјим законом и Светим тајнама.⁹⁰ Он је Божји представник који подржава Цркву у њеној мисији. Заузврат Црква благосиља владара, непрестано се моли за њега и добробит државе којом влада. Хиландарска повеља, састављена 1198/9. године, износи суштину целе ове идеје: Бог је створио небо и земљу, поделио власт царевима, краљевима, а Немању је поставио као жупана.⁹¹ Он је обновио запустелу дедовину и у земљи успоставио мир и благостање.⁹² Потом је дошло време да збрине своју душу, јер је схватио да „*част и слава не представљају ништа у односу на љубав према Христу и Богородици.*“⁹³ Одредивши сина Стефана за наследника, благосиљао га је да добро влада, да брине о вери, цркви и свештенству.⁹⁴ Затим се посвећује градњи манастира Хиландара, зарад спасења душе своје. Доделио му је имовину коју проглашава неotuђивом за сва времена.⁹⁵ Слично налазимо у Савином житију Светог Симеона. Стефан Немања је модел идеалног властодршца – и владар и учитељ, правоверни хришћанин који је осветио цркве, сазидао манастире, хранитељ убогих, немоћних и сиромашних. Заштитник је архијереја, монаха, светило васељене, узор кроткости и

⁸⁹ *Хиландарска повеља*, у *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић, Београд, 1939, 25;

⁹⁰ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 258;

⁹¹ *Хиландарска повеља*, у *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, 25;

⁹² Исто, 25-26;

⁹³ Исто, 26;

⁹⁴ Исто, 27;

⁹⁵ Исто, 27-28;

поста, смислодавац, наставник премудрости и укротитељ несмислених.⁹⁶ Саветује се са епископом по питању важних ствари као што је протеривање јереси и одрицање од престола. Он не помаже само светиње у својој земљи, него шаље дарове у светогорске манастире, јерусалимске цркве, цркву Светог Петра и Павла у Риму, Светог Теодосија у пустињи, Светог Николе у Барију, затим у цркву Богородице Евергетидске у Цариграду и Светог Димитрија у Солуну.⁹⁷

Непроцењиви значај у стварању духовног идентитета имала је Света Гора, односно манастир Хиландар. „Они су у целини рефлексија и одсјај најбољих духовних узора православног Истока: Египта и његових пустиња, каменитог и врлетног Синаја и његових неприметних, али вечито будних житеља, вечних поклоника Свете Земље, древних манастира Месопотамије и Мале Азије.“⁹⁸ То је место од изванредног значаја за развој српске теолошке мисли, наука, уметности и књижевности. Српски монах је овде примао искуства монаха различитих народности. Развијао је свој дух и образовање у једној од најбољих монашких средина, што није могао у оквиру рашке области. Крајем 12. века, овде настаје први српски манастир. Сава и Симеон су изградили и утврдили Хиландар за „своје отачаство, да се српски манастир зове, да они који љубе Бога и одрекну се светскога живота, нађу пристаниште спасења.“⁹⁹ Скоро сви будући поглавари српске цркве из 13. века, неко време су провели овде. По угледу на типик Теодора Студијског¹⁰⁰, Сава саставља Хиландарски типик „са упутствима за душу и тело.“¹⁰¹

Недалеко од Хиландара, у Кареји, подиже испосницу посвећену Светом Сави Освећеном. То је било место за ћутање, молитву и бдење, место за подвиг највише

⁹⁶ Сава Немањић, *Житије Светог Симеона*, у *Старе српске биографије*, приредио Д. Богдановић, Београд, 1968, 23-30;

⁹⁷ Стефан Немањић, *Живот Св. Симеона*, у *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, 185-186;

⁹⁸ Р. Поповић, *Православље и српски духовни идентитет*, у *Српска црква у историји*, Београд, 2007, 8;

⁹⁹ Теодосије Хиландарац, *Житије Светог Саве*, у *Старе српске биографије*, 93;

¹⁰⁰ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 694;

¹⁰¹ Сава Немањић, *Хиландарски типик*, у *Сабрани списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, 42;

два или три монаха.¹⁰² Изградња Хиландара и испоснице у Кареји је изузетно значила за развој српског монаштва. Оно се веома ценило и поштовало у средини где су држава и Црква биле у хармонији. Монаштво је био идеал вере, морално савршенство, суштина хришћанског аскетског живота који је одбацивао материјална добра и телесна уживања, ради постизања духовног богатства и приближавања Богу. По светогорском узору, Сава је оснивао испоснице и организовао монашки живот у Србији. Он је развио оба типа монаштва, киновијски и пустињачки. Киновијски тип је подразумевао организовану заједницу монаха на челу са игуманом, кога су остали безпоговорно требали да слушају без обзира на његову старост, порекло или образовање.¹⁰³ Игумани су биле духовне вође стада, који поучавају, опомињу, бодре, духовно исцељују и враћају грешнике на прави пут.¹⁰⁴ Сваки монах је имао своју дужност, неки од њих су вршили функције економа, еклесијарха и подеклесијарха.¹⁰⁵ Они су бринули о манастирској имовини, о редовним поменима како за ктиторе, тако и за некадашње чланове братства, паљењу свећа и кандила, као и испуњавању оних обавеза које је ктитор наложио оснивањем манастира. Пустињачке или скитске испоснице биле су намењене за одабрану групу до највише три монаха. Сава се са овим обликом монаштва сусрео у првим годинама боравка на Светој Гори. Пошто је добио посебну дозволу од свог игумана, отишао је у обилазак скитских келија. *„И обишавши свуда тај свети врх и сагледавши на падинама горе и њезином подождју многе испоснике, сишавши са горе испитао је њихов најсуровији живот и видевши њихово пустињашко и безметежно живљење чуђаше се и веселаше се у души узрасташе што се удостојио видети такве Божје људе.“*¹⁰⁶ Иако је неколицина скитских келија на српским просторима постојала још од 10. века, Савином заслугом оне се одомаћују. Келије настале на неприступачним теренима, као што су клисуре

¹⁰² Сава Немањић, *Карејски типик*, у *Сабрани списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, 30;

¹⁰³ Сава Немањић, *Хиландарски типик*, у *Сабрани списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, 82; Р. Поповић, *Послушање игумана у општежителним монашким заједницама*, у *Осам векова манастира Милешева, Зборник радова, књига II*, Милешева, 2013, 161-174;

¹⁰⁴ Сава Немањић, *Хиландарски типик*, у *Сабрани списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, 84-77;

¹⁰⁵ Исто, 82;

¹⁰⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, превео Л. Мирковић, редиговао Д. Богдановић, Београд, 1992, 23;

или пећине, постају уточишта бројних расељених монаха током немирних времена крајем 14. века и у доба Деспотовине.

Комплексна ситуација на Балкану и у Византији, током прве и друге деценије 13. века, натераће Саву да чешће борави у Србији и да се позабави питањем самосталности српске Цркве, посебно када је Србија постала краљевина у тренутку када је Византијско царство пало под власт Латина и када је та круна дошла из руку папе Хонорија III. Примање круне је било важно јер је тиме Србији јавно призната сувереност од стране универзалне власти.¹⁰⁷ Ипак, овај поступак није имао дубљег трага на православни поредак у земљи. У овим околностима настаје Симеонов култ. Његове темеље поставља Сава у житију њему посвећеном, а настављају га и други син, краљ Стефан, као и биографи Доментијан и Теодосије. *„Језгро Симеоновог култа чини ступњевито грађена идеја о владару-монаху-светитељу, која лежи у основи потоње праксе светитељског православља, али и владарске идеологије Немањића.“*¹⁰⁸ Начин његове смрти, нераспадно тело осам година после упокојења, као и точење светог мира, како из гроба, тако и из портрета, биле су јасне светитељске знаменитости Стефана Немање. Идеалан владар постаје светац кроз чије тело Бог чини чуда. Он наставља да влада на земљи, иако на небу борави са анђелима. Гробно место, манастир Студеница постаје место ходочашћа, место где се догађају чуда и исцељења. Лик Стефана Немање, касније Светог Симеона и свесно стварање култа његове личности, биће модел по коме ће се стварати култ кнеза Лазара после 1389. године.

Сава је за кратко време постао уважена личност са великим духовним ауторитетом. Своје дугогодишње знање и искуство, искористио је у поступку стицања аутокефалности српске цркве. Јединство цркве је духовно и канонско, она је једна иако је раздвојена на самосталне, односно помесне цркве.¹⁰⁹ Од 9. века, цркве са самосталном управом се називају аутокефалним.¹¹⁰ Таква Црква има суверену власт,

¹⁰⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, 123;

¹⁰⁸ Д. Поповић, *О настанку култа светог Симона*, у **Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање**, уредник Јованка Калић, Београд, 2000, 356;

¹⁰⁹ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 226; Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности*, 5;

¹¹⁰ Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности*, 6, види напомену 23;

односно може самостално да бира свог поглавара и јерархију, има самостално судство, може да негује месне обичаје и црквене обреде и има самосталну управу.¹¹¹ Да би јединство Цркве остало ненарушено, помесне цркве не смеју да уведу нова учења, да одступају од канона и закона васељенских сабора, као и да вређају месна права и стечене обичаје других цркава. Мајка Црква, односно Цариградска патријаршија, давала је сагласност о аутокефалности уколико су постојали разлози за то, уз обавезу строгог чувања канонских прописа. Сава Немањић је имао добре разлоге да се упути у привремено седиште византијског цара Теодора Ласкариса и патријарха Манојла I Сарантена, у Никеју 1219. године. Водили су га следећи мотиви: Србија је већ две године била независна држава којој је била неопходна и самостална Црква; територијална удаљеност је била још више отежавајућа околност, сваки одлазак је захтевао *„трудна хођења дугога пута и даровне издатке многога злата.“*¹¹² Посебно је било тешко путовати у немирна времена као што су била ондашња, када је Цариград био запоседнут од стране Латина. Даље, српски клир је испуњавао све канонске услове и Савини захтеви су били у духу прописа васељенских сабора. То је значило постојање воље и жеље да се води самостална Црква, клир је био способан да самостално управља, суди и бира чланове своје јерархије. На крају, добијањем самосталне цркве, ојачао би национални идентитет народа, што је у јеку римокатоличке најезде била незанемарљива ставка. Сава је прво постао архиепископ над свим српским и поморским земљама. Није желео да буде поглавар српске Цркве, сматрајући себе недостојним те титуле. Међутим, прихватио је царев и патријархов савет да је веће дело да спасава у свету друге поучавајући их, него да спасава себе ћутањем у пустињи.¹¹³ Затим је добио аутокефалност уз обавезу да се цариградски патријарх помиње на службама на првом месту. Одлуку о стицању аутокефалне српске архиепископије су донели цар Теодор, патријарх Манојло I, заједно са сабором. Сава је постао архиепископ све српске земље, *„коме је власт од Бога дата, који може самостално да посвећује епископе, попове и ђаконе, да решава*

¹¹¹ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 221; Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности*, 7;

¹¹² Теодосије, *Житије Светог Саве*, 123;

¹¹³ Исто, 123;

*и везује кривице људских сагрешења, да учи и крсти у име Оца, Сина и Светога Духа.*¹¹⁴

Стицање аутокефалности српске Цркве је изазвало велико негодовање охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Већ је напоменуто на претходним странама да ова архиепископија није имала пуну аутокефалност, односно да је цариградски патријарси нису признавали као аутокефалну организацију. Он је упутио протесно писмо Сави Немањићу у коме не скрива незадовољство насталом ситуацијом.¹¹⁵ Не само да удара на његову част, већ му приписује да је прекршио канонске прописе једног монашког лица, односно да се упустио у световне послове, да незаконито поставља архијереје, да се размеће и учествује у гозбама.¹¹⁶ Затим, га оптужује да је прекршио каноне и прописе када је отишао у Никеју, добивши архиепископију и аутокефалност. Сматрао је да је рашка епископија подређена Охридској архиепископији и да је њено издвајање ништа друго него узурпаторски чин.¹¹⁷ Међутим, Хоматијанове тешке оптужбе нису имале никаквог ефекта, јер су биле потпуно неосноване. Пре свега, због става цариградске патријаршије према Охриду, затим због пута и начина на који је Сава изборио добијено, који су били у потпуности легалани.

После 1219. године, требало је организовати епископије на територији краљевине Србије и саставити правни акт којим ће се служити епископи. На српској територији су већ постојале три епископије: рашка, призренска и липљанска¹¹⁸. Сава је основао још осам нових епископија: хумску и зетску у приморју, затим хвостанску, будимљанску, дабарску, моравичку и топличку. Седиште архиепископије је било у манастиру Жичи која је имала сопствену дијецезу.¹¹⁹ Грчки епископи из поменуте три епархије су веома брзо смењени и на њихова места су доведени Срби. Смену

¹¹⁴ Исто, 127;

¹¹⁵ Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Светом Сави, Сабрана дела IV*, Београд, 1970, 170-187;

¹¹⁶ Исто, 177;

¹¹⁷ Исто, 181-183;

¹¹⁸ Због недостатка извора не можемо са сигурношћу тврдити да је липљанска епископија била активна у време организовања српске архиепископије. Видети: М. Јанковић, *Липљанска епископија и грачаничка митрополија, Историјски часопис 29-30*, Београд, 1982-1983, 27-37;

¹¹⁹ Д. Богдановић, *Преображај српске Цркве, у Историја српског народа I*, 317;

призренског епископа, Димитрије Хоматијан гледа као „*тирански чин*“.¹²⁰ Без обзира на ово, Сава наставља да ствара јаку црквену организацију са ученим епископима српског порекла и на тај начин одбија римокатоличке и грчке утицаје. Неколико епископија је имало седишта у пограничним областима. „*Те истурене епархије нису биле само одбрамбене базе, него и мисионарска упоришта усмерена према богумилимау Босни и према римокатолицима и у Приморју и према тадашњој маџарској држави*“¹²¹ Број епископија ће се се временом мењати у складу са ширењем државе.

Када је саставио Номоканон, односно Законоправило 1220. године, Сава је био монашко лице скоро три деценије. Његово велико искуство, стечено боравком на Светој Гори и бројним путовањима, умешност и образовање, сада долазе до пуног изражаја. Пажљивим избором је скупио преко сто списа догматске, литургијске, канонске, правне, грађанске и моралне садржине. Ова скупина је настала као потреба у организовању аутокефалне српске Цркве, као потреба уређивања како црквеног, тако и световног живота. У њој се налазе одредбе апостолских и светоотачких правила, васељенских сабора, Јустинијанових новела, односно све оно што је потребно Цркви, држави, клиру и верницима. Овим кодексом, Сава је поставио темеље српској црквеној организацији, на којима ће она почивати и данас. „*Законоправило не само да црквени живот уређује, него и живот сваког појединца верника, водећи бригу о човеку још пре његовог рођења, односно од зачећа, па све до смрти, а у неким питањима из области брачног и наследног права – и после смрти.*“¹²² Захваљујући напору и труду Миодрага М. Петровића, данас имамо преведних 6 уводних и првих 47 основних глава, на модеран српски језик. Законоправило је неопходно за разумевање општег црквеног устројства, односно оног које је постојало у средњовековној Србији.

Већ је речено да је у оквиру архиепископије постојало 11 епископија, што је било неопходно ради самог њеног постојања. Сваког новог епископа је рукополагало два

¹²⁰ Г. Острогорски, *Писмо Хоматијана Светом Сави*, 181;

¹²¹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, 100;

¹²² М. Петровић, *Законоправило Светога Саве*, XII;

или три епископа.¹²³ Њихов задатак је био да пре свега шире веру, чувају црквени поредак од било каквог нарушавања, да управљају црквеном имовином и суде на црквеном суду. Свештеника или ђакона рукополаже један епископ.¹²⁴ Нису смели да се мешају ни по којем питању у послове туђе епархије, чак ни да бораве ван своје дужи временски период. Сви чланови црквене заједнице, посебно клир, морали су да воде рачуна о свом понашању и да живе у складу са Божјим заповестима. Свако огрешење сносило би неку духовну казну. Духовне казне нису биле упућене само за кршење верских прописа на било који начин, већ и за оне који би повредили световне прописе, попут физичке повреде, крађе, убиства, клеветања, зеленашења, блудничења, пијанчења, псовања, итд. Казне којима је подлегао клир су могле бити благе и строге, у зависности од тежине и понављања престапа. После опомене, односно укора, кривац је могао бити одлучен, то јест на одређено време премештен из места свога службовања. У лакше казне је спадала и забрана свих или неких чинодејствовања одређено време.¹²⁵ Тежи преступи су повлачили строге казне попут одлучења од места службе или чинодејствовања за сва времена, али уз право уживања свештеничког звања. Свештено лице које је свргнуто, изгубило је и место службе и своје звање, а могло је учествовати у црквеним обредима и служби само као било које световно лице.¹²⁶ Најтежа духовна казна била је анатема. Она је подразумевала искључење из црквене заједнице, односно забрану учествовања у верским обредима, као и сваког контакта са православним људима у свакодневном животу. Верници су могли бити одлучени извесно време од свих или неких светих тајни, најчешће причешћа. Као и за свештена лица, за вернике најтежа казна је била анатема. Било која од ових казни јасно је дискриминисала преступнике. Својеврсни „отпадници“ од друштва, које је у ствари било православна заједница, скоро увек су подлегали двоструком кажњавању – световном и црквеном. Световна власт у средњовековној Србији је доследно подржавала морална и духовна правила Цркве. Заузврат, Црква религиозном свешћу сваког појединца обликује послушно

¹²³ Исто, 117;

¹²⁴ Исто, 117;

¹²⁵ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 535;

¹²⁶ Исто, 537;

поданика. Најбољи пример за ово јесте законик цара Душана, који правно регулише друштвене односе са две стотине и једном чланом.¹²⁷ Чак четвртина од укупног броја чланова се односи на Цркву. Она је у потпуности заштићена – њена имовина, имовина свештених лица, част и углед целокупног клира. Одредбе штите Цркву и православне вернике од римокатолика, јеретика и врачара. Они који су проповедали другачије, у најбољем случају би били новчано кажњавани или протеривани из места где живе.¹²⁸ Неретко су били жигосани¹²⁹ или кажњавани одсецањем делова тела.¹³⁰ Гарантује се слободан рад црквеног суда, без уплитања световног.¹³¹ Пороту световног суда, која је бројала 24 члана, заклињало је свештено лице.¹³² Црквена имовина, покретна и непокретна, заштићена је низом повластица и привилегија. Она је неприкосновена, а свака незаконитост над њом је строго кажњавана.¹³³ Њоме управљају цар, патријарх и логотет.¹³⁴ Црквени поседи су ослобођени свих дажбина, односно малих и великих работа.¹³⁵ Становништво са црквених имања је привилеговано и њихова једина обавеза је да служе и раде за Цркву.¹³⁶ Дужност епископа јесте да постављају духовнике како канони налажу, да савесно брину о имовини и воде рачуна о морално-верском животу своје епархије. У супротном се лишавају чина.¹³⁷ Законик је неколико чланова посветио монахињама и монасима. Преступи који су они правили, односили су се на неборавак у манастиру,¹³⁸ куповину чина,¹³⁹ узимање мита,¹⁴⁰ али и на случајеве када монашко лице одлучи да се врати

¹²⁷ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349-1345*, Београд, 2004, репринт издање;

¹²⁸ Исто, чл.8, 154; чл.10, 154-155; чл.82, 195;

¹²⁹ Исто, чл.10, 154-155;

¹³⁰ Исто, чл.21, 160;

¹³¹ Исто, чл.12, 155-156; чл. 194, 263-264;

¹³² Исто, чл. 151, 236-238;

¹³³ Исто, чл.130, 224;

¹³⁴ Исто, чл. 25, 161-162;

¹³⁵ Исто, чл. 26, 162;

¹³⁶ Исто, чл. 30, 163-164; чл.33, 165-168; чл. 34, 168-169;

¹³⁷ Исто, чл. 11, 155; чл.13, 156; чл. 28, 163; чл.196, 264;

¹³⁸ Исто, чл.17, 157-158;

¹³⁹ Исто, чл.13, 156;

¹⁴⁰ Исто, чл. 24, 161;

световном животу.¹⁴¹ Већину царских одредби везаних за Цркву препознајемо из Номоканона.

Српска држава доживљава врхунац моћи у време претпоследњег Немањића, краља и цара Душана. Најмоћнији владар на Балкану је 1346. године на сабору у Скопљу „*милошћу Божјој уздигао краљевство на царство и архиепископију на патријаршију и епископије на митрополије.*“¹⁴² Царска титула је долазила из руку патријарха или папе. Пошто је није могао добити ни из Рима, још мање из Цариграда, решење је било да се архиепископ Јоаникије прогласи за патријарха. Сабору проглашења првог српског патријарха и цара присуствовали су српски архијереји, бугарски патријарх Симеон, прот са свим старцима Свете Горе,¹⁴³ као и охридски архиепископ Никола и византијски архијереји из недавно освојених области.¹⁴⁴ Ово је значило да су сабор подржали поглавари три аутокефалне цркве. Опет, подршка бугарске и охридске архиепископије, била је условљена политичким притисцима или личним интересима. Душан није ни по чијој, осим по Божјој вољи, постављен за цара. Његов задатак је да помаже цркви, „*да се не умножи у држави царства нашег неко неваљалство и зло измишљање и лукава мржња.*“¹⁴⁵ У саставу патријаршије се нашло девет византијских епархија: мелничка, филипејска, христовољска, серска, драмска, лариска, јанинска, наупактска и веријска.¹⁴⁶ Неки епископи су прешли под српску духовну власт, а они који нису хтели смењени су. Цариград је Душаново крунисање и проглашење патријаршије видео као самовољан, узурпаторски чин. Цариградски патријарх Калист је бацио анатему на све оне који су учествовали у овом чину.¹⁴⁷ Из угла Византије, цар Душан је нарушио црквено-политичку идеологију, која је постојала вековима. Разматрањем замршених црквено-државних околности, расветљене су узрочно-последичне околности проглашења царства и патријаршије.

¹⁴¹ Исто, чл.19, 158;

¹⁴² С. Новаковић, *Законски споменици*, 677;

¹⁴³ Ђ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, 92;

¹⁴⁴ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 58;

¹⁴⁵ Исто, 92;

¹⁴⁶ В. Мошин, *Св. патријарх Калист и српска црква, Споменица 600-годишњице Српске патријаршије у Гласник српске православне патријаршије, бр. 9, година XXVII, Београд, 1946, 196;*

¹⁴⁷ Исто, 199;

Проглашење царства и патријаршије је један од догађаја у српској средњовековној историји, у коме је немогуће раздвојити црквено и световно.

Лик и дело Саве Немањића је од ванредног значаја за конституисање Српске православне Цркве. На темељима православља које је он поставио развијаће се средњовековна држава и читаво друштво. Број црквених седишта ће се повећавати заједно са проширењем државе. Развој српске цркве у доба Немањића протиче у скоро идеалним условима. Црквена организација се шири заједно са државном територијом, црква је велепоседник, заштићена бројним повластицама и имунитетима, канонски прописи и за клир и за световњаке у оваквој средини могу да се без напора поштују. Са првим немирима у земљи и нападима Османлија, поредак се нарушава. Земља полако губи територије, расељавају се монашке колоније, епископи остају без својих седишта, манастири добијају све мање дарова, притом остају без бројних повластица. У таквим условима, да ли се могу поштовати црквене законске одредбе прописане Номоканоном и закоником цара Душана?

1.2 Улога Цркве током борбе за очување баштине Немањића

Период у српској историји после Маричке битке и смрти цара Уроша, представља једну сасвим нову и другачију епоху. Уколико пажљивије погледамо наслове домаћих историчара који пишу о последње три деценије 14. века, наилазимо на синтагме попут „преломно доба“, „године кризе и превирања“, „немирно доба“, „страх турски“. Савременик Маричке битке и наступајућег периода, старац Исаија, записао је да су *„живи оглашавали за блажене оне који су раније умрли и да онај премудри међу Јелинима Ливаније не би могао писањем представити нужду која постиже хришћане западних крајева.“*¹⁴⁸

Цар Урош није имао наследника, тако да је његова смрт била још трагичнија околност по српску државу. Занимљив је запис старца Исаије, о царевој смрти: *„У то време и племе српске госпoде, мислим род седми, пропаде.“*¹⁴⁹ Савременик је видео пораз на Марици као судбоноснији догађај од изумирања светородне династије. Наступа епоха борбе за очување државе, која никад у доба Немањића није била у тој мери угрожена, која се први пут нашла у општем страху од освајача друге вере. Обласни господари сада лако деле државу, негде се брже, негде спорије, потискује се општи интерес.¹⁵⁰ Опет, постојали су напори да се очува јединство цркве и државе, односно нису сви обласни господари полагали право на наследство Немањића. Онај ко је то заиста учинио, био је босански бан Твртко I, који се крунисао у манастиру Милешеви 1377. године за краља Србљем, Босни и Поморју и Западним странама и потом *„поче с Богом краљевати и управљати престолом Српске земље, желећи све што је пало скупа подигнути и што је разорено укрепити.“*¹⁵¹ У повељи коју је издао 1378. године, краљ Твртко I истиче своју владарску идеологију која је заснована на

¹⁴⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд, 1905, бр. 4944, 43; *Запис Исаије монаха*, у **Из наше књижевности феудалног доба**, 99; *Стари српски записи и натписи*, приредио М. Павић, Београд, 1986, 72;

¹⁴⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 4944, 43; *Запис Исаије монаха*, у **Из наше књижевности феудалног доба**, 99;

¹⁵⁰ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 13;

¹⁵¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 83, 77-78;

идеологији династије Немањића.¹⁵² Њега је Господ удостојио „наследником престола прародитеља његових, госпoде српске, која је остала без пастира,¹⁵³ јер је био потомак краља Драгутина по женској линији и због тога се сматрао легитимним наследником Немањића. Територије српске државе којима је он управљао односиле су се на области у горњем току Дрине, које је освојио после пораза Николе Алтомановића 1373. године, као и области Конавла, Требиња и Драчевице, које је освојио 1377. Без обзира на освајање старих немањићких области и што се у његовој држави налазио и манастир Милешева, где је био гроб Светог Саве, краљ Твртко I никад није препознат као српски владар и наследник Немањића, ни од српске Цркве, ни од српске властеле.

Краљ Марко, син краља Вукашина, савладара цара Уроша, био је једини легитимни наследник као носилац српске круне, све до погибије на Ровинама 1395. године. Међутим, његова територија, западна Македонија, већ је после Маричке битке постала османлијска вазална област, а право Марка Мрњавчевића на српски престо никада није остварено. Територију Мрњавчевића су између себе делили остали обласни господари, да би се она на крају свела на узак појас у западној Македонији са центром у граду Прилепу.

Следећи потенцијални претенденти били су браћа Драгаши, односно Дејановићи, Константин и Јован, османлијски вазали који су држали источну Македонију. Њихова мајка, Теодора Дејановић била је сестра цара Душана, што је значило да су могли наследити престо после 1371. Без обзира на тренутно стање у осталим српским областима, Драгаши су доживели велики успон у наредном периоду: освојили су део земље која је припадала Мрњавчевићима, а Јован је после Маричке битке крунисан за деспота, затим је кћерка Константинова, Јелена, била удата за византијског цара Манојла II Палеолога. Познати су и као велики приложници светогорских манастира,¹⁵⁴ што може да говори о сталним приходима у њиховој области. „*Кућа*

¹⁵² Исто, бр. 83, 75-83;

¹⁵³ Исто, бр. 83, 76;

¹⁵⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 190-191;

*Драгаша се нагло уздигла после 1371, уживала је углед и у Византији, али изван простране области у источној Македонији није остварила никакав утицај.*¹⁵⁵

Обласни господари Зете, Балшићи су у својој области иступали само као господари „*све Зетске и Поморске земље*“, како се истиче у једној од повеља,¹⁵⁶ не истичући никакву већу амбицију. Освојили су Призрен од Мрњавчевића, а склопивши брак са кћерком деспота Јована Асена, Балша II је постао господар Берата, Валоне и Химере. Борили су се са баном Твртком за жупе око Дубровника. Дубровачка република је њима исплаћивала светодмитарски доходак који је некада омогућавао слободу трговине на територији целе српске државе, али овога пута, односило се само на крајеве где су Балшићи владали. После пораза Николе Алтомановића добили су „*Trebinje, Konavle, i Dračevicu, premda se ne bijaхu umiješali u taj rat.*“¹⁵⁷ Ђурађ Балшић је 1373. године издао повељу у Конавлима, у којој гарантује све оне привилегије које су Дубровчани имали у време царства. Даље каже, да уколико „*ко буде цар, господин србљем и властелом и земљом српском,*“¹⁵⁸ Дубровник више није дужан да му исплаћује овај доходак. После Ђурђеове смрти, њихова област је ослабила – део територије и светодмитарски доходак је приграбио Твртко I,¹⁵⁹ а град Призрен је освојио Вук Бранковић.

Два најзначајнија обласна господара су били кнез Лазар Хребељановић, господар крајева око Западне, Јужне и Велике Мораве и Вук Бранковић, господар Косова. Један запис сведочи да су они „*у слози и љубави побеђивали непријатеље своје.*“¹⁶⁰ Пре свега, ту се мисли на сукоб против Николе Алтомановића, чија је територија после пораза управо подељена између кнеза Лазара и Вука: Вук је добио Сјеницу, Звечан и део Полимља,¹⁶¹ а Лазару је припало Ужице, Рудник и крај око Западне

¹⁵⁵ Р. Михаљчић, *Доба обласних господара*, у *Историја српског народа II*, 22;

¹⁵⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 114, 110;

¹⁵⁷ М. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela S. Husić, Zagreb, 1999, 347;

¹⁵⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 107, 106-107; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 183-184;

¹⁵⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 187-188;

¹⁶⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 157, 50;

¹⁶¹ М. Динић, *Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига 26, свеска 1-2*, Београд, 1960, 9-10;

Мораве. Даље Вукове амбиције су биле усмерене ка приморским градовима.¹⁶² Баштина Бранковића се налазила на Косову у Дреници. „*Како и када је Вук Бранковић створио своју велику област, не може се пратити на основу расположивих извора*“¹⁶³ Оно што је сигурно јесте да је границе своје територије увећао на рачун поседа Мрњавчевића и Николе Алтомановића, а неке градове је преузео из поседа Балшића. Прецизније границе његовог поседа навео је Михаило Динић.¹⁶⁴ Ту су се налазили богати рудници, важни градови и тргови, као и светиње које су подизали Немањићи. Имао је довољно средстава да константно прилаже светогорске манастире.

Кнез Лазар „*отачаством и рођењем и васпитањем од српскога колена беше, рода славна, и светла*“,¹⁶⁵ из породице која није имала порекло од светородних Немањића.¹⁶⁶ Рођен је у Прилепцу где се налазила баштина његове породице.¹⁶⁷ У браку са Милицом, која води порекло од Вукана Немањића,¹⁶⁸ имао је два сина, Вука и Стефана и пет кћери.¹⁶⁹ У задужбинама кнеза Лазара, а затим деспота Стефана, нису приказане породичне родословне фреске.¹⁷⁰ Најстарија Мара је била удата за Вука Бранковића и тај брак је представљао изванредан породични савез два најмоћнија господара тог времена. Кћерка Драгана се удала за Александра Шишмана, сина бугарског цара, док је Теодора је била прва супруга угарског палатина Николе II Горјанског. Јелена је била жена Ђурђа II Стратимировића Балшића, а од 1411. удата за Сандаља Хранића. Последња, Оливера, биће послана на двор султана Бајазита, непосредно по очевој смрти. Склапање бракова са другим династијама, потврдило је претходне традиције, учврстило позицију, али и открило политичке планове. На пример, брак угарског палатина и Теодоре је био део једног таквог плана. Када је

¹⁶² М. Спремић, *Бранковићи – обласни господари Косова*, у *Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)*, 123;

¹⁶³ Исто, 122;

¹⁶⁴ М. Динић, *Област Бранковића*, 5-29;

¹⁶⁵ С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека*, *Гласник СУД 21*, Београд, 1867, 159; *Повесно слово о кнезу Лазару*, у *Из наше књижевности феудалног доба*, 45;

¹⁶⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 86;

¹⁶⁷ Исто, бр. 584, 210-213; бр. 1101, 288;

¹⁶⁸ Исто, 87;

¹⁶⁹ Исто, бр. 64, 50; бр. 584, 210-213; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 279; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 9;

¹⁷⁰ М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 9;

краљ Лудвиг умро 1382. године, настале су унутрашње борбе за престо. У њих су се умешали краљ Твртко и кнез Лазар, који је користио немире у земљи и нападао Београд, Голубац и Мачву. Кнез се убрзо морао измирити са новим краљем Жигмундом Луксембуршким (1387-1437), посредством свога зета Николе II Горјанског, због припрема на поход против Османлија. У склапању брака са бугарским двором, можемо закључити да је кнез желео савезника против Османлија.

Лазар, чије је презиме Хребелјановић производ новијег доба,¹⁷¹ каријеру је почео као ставилац на царском двору. Недостатак извора не дозвољава прецизно одређивање када је ступио у службу, такође ни када је отишао са двора. Јасно је да његов успон почиње од 1371. године. На престо је дошао „*благословљен од архијерејевих руку, и свега свештенства и сабора српског.*“¹⁷² Дошавши на престо, није изменио титулу кнеза, под којом „*у смерности својој благоразумној остаде све до дана исхода свога.*“¹⁷³ Територију је проширио потискујући властелу и преузимајући крајеве од угарског краља Лудвига (1342-1382). „*Постепено је под својом влашћу ујединио просторе од Саве и Дунава на северу, до Липљана и Новог Брда на југу.*“¹⁷⁴ Самодржац свих Срба, односно господар све српске земље постепено је осигуравао свој положај задобијајући све бољи ослонац и подршку српске православне цркве

Већ је истакнуто да је положај Српске православне Цркве зависио од стања у држави. У периоду када се Царство распадало и јединство цркве је почело да слаби. Њен положај је био пољуљан, али на сву срећу није доживео судбину државе. Обласни господари који су увелико преузели владарска обележја, преузели су бригу над црквама и њеним великодостојницима, који су се налазили на њиховим територијама. Други по реду српски патријарх, Сава (1354–1375) трудио се да одржи јединствену цркву. Један од најважнијих догађаја током његовог столовања јесте било измирење српске и византијске патријаршије.¹⁷⁵ Најпре треба рећи нешто о

¹⁷¹ Р. Михаљчић, *Лазар Хребелјановић. Историја, култ, предање*, Београд, 2001, 18;

¹⁷² С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 160; *Повесно слово о кнезу Лазару*, у **Из наше књижевности феудалног доба**, 45;

¹⁷³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 88;

¹⁷⁴ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 33;

¹⁷⁵ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 75;

самом сукобу. Српска патријаршија је проглашена на празник Цвети 1346. године, а царевина, седам дана касније, на празник Ускрс. Византија је вековима градила и одржавала идеологију о хијерархији унутар Цркве и државе, а на челу те хијерархије се налазе управо византијски цар и васељенски патријарх.¹⁷⁶ „Цар је заштитник цркве, а патријарх је царев саветник. Сарадња византијске цркве и државе, тесна и стална, била је диктирана непосредним интересом обеју страна. Држава је прогањала јеретике као државне преступнике, а црква анатемисала бунтовнике. Онога, ко се супростављао православном владару, црква је кажњавала екскомуникацијом: онога ко се није потчињавао православној цркви, одбацивала је и држава.“¹⁷⁷ По овоме, царство и патријаршија могу бити само једни и то место је предодређено за Византију. Српска Црква иако је била аутокефална, била је подређена цариградској патријаршији. Поступак српске државе и Цркве, сматран је узурпаторским и патријарх је бацио анатему на све оне који су учествовали у ова два чина – проглашењу патријаршије и царства. Анатема је практично значила, да Цариград прекида званичне односе са српском Црквом, да престаје заједница свештенослужења и заједничког причешћивања.¹⁷⁸ Из овога закључујемо да је то била казна за нарушавање хијерархијског поретка и да се није односила на народ. Г. Острогорски је датирао раскол у 1350. годину у време ратних односа Србије и Византије,¹⁷⁹ а патријархов поступак је ишао као подршка цару у нападу јужних делова српског царства.

Пут измирења је трајао у више фаза, односно од 1364. до 1375. године. Највећи разлог да се ово учини, лежао је у опасности од Османлија, који су за кратко време успешно проширили своју територију и озбиљно угрожавали Византију. Цариградски патријарх Калист, иако је бацио анатему на оне који су учествовали у проглашењу српског царства и патријаршије, после релативно кратког времена је први дао иницијативу за помирење. Међутим, до тога није дошло јер је изненада

¹⁷⁶ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве, у О кнезу Лазару*, Београд, 1975, 83;

¹⁷⁷ Г. Острогорски, *Отношение цркве и государства в Византии*, **Seminarium Kondakovianum** 4, 131;

¹⁷⁸ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 85;

¹⁷⁹ Г. Острогорски, *Српска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 129;

умро у лето 1364. године. Следећи корак је учинио Угљеша Мрњавчевић, који је 1368. године издао документ у ком враћа цркве и митрополије под из своје области духовну власт цариградског патријарха¹⁸⁰ и где чак осуђује потез одузимања од стране цара Душана.¹⁸¹ На ово га је нагнала и идеја о походу на Османлије, јер је хтео да осигура подршку Византије. Он и краљ Вукашин су већ почетком 1371. године кренули у обилазак светогорских светиња, да би се помолили и добили благослов од светогорских монаха за рат против не само политичког, већ и верског непријатеља. Даривали су извесне приходе, а у једној од повеља коју је деспот Угљеша издао манастиру Ватопеду јасно каже своје мотиве: „*Стога је и царство ми, ношено истом надом, дижући се на оружје против безбожних муслимана, свесно било да треба да посети Свету Гору и принесе овој Богородици молитве и ропско поклоњење, а од ње да прими богатство њене милости а преко ње и самог Слова и Бога нашег.*“¹⁸² Молитва и добијање благослова пред ратни поход није била неуобичајена појава, међутим можемо поставити питање зашто није тражио благослов од патријарха Саве, као врховног поглавара српске Цркве? Како Миодраг Пурковић тврди, можда је отишао на Свету Гору, јер су се тамо највише осећали српско-византијски односи. Опет, можда је хтео да покаже да жели да реши и црквено и политичко питање само у својој области.¹⁸³

Исход битке на Марици 26. септембра 1371. године добро је познат, као и даље последице. Старац Исаија, савременик догађаја сведочи о страдању народа: „...и *веома много мноштво једни од оштрице мача умиреше, а други у ропство одведени бише...Авај јадни призор би да се види! Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке и других плодова. Јер не би кнеза, ни вође, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава, н сви се испунише страхом измаиљћанским.*“¹⁸⁴ Страдала је читава генерација великаша, а само три месеца касније умире цар Урош V и гаси се

¹⁸⁰ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, 94-98;

¹⁸¹ Исто, 91-94;

¹⁸² Исто, 1-18; Г. Острогорски, *Серска област*, 141;

¹⁸³ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 80-81;

¹⁸⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, бр. 4944, 43; *Стари српски записи и натписи*, 72;

династија Немањића. Истичу се поједини обласни господари, који претендују на место владара државе, коју је после свега прво требало обновити.

Коначно измирење Црква се дешава на иницијативу кнеза Лазара Хребелјановића, „јер прва брига њему беше тачно оно што се тиче неба, (брига) за црквени мир и устројство, јер виде њезино, тј. црквено расцепљење и да је (то) незгодна ствар.“¹⁸⁵ Пећки епископ Марко,¹⁸⁶ аутор Житија патријарха Јефрема из 1400. године, слично сведочи о овом догађају: „А господин кнез Лазар, као благочастив, не трпећи да гледа ове раздоре, посаветова се са својим сабором, светитељима и властелом и у Светој Гори живећим светим људима...“¹⁸⁷ Обраћање кнеза Лазара Светој Гори, како Д. Богдановић тврди, „био је најбољи пут да се дође до Цариграда, да се проблем реши коначно и озбиљно,“¹⁸⁸ јер се у тамошњим манастирима, где су живели и српски и грчки монаси, раскол осећао више него било где. Непознати светогорац каже: „...не примаху Грци у општење пречистих и божанствених тајни српске свештеноначелнике, него их штавише хуљаху...“¹⁸⁹ У овом чину је велику улогу имао светогорски монах, старац Исаија. Учени монах и вешт дипломата је прво убедио патријарха Саву да крену у преговоре са Византијом.

Поред опасности од Османлија, постојала је опасност и од уније са римокатоличком црквом. Византијски цар Јован V Палеолог, такорећи очајан, пристаје на унију, не би ли добио помоћ са Запада. Октобра 1369. године, цар се одрекао православља, примио римокатоличку веру, а своју верност папи Урбану V изразио на следећи начин: три пута је пао на колена, затим пољубио у ногу, руке и уста.¹⁹⁰ Међутим, унија није била званична, већ лични акт византијског цара. Иако овакав потез није имао никакве озбиљне последице, био је реалан разлог за страх српских православних великодостојника од потенцијалне уније.

¹⁸⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 83;

¹⁸⁶ Д. Вуксан, *Епископ Марко, Ловћенски одјек I*, Цетиње, 1925, 81-96; Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV – XVII века*, 89-104;

¹⁸⁷ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, уредио Д. Богдановић, Београд, 1986, 167;

¹⁸⁸ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 88;

¹⁸⁹ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, у *Шест писаца XIV века*, 96;

¹⁹⁰ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332- 1391)*, Београд, 1993, 346; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 500;

До измирења је дошло априла 1375. године у Цариграду. Старац Исаија је изабрао четири учена монаха, Теофана, Никодима, Никандра и Силвестера, који су добро говорили грчки, а један је познавао и канонско право.¹⁹¹ „*Мир и благослов испросивши, састави раздор свете цркве, те и до данас мирује благодаћу Христовом црква божанствена*“¹⁹² Нешто прецизнији извор о догађајима у Цариграду јесте Данилов настављач. Српско посланство су дочекали византијски цар Калојан Палеолог, његов син Манојло и патријарх Филотеј. Дали су „*опроштај од пређашњег запрећења и одлучења цара и патријарха и све живе и умрле и примише све архијереје и јереје у заједницу и саслужење*.“¹⁹³ Српски патријарх је признат као „самовласан“ и „*ником овладан*“. Уколико би се опет десило да неке византијске територије падну под српску власт, патријарх Филотеј је дао једину заповест о овом: „*да Срби не измене митрополите и њихово спомињање, тј. патријархово, као што заповедају саборна правила*.“¹⁹⁴ Иако су у овом тренутку српска освајања на рачун Византије била немогућа, овиме је показана спремност двеју Цркава да превазиђу, колико је то могуће, политичке промене које би угрозиле духовни живот. Обе стране су биле свесне да је права опасност долазила од Османлија, која је била један од разлога измирења. Посланство, које се вратило у Србију са два византијска свештеника и изасланика патријарха Филотеја, кир Матејом и кир Мојсејом, уприличило је свечану службу у Призрену, где су се сви заједно причестили.¹⁹⁵

Непосредно по измирењу црква, патријарх Сава је умро, а на престолу га је наследио Јефрем. Његово житије написао је пећки епископ Марко, који је са патријархом провео 23 године.¹⁹⁶ Он је пореклом Бугарин из трновског краја, рођен у свештеничкој породици у време владавине краља Милутина (1281-1321), негде око

¹⁹¹ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, у **Шест писаца XIV века**, 96;

¹⁹² Исто, 96;

¹⁹³ *Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, приредио Г. Мак Данијел, Београд, 1986, 130;

¹⁹⁴ Исто, 130;

¹⁹⁵ Исто, 131;

¹⁹⁶ S. Novaković, *Život srpskoga patrijarha Jefrema*, **Starine JAZU 16**, Zagreb, 1884, 35-40; Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 165-171;

1311. године¹⁹⁷. Замонашио се у својој 23. години и неко време је провео на Атосу. По доласку у Србију, живео је по испосницама у Дечанској клисури, а „*када цар Стефан земаљско царство промени настадоше немири*“,¹⁹⁸ па је на иницијативу патријарха Саве премештен у камени пештер близу Средње Горе, односно код Пећи. Јефрем није био обичан испосник, код њега су на разговоре „*корисним за душу*“ долазили и сам патријарх Сава као и остали монаси. Епископ Марко сведочи да је Јефрем „*тиховао летима*“, све док га кнез Лазар, Ђурађ Балшић и сабор нису одредили за новог српског патријарха, после Савине смрти (1375). Иако није желео да напусти свој испоснички живот, „*прихватио се кормила Божије цркве, да достојно и свештенолепно духовно стадо напаса*.“¹⁹⁹ Један од Данилових настављача говори занимљив податак о стању унутар српске Цркве у време избора патријарха Јефрема. Пре свега, да је било тешко наћи погодну личност која ће се налазити на челу Цркве јер „*многи беху свету и самодрицу порабоћени и покренути славољубљем и сталим трима саборним страстима: среброљубљу, самољубљу и сластољубљу*.“²⁰⁰ Свештенство се није бојало Божјег суда, није бирало начине да се помогну важног положаја, куповином или „*разбојнички и са нападајем*.“ Јефремовим избором, „*утишала се бура за Цркву*.“²⁰¹ Овај непознати писац казује да „*Јефремово уручење за цркву не би толико од људи, колико од Бога*.“²⁰² Ова тврдња наводи да његов избор можда није одобрен од свих чланова сабора и да је представљао најприхватљивије решење, обзиром на околности. Шта каже српска историографија по овом питању? Миодраг Пурковић сматра да је он изабран јер „*није улазио у борбе и није се опредељивао за групе и правце*.“²⁰³ Међутим, Димитрије Богдановић²⁰⁴, сумња у Јефремову неутралност и карактерише га као особу која је постала патријарх добрим делом захваљујући подршци цариградске патријаршије. Момчило Спремић

¹⁹⁷ S. Novaković, *Život srpskoga patrijarha Jefrema*, 36; Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 165;

¹⁹⁸ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 166;

¹⁹⁹ Исто, 167;

²⁰⁰ *Данилови настављачи*, 134;

²⁰¹ Исто, 133;

²⁰² Исто, 133;

²⁰³ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 102;

²⁰⁴ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 89-90;

га карактерише као „*компромисног кандидата, односно погодну личност за политичке нагодбе.*“²⁰⁵ У овом моменту, та нагодба била је неопходна кнезу Лазару из више разлога. Пре свега, не само обезбедити, већ и прављењем компромиса учврстити мир са Цариградом. Мир две патријаршије је донео кнезу престиж и заувек га издигао од других обласних господара, који су имали и веће области и значајније титуле. Подршка Цркве је увелико обезбеђивала отворен пут за његове даље амбиције, односно проширење државе на северним границама. Територијално проширење је значило и проширење јурисдикције Српске православне Цркве. Овога пута, кнежеве амбиције ће наићи на прећутно неодобравање црквеног поглавара, који ће се повући са патријаршијског престола.

Патријарх Спиридон (1379-1389), четврти по реду српски патријарх, на престо је дошао после оставке патријарха Јеферма. Столовао је у деценији јако важних политичких догађаја са којима је Црква била тесно повезана. Као и о већини поглавара Српске православне Цркве у периоду који се овде обрађује, немамо довољно поузданих вести. Аутори сачуваних житија, попут епископа Марка или Константина Филозофа, нам не откривају много о свим оним патријарсима чији су савременици били. Несумњива је важност институције Српске православне Цркве у овом периоду, али нам се намеће сумња о важности и о битној улози свих њених поглавара током овог периода. Можемо посумњати у разједињеност црквених архијереја и пре и после Косовске битке. Исто као што је манастир Хиландар пружао велику подршку Бранковићима и био под њиховом заштитом, био је у прећутно лошим односима са Лазаревићима, можемо узети и подвојеност црквених великодостојника унутар саме земље. Живот патријарха Спиридона и његову улогу у овој бурној деценији, морамо посматрати кроз одређене политичке догађаје који су утицали и на црквену организацију, али и кроз лик и дело његовог претходника и следбеника, патријарха Јефрема. Епископ Марко, аутор *Житија патријарха Јефрема*, несумњиво је био упућен у избор његовог наследника, али нам ништа не

²⁰⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 29;

говори о њему. Иако су му биле познате околности овог периода, али не расветљава их у потпуности.²⁰⁶

Савремена историографија је била дуго времена у недоумици око године када је постао патријарх, да ли од 1379. или од 1380 године? Затим, биле су нејасне околности под којима се патријарх Јефрем повукао, зашто је баш Спиридон изабран и колика је била улога кнеза Лазара у овој смени. Једно од најбољих истраживања на ове теме, учинио је Миодраг Петровић у расправи *Титулатура патријарха Спиридона*.²⁰⁷ Шта извори говоре о њему? Остало је сачувано неколико повеља са његовим потписима.²⁰⁸ Прва од њих јесте она којом је потврдио повељу кнеза Лазара манастиру Ждрелу.²⁰⁹ Повељу је потписао као „Спиридон, милостију Божијеју, патријарх Србљем и Приморју“ месеца маја у Пећи 1379. године.²¹⁰ На основу ове повеље, закључена је почетна година његовог столовања. Током те године, кнез Лазар је освојио област Браничева и Кучева, која је припадала Радичу Бранковићу.²¹¹ Следеће што је требао да уради јесте да прошири јурисдикцију српске Цркве на те новоосвојене области, које су се први пут нашле у оквиру српске државе. Проблем је био у томе што је Цариградска патријаршија имала надлежност над њима, односно постављала је свог митрополита. Освојивши те области, логично, проширио је на њих и надлежност српске патријаршије – у супротном не би могао да обавља ктиторску делатност. Међутим, патријарх Јефрем, одраније је уживао благонаклоност Цариградске патријаршије и имао њену подршку приликом доласка на престо.²¹² Од њега се није очекивало да стане иза освајачких амбиција кнеза Лазара које су подразумевале ширење српске Цркве на рачун цариградске. Зато је на место патријарха требала да дође личност која неће ометати, већ ће подржавати владаре амбиције. Патријарх Јефрем „замолио господу српску и свештени сабор да прихвати

²⁰⁶ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 168;

²⁰⁷ М. Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона и преткосовске црквено-политичке промене у Србији*, у **Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, 97-119;

²⁰⁸ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, **Зборник Филозофског факултета XII/1**, Београд, 1974, 357-376;

²⁰⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 212-214; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 23-48;

²¹⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 214; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 45;

²¹¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 587, 214;

²¹² М. Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона*, 107;

осатвку због наводне старости и немоћи,²¹³ а избор је пао на мелничког митрополита Спиридона. Истовремено, у Цариграду се дешавала смена патријарха Макарија. У попису српских архиепископа и патријараха,²¹⁴ забележено је да је рођен у Нишу, међутим нема даљих тврдњи које ово поткрепљују. Пре него што је постао поглавар Српске православне Цркве, био је митрополит у граду Мелнику.²¹⁵ Патријарх Спиридон је „припадао оном кругу српске културне елите, која је дала најсјајније писце тог раздобља.“²¹⁶ Место столовања патријарха Спиридона било је у Жичи.²¹⁷ Током целог свог столовања давао је велику подршку кнезу Лазару, пре свега истичући његову титулу самодршца у свим повељама које је он потписао.²¹⁸ Подизање манастира Ваведења Богородице у Ждрелу имало је велику подршку калуђера синаита, који су дошли у српске земље из источних крајева Балкана услед османлијске опасности. Њихово присуство је отворило нове духовне путеве, који су кнезу Лазару итекако користили да учврсти свој положај. „Ослобођен Јефремове обазривости и наклоности према Цариградској патријаршији, ослобођен отпора које је Радич Бранковић у дослуху са браничевским митрополитом могао да пружа, кнез Лазар је благодарећи одважној сарадњи патријарха Спиридона, наставио да подиже цркве и манастире на северу своје државе.“²¹⁹ Када је кнез приложио низ села новоизграђеном манастиру Ждрелу,²²⁰ патријарху је Григорије Синаит донео ово „часно писаније самодршца све српске земље.“²²¹ Пошто се посаветовао са црквеним сабором, патријарх не само да је потврдио кнежеву задужбину, већ је благосиљао ово

²¹³ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 168;

²¹⁴ С. Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 83;

²¹⁵ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 118;

²¹⁶ Исто, 117, В. Мошин, *Самодржавни кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, у **О кнезу Лазару**, 30;

²¹⁷ Последњи пут, Пећ као патријархово столно место, помиње се у повељи патријарха Спиридона, којом потврђује задужбину кнеза Лазара у Ждрелу, маја 1379 (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 212-214), а Жича као столно место се први пут помиње у повељи за манастир Дренчу, марта 1382. (*Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 265, С. Новаковић, *Законски споменици*, 764; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 181)

²¹⁸ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 357-376; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 129-138 и 139-146;

²¹⁹ М. Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона*, 112;

²²⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 23-40;

²²¹ Исто, 41-48;

„*богоугодно дело*“ и ослободио га од сваке власти, осим духовне јурисдикције митрополита ове области.

Повеље, које је патријарх потписивао после оне којом је потврдио кнежеву задужбину у Ждрелу, носе промене у интитулацији државног поглавара. Стоји да је кнез Лазар, *побожни и христољубиви самодржац свих Срба и Подунавља*,²²² а Спиридон, *по милошћу Божијом патријарх Срба и Поморја*.²²³ Ова промена се већ може видети у првој следећој издатој повељи манастиру Хиландару,²²⁴ када је кнез на молбу кира Герасима даровао село Јелашницу и неколико заселака хиландарској болници, на име давања три килограма злата годишње из манастирских резерви. У потврди кнежевих прилога, патријарх истиче да су и један и други добили власт од Бога, односно да Његовом милошћу и влашћу духовном могу кажњавати и помиловати.²²⁵ Такође, наводи и мотиве који су покренули кнеза на богоугодно дело: „*Богу на дар, божанској цркви за духовно просвећење, а себи за вечни помен и спасоносну помоћ.*“²²⁶

Патријарх Спиридон је са сабором потврдио још једну кнежеву повељу.²²⁷ То је била она којом је дозвољено властелину Обраду Драгосалићу да подигне своју задужбину, цркву Светог Ваведења у селу Кукањ, као и да јој приложи баштину која је обухватала ово село са засеоцима.²²⁸

²²² А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 140; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха Саве, Спиридона и Никодима, Хиландарски зборник 9*, Београд, 1997, 107-108;

²²³ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 362-363, 365, 366; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха*, 108; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 141;

²²⁴ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 362-363; Ф. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 195; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 57; С. Новаковић, *Законски споменици*, 449-450; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха*, 107-108; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 129-138, 139-146;

²²⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 140-141;

²²⁶ Исто, 140;

²²⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 775; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 201-208;

²²⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 776-777; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха*, 110; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 209-214;

Слика бр.1 Испосница у околини манастира Горњак ²²⁹

Слика бр.2 Манастир Горњак ²³⁰

²²⁹ извор: http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/manastir_gornjak_okolina1.jpg (16.12.2013)

²³⁰ извор: http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/manastir_gornjak1.jpg (16.12.2013)

Слика бр. 3 Манастир Раваница²³¹

Слика бр. 4 Црква Лазарица у Крушевцу²³²

²³¹ извор: http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_ravanica.htm (16.12.2013)

²³² извор: <http://www.crkvalazarica.rs/wp-content/gallery/gal2/unnamed-18.jpg> (16.12.2013)

1.3 Монаси исихасти у Србији

Проширење државе ка северу, пратило је и ширење јурисдикције српске Цркве, која је потпомогнута оснивањем манастира и цркава. Црквено-политичке промене из осме деценије 14. века показале правац развоја српске државе у наредним деценијама. Државно и духовно средиште се преноси из Рашке, Косова и Метохије на области око Велике и Западне Мораве и Браничево. Монаштво у Србији је киновийско, односно монаси живе у заједници, а тек од краја 14. века појављују се први пустињаци. Једини пустињак из периода Немањића био је Свети Петар Коришки.²³³ Велику улогу је имао долазак монаха, који су силом прилика уточиште нашли на још увек сигурним српским православним просторима. Они траже пустиње и горе које су „место молитве, поста и тиховања, простор спокоја, беспорочног и безметежног живљења, али и највећа борилишта са демонима.“²³⁴ Долазили су из источних крајева Балкана и Свете Горе, већ после 1371. године. Већина новопридошлих је припадала исихастичком покрету, који је на Балкану највише имао утицаја у Бугарској и на Светој Гори. У Византији је исихазам било званично духовно учење, а током читаве друге половине 14. века, скоро сви цариградски патријарси су припадали овом покрету.²³⁵ Ко су били исихасти и исихастички покрет? То је био религиозно-духовни и богословски-филозофски покрет, који је обухватао више различитих елемената из ране источнохришћанске традиције монашког порекла.²³⁶ „Практиковање исихије је подвиг који подразумева тражење Бога кроз умну молитву.“²³⁷ Стишавањем страсти и постижући унутрашњу тишину,

²³³ С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Живот српског испосника Петра Коришког*, Гласник СУД 29, Београд, 1871, 308-346; S. Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom*, *Starine JAZU* 16, Zagreb, 1884, 27-34; *Живот Св. Петра Коришког*, у *Из наше књижевности феудалног доба*, 34-38;

²³⁴ Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења*, ЗРВИ 44, Београд, 2007, 264;

²³⁵ А.Е.Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, у *Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)*, Београд, 1975, 93;

²³⁶ В. Савић, *Исихазам* у *Енциклопедија православља, књига II*, 800; *Isihazam*, у *Enciklopedija živih religija*, Београд 1991, 190; Г. Маџаревић, *Исихастичка духовност у Срба*, у *Енциклопедија православља, књига II*, 800-801; В. Георгијева, *Философија исихазма*, прев. са македонског Р. Младеновић, Ниш 1995;

²³⁷ В. Савић, *Исихазам* у *Енциклопедија православља, књига II*, 800;

исихасти су чистом молитвом, ослобођеном од било каквих утицаја, покушавали да спознају глас Божји у себи. Чинећи такав подвиг, они су се издизали од било каквих условљености и слабости. Чувени исихаста Симеон Нови Богослов, оставио је упутства за молитву: „Застани храбро, сабирајући своје мисли и не дозвољавај им да блуде на страну...и спусти поглед да не би гледао било шта друго и да се твој ум не расипа, а сам ум и сво срце подигни на небо и према Богу...”²³⁸ Исихасти су молитву видели као активност која одговара достојанству ума, односно да се њоме ум најбоље користи.²³⁹ Они су били тиховатељи који су покајањем и подвизима чистили тело од страсти, а сматрали су да се божанске нестворене енергије могу видети упражњавањем константне и чисте молитве.

Најистакнутији представник је био Григорије Палама (1296-1359),²⁴⁰ солунски митрополит, који је развио теологију о божанским нествореним енергијама.²⁴¹ „Богословље Св. Григорија Паламе је библијски утемељено и говори о човеку као духовно-физичком бићу. Исихастичким (тиховатељским) духовном методом и опитом кроз усавршавање, могуће је да човек својим физичким очима види нестворену, вечну божанску светлост и енергију. Григорије Палама и исихасти јасно разликују суштину која је несазнатива и енергију која је људима приступачна.”²⁴² Најзначајнији представник овог покрета на Балкану био је Григорије Синаит (1255-1346).²⁴³ Замонашио се у манастиру Свете Екатерине на Синају,²⁴⁴ где се добро упознао са писањем некадашњег игумана овог манастира, Јована Лествичника.²⁴⁵ Велики утицај на њега је извршио и исихаста Арсеније са

²³⁸ А. Василије, *Преподобни Симеон Нови Богослов*, Београд, 1988, 59;

²³⁹ Ј. Мајендорф, *Свети Григорије Палама и православна мистика*, Београд, 1983, 19-20;

²⁴⁰ Ј. Поповић, *Свети Григорије Палама*, у **Житија светих за новембар**, Београд 1977, 433-485; Р. Поповић, *Григорије Палама Свети*, у **Појмовник црквене историје**, Београд, 2000, 186-188; J-F. Colosimo, *Gregory Palamas*, **Encyclopedia of Christian theology**, vol.1, 658-662;

²⁴¹ Протојереј Ј. Брија, *Паламизам*, у **Речник православне теологије**, превео са румунског епископ источно-амерички Митрофан (Кодић), Београд, 1999, 71-72;

²⁴² Р. Поповић, *Григорије Палама Свети*, у **Појмовник црквене историје**, 186-187;

²⁴³ Преподобни Григорије Синаит, *Сабрани списи I. Аскетска дела*, приредили А. М. Петровић и Б. Пантелић, Београд, 2009; у оквиру наведеног дела се налази и *Житије Григорија Синаита*, од архиепископа Калиста Константинопољског, 161-193;

²⁴⁴ Овај манастир се налази у подножју Синајске Горе, места где се Бог јавио Мојсију и предао му заповести;

²⁴⁵ Јован Лествичник, *Лествица*, Београд, 1963;

острва Крит, некадашњи светогорац, који је прогнан са Атоса током немира око потписивања уније 1274.²⁴⁶ Боравио је на Светој Гори, затим у Цариграду, да би се коначно населио на византијско-бугарској граници, у Пароријској пустињи, почетком четврте деценије 14. века. Његовим доласком, ова пустиња постаје „духовни и интелектуални центар свештених исихаста.“²⁴⁷ Бугарски цар Александар, „особито поштујући врлину и њено достизање од светих људи,“ слао је монасима прилоге са којима су се издржавали и који су били потребни за њихов останак у Парорији.²⁴⁸ Овде не само да су сакупљали монаси, већ „они који су раније били горопадни, крвождерни и за све неприступачни пи свакој својој настројености, разбојници и убице.“²⁴⁹ Григоријев биограф, архиепископ константинопољски Калист, тврди да „није оставио без пажње готово ниједно место, не само код Ромеја и Бугара, већ и код самих Срба и даље, да би посредством својих ученика веома брижно извршио своје дело.“²⁵⁰ Инспирисан Јовановом *Лествицом*, као и уопште исихастичком синајском школом, саставља неколико дела,²⁵¹ која су почела брзо да се преводе на словенске језике.²⁵² Григорије Синаит је сматрао да исихију чине следеће врлине: уздржаност, ћутање, будност, смирење и трпљење.²⁵³ Подвигом и милосрђем човек умирује гнев, али и спољашње и унутрашње непријатеље душе.²⁵⁴ Учио је своје следбенике о чистој молитви, односно „ако се неко устима моли, а умом блуди,“ никакву корист тиме неће постићи.²⁵⁵ Григорије Синаит је обновио учења о молитви

²⁴⁶ Преподобни Григорије Синаит, *Сабрани списи I*, 12;

²⁴⁷ Исто, 13;

²⁴⁸ Исто, 188;

²⁴⁹ Исто, 190;

²⁵⁰ Исто, 181;

²⁵¹ Написао је пет аскетских списа: *Главе у акростиху*, *Друге главе*, *Постојано расуђивање о тиховању и молитви*, *О тиховању и два начина молитве*, и *О томе како тиховатељу ваља да седи уз молитву и да је не завршава брзо*, затим *Беседу на Свето Преображење Господа нашега Исуса Христа*, неколико канона и две молитве;

²⁵² Т. Суботин-Голубовић, *Српски преписи химнографских састава Григорија Синаита*, у **Византијски свет на Балкану II**, Београд, 2012, 585-596;

²⁵³ Преподобни Григорије Синаит, *Сабрани списи I*, 71;

²⁵⁴ Исто, 31-33;

²⁵⁵ Григорије Синаит, *О утихлости и два лика молитве*, превео А.М. Петровић, **Отачник, година I, свеске 2 и 3**, Београд, 2007, 15;

која су и раније постојала, односно обновљена мистичка традиција је до половине 14. века постала „заједничка својина и понос целокупне монашке заједнице.“²⁵⁶

Први исихасти који су дошли у Србију, били су његови ученици Ромил²⁵⁷ и Григорије,²⁵⁸ пореклом Бугари. Свети Григорије Горњачки је написао житије за Ромила Раваничког, свога учитеља, „да би прославио Бога и да поучи слушаоце да се угледају на врлине светога.“²⁵⁹ Ова два монаха су се сусрела у пустињи Парорији, где су се подвизавали у околини манастира великога Григорија Синаита. Међутим, услед напада Османлија често су мењали место боравка, по Бугарској и на Светој Гори. „Када Агарени убише оног најхришћанскијег владара деспота Угљешу, што изазва велики метеж и страхом испуни све монахе у Светој Гори, особито оне усамљене и оне који у пустим местима живљаху.“²⁶⁰ Овим околностима које су натерале монашке миграције после 1371. ка Србији, треба придодати и смрт бугарског цара и великог заштитника исихастичких група, Јована Александра (почетком 1371. године).

Монашке колоније долазе у моравску Србију интезивно после 1375. године из неколико праваца: из Свете Горе и Парорије, Македоније и Албаније, као и из Палестине.²⁶¹ На пример, Свети Ромило са групом монаха дошао је у Србију, у манастир Раваницу, из Валоне, у којој је провео неколико година. Свети Григорије је такође нашао уточиште у Србији, где је тражио од кнеза Лазара мирно и усамљено место. Такво је нашао у Ждрелу браничевском, где је у стени изнад реке Млаве подигао цркву Светом Николају Чудотворцу. Затим му је кнез Лазар даровао манастир Ваведења Пресвете Богородице,²⁶² познат и као манастир Горњак, који се

²⁵⁶ К. Вер, *Исусова молитва код Григорија Синаита, Отачник, година I, свеске 2 и 3*, Београд, 2007, 48

²⁵⁷ Ј. Поповић, *Житије Новојављеног преподобног оца нашег Ромила Раваничког*, у **Житија Светих за јануар**, Београд, 1977, 501-517;

²⁵⁸ Ј. Поповић, *Спомен преподобног оца нашег Григорија Ћутљивог или Горњачког*, у **Житија Светих за децембар**, Београд, 1977, 251-257;

²⁵⁹ Ј. Поповић, *Житије Новојављеног преподобног оца нашег Ромила Раваничког*, 502;

²⁶⁰ Исто, 516;

²⁶¹ М. Лазић, *Продор исихазма у Србију после 1371. и његов утицај на даљи ток српске културе*, **Отачник, година I, свеске 2 и 3**, Београд, 2007, 53;

²⁶² F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 212-214; А. Младеновић, *Повеље и писам кнеза Лазара*, 29-48;

налазио непосредно уз пећину где се Григорије првобитно подвизавао. Аскетске монашке насеобине су подразумевале заједницу од два, највише три монаха, а настајале су у близини киновијских манастира или келија где су боравили значајни духовници на које су се остале аскете угледале. Њихов живот је подразумевао сиромаштво, сталну молитву, духовно напредовање и строгу уздржаност.

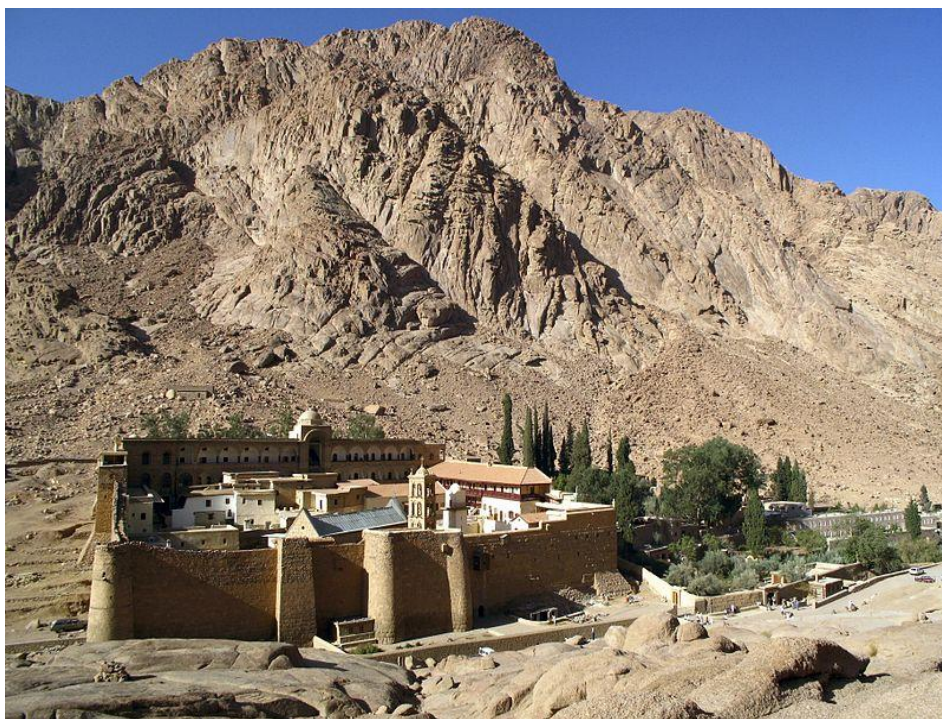
*„Нема никакве сумње да је назив "Синаити" везан посредно или непосредно за Синајску Гору. Синај је од давнина био привлачан за пустињаке, као место богојављања и тајанственог сусрета између Бога и Мојсија у купини неопалминој“*²⁶³ Они српски монаси који су на Синајској Гори провели неко време или боравили стално, добили су право да носе овај назив. Такође синаитима су се звали и они који су се угледали и опонашали живот монаха са Синаја. Оживљавање монашког живота у Србији у држави кнеза Лазара и касније деспота Стефана, несумњиво је оставило бројне последице по књижевну делатност. Ти крајеви где су ови монаси деловали представљали су северне делове државе, који нису били у претходним временима развијени у духовном смислу. Синаити, због свог начина живота, интезивно су читали, преписивали и преводили књиге. На тај начин се развијала теолошка и философска мисао у Србији, која је била важан део духовног процеса у овом периоду. Превођење најважнијих теолошких списа имало је не само духовне, већ и црквене и државне разлоге.²⁶⁴ Овај духовни процес инициран исихастима, формирао је не само црквени живот, већ карактеристичну уметност, архитектуру и књижевност у Србији. Како и преко бугарских, српски монаси су дошли у контакт са исихастима преко својих сународника са Свете Горе и манастира Свете Екатерине на Синају. На Светој Гори, исихастичком покрету је припадао старац Исаија. Он је превео дела Псеудо-Дионисија Ареопагита (*„Небеска јерархија“*, *„Црквена јерархија“*, *„Мистичка теологија“*, *„Божанска имена“*²⁶⁵), по налогу серског митрополита Теодосија.²⁶⁶

²⁶³ Јеромонах Амфилофије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, у **Манастир Раваница 1381-1981, Споменица о шестој стогодишњици**, Београд, 1981, 101;

²⁶⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 281;

²⁶⁵ Енглеска издања се могу наћи на: С. Е. Rolt, *Dionysius the Areopagite: On the Divine Names and the Mystical Theology*, Montana, 1998 (<http://www.ccel.org/ccel/rold/dionysius.pdf>); *Dionysius the Areopagite, Works*, translated by J. Parker, Oxford, 1897 (<http://www.ccel.org/ccel/dionysius/works.pdf>) (05.01.2014); С.

Обзиром на његову мисију у измирењу српске и цариградске патријаршије, поставља се питање, колико је исихастички покрет имао утицаја на измирење. Чињеница је да је „идеологија исихаста образовала чврсту основу за споразум између кнеза Лазара и патријарха Филотеја, који су схватили да су уствари елементи који зближавају обе цркве много снажнији од оних који су их раздвајали.“²⁶⁷ У овом случају, њихова идеологија се базирала на ширењу општеправославне свести и саборности.

Слика бр.5 Манастир Свете Екатерине на Синајској Гори, Египат²⁶⁸

Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд, 1975, 260-262; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 188-189;

²⁶⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 189; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 279-284;

²⁶⁷ А.Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, у **Свети кнез Лазар, Спомена о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, 100;

²⁶⁸ извор: <http://www.sinaimonastery.com> (20.01.2014)

1.4 Косовска битка и стварање култа кнеза Лазара

Последње године владавине кнеза Лазара обележиле су битке против Османлија. Она одлучујућа десила се на Газиместану 28. јуна 1389. године. Ово је важан датум у српској историји, догађај са далекосежним последицама, али који не можемо у потпуности реконструисати због недостатка релевантних извора. Овај недостатак је имао за последицу вишевековно стварање бројних легенди и митова о самом догађају. Нетачни подаци, ако пођемо само од погрешно приписане титуле цара кнезу Лазару или чувене издаје Вука Бранковића, ухватили су корена у свести српскога народа. Ако изузмемо из похвалних списа и родослова хиперболе о мучеништву, Библијска поређења Лазаревог страдања, имамо неколико чињеница о догађајима који су јој претходили и о дешавањима током саме битке.

Први сукоб са Османлијама десио се још 1352. године код Дидимотике, када је српска војска удружена са византијском и бугарском претрпела велики пораз. Опасност постаје већа када султан осваја Галипоље, а затим престоницу премешта на Балкан, у Једрене. Овај град је био одлично позициониран за даље нападе ка Византији, Србији и Бугарској. Маричка битка, коју историографија приказује као већу прекретницу него Косовску битку, имала је поражавајући исход и десила се у време када је српска држава већ била увелико на измаку снаге. Током осме деценије, султан је имао већ неколико вазала од којих је један био и византијски цар, а од српских великаша, то су били Марко Мрњавчевић и браћа Драгаши. Последице османлијских напада, осетиле су се и на Светој Гори. Велики број монаха, осетивши несигурност, потражио је сигурнија места, а једно од таквих је била Моравска Србија. Активне борбе са политичким и верским супарником почињу већ после деценије од Маричке битке. У таквом првом сукобу, у бици на Дубравници 1381. године, један османлијски одред је претрпео пораз.²⁶⁹ Следећи већи сукоб, на Плочнику 1386. године, није донео победу ни једној страни, али после повлачења из

²⁶⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 589, 214;

непознатог разлога,²⁷⁰ султан Мурат осваја Ниш.²⁷¹ Султан Мурат у писму сведочи да освајање није било нимало лако, али да „*војска беше недирнута и претоварена пленом.*“²⁷² Освајање овог града није безначајно, пре свега због његовог геостратешког положаја, чега је и сам султан био свестан.²⁷³ Коначно, дешава се битка на Газиместану, која је имала одлучујуће последице по српску државу. Прецизно бројчано стање и тачан састав како османлијске, тако и српске војске и даље остаје питање које тражи одговор.²⁷⁴ Први писани извор који спомиње битку јесте писмо једног руског монаха, који открива да су у бици погинула оба владара.²⁷⁵ Затим, имамо писма краља Твртка Трогиру и Фиренци у којима се похвалио како је победио султана Мурата и његову војску. Занимљиво је да у одговору Фирентинаца стоји да су они „*већ одавно дознали за овај тријумф, како из донесених гласова, тако и из писама многих људи.*“²⁷⁶ Византијски беседник Димитрије Кидон, у писму цару Манојлу саопштава о султановој погибији, али нема наду да ће ова околност донети позитивне промене, јер „*ни кад би сви Турци помрли, уверен сам да Ромеји не би почели паметније да раде.*“²⁷⁷ Домаћи и страни извори једнако обавештавају да је кнез Лазар убијен после Мурата, односно да му је одсечена глава.²⁷⁸ Један запис, ретко јасно и без хиперболе, говори о исходу битке и смрти оба владара: „*Пошто су обе стране изнемогле и бој престао и безбројна множина обојих, то јест Срба и непријатеља побијена, по Косову лежала, вишиеречени Мурат добивши од мача рану у срце насилно душу испусти, а кнез мачем посечен блажени крај прими.*“²⁷⁹ Исход

²⁷⁰ Исто, бр. 591, 215; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх турски“ 1386. године*, **Историјски часопис**, књ. 53, Београд, 2006, 102,113;

²⁷¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 591, 215; Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд, 1957, 22-24; Х. Иналцик, *Османско царство*, 22; *Мурат I на Нишу, Из Феридун–беговог зборника турских споменика изданог у Цариграду године 1848*, **Гласник ДСС 11**, Београд, 1859, 119-124;

²⁷² *Мурат I на Нишу*, 120;

²⁷³ Исто, 124;

²⁷⁴ Г. Шкриванић, *Косовска битка 28.јуна 1389*, Цетиње, 1956, 30;

²⁷⁵ Ђ. Радојичић, *Савремене вести о косовској бици код руског путописца ђакона Игњатија*, **Старинар 12**, Београд, 1927, 52;

²⁷⁶ В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века*, **Гласник СУД 32**, Београд, 1871, 175;

²⁷⁷ С. Ђирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, **ЗРВИ 13**, Београд, 1971, 215;

²⁷⁸ Г. Шкриванић, *Косовска битка*, 71;

²⁷⁹ И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, **Летопис Матице српске 117**, Нови Сад, 1874, 113;

битке, како сведоче релевантни извори, био је нерешен. „*Међутим, с временом се показало да је то била победа економски и бројно снажнијег противника, а слом стране која је све ставила на коцку да би само за кратко зауставила, односно успорила напредовање освајача.*“²⁸⁰ Кнез је убрзо сахрањен у митрополијској цркви Вазнесења Христовог у Приштини,²⁸¹ а затим су његове мошти пренете у Раваницу.²⁸²

Мученичка смрт коју је очекивао и којој се надао, жртва за народ и воља Божја, уврстили су кнеза у свеце. Записи, повесна слова, службе, житија и похвале, који настају у наредном периоду, део су стварања култа кнеза Лазара. Количина релевантних информација и чињеница које у овим списима можемо наћи, довољна је само за грубу реконструкцију догађаја. Опет, мора се узети у обзир, да циљ оваквих дела није било хронолошко, објективно излагање са конкретним детаљима. Они су извор за проучавање владарске идеологије. Стога, сасвим оправдано на овом месту можемо поновити тврдњу М. Кашанина да наши писци нису писали ради тога да буду од користи будућим историчарима, него савременицима и потомцима.²⁸³ Стварање владарске идеологије Немањића, односно култа Светог Симеона, с краја 12. и почетка 13. века, имало је сличан поступак: стварање житија и службе непосредно по смрти. Главна разлика јесте да је кнез погинуо мученичком смрћу и тиме заслужио царство небеско, што представља главни мотив за канонизацију у свим култним списима њему посвећеним. После Немањића, кнез Лазар је прва особа која није члан ове породице, а да је проглашена за свеца, што је један од разлога зашто састављачи култних списа инсистирају сродништво са светородним Немањићима.²⁸⁴ „*Не само, дакле, народно предање, него нам и оновремена књижевност несумњиво сведочи да је кнез-Лазарева трагична смрт на бојном пољу за веру и отаџбину оставила у народној души утисак каквим се, доиста, не може*

²⁸⁰ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ и предање*, 130;

²⁸¹ С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 163; *Повесно слово о кнезу Лазару*, у **Из наше књижевности феудалног доба**, 47;

²⁸² И. Руварац, *Повесна слова*, 113-114;

²⁸³ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 103;

²⁸⁴ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ и предање*, 154;

поносити никакав други догађај наше историје.²⁸⁵ Сачувано је десет култних списа посвећених кнезу,²⁸⁶ од којих за само три имају познате ауторе: *Слово о кнезу Лазару* патријарха Данила III, *Похвала кнезу Лазару* монахиње Јефимије и *Слово о светом кнезу Лазару* од Андонија Рафаила. Ниједном немањићком владару, који је проглашен за свеца, није посвећено толико списа.²⁸⁷ Улога цркве и њена подршка у канонизацији била је од пресудног значаја. Црквена књижевност из немањићког доба налази одређена поређења између владара и библијских личности, односно Исуса Христа. Синтагма „*царство небеско*“ увелико је позната нашим средњовековним писцима. Пошто су власт добили од Бога, Његовом вољом, претходни владари су своје поглаварско место оправдали својим врлинама, подвизима, залагањима, подизањем задужбина и приношењем других дарова цркви и тиме заслужили улазак у царство небеско. Кнез Лазар није директни наследник светородне династије, а дошао је на власт у веома незгодној ситуацији у којој је била држава. Имао је подршку цркве, али то није у потпуности могло обезбедити да његови наследници заузму престо после његове смрти. Пре свега, Вук Бранковић није признавао право Лазаревића на наслеђе немањићког суверенитета,²⁸⁸ што се посебно види у потпису његове повеље манастиру Хиландару из 1392.²⁸⁹ Још једном се понавља да Османлије односе победу у судбоносној бици, која се овога пута десила на српској територији.

Лоша збивања су наметала многа питања која су морала добити своје одговоре. Стога је требало створити атмосферу где ће његова смрт представљати жртву немерљивог значаја и да ће логичан след бити задржавање власти у рукама Лазаревића. Описујући догађаје и личности, писци користе обиље цитата из Светог Писма, неприкосновеног ауторитета за средњовековног човека. Занимљиво је да последњи култни спис, *Слово о кнезу Лазару* од Андонија Рафаила, настаје у периоду 1419/20, односно у време када је деспот Стефан увелико на власти учвршћен. Случај кнежеве канонизације још једном потврђује правило да светитељ није само теолошки

²⁸⁵ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1960, друго издање, 248-249;

²⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју; Списи о Косову*, приредила М. Грковић, Београд, 1993; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар. Историја, култ и предање*, 272-279;

²⁸⁷ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар. Историја, култ и предање*, 173;

²⁸⁸ В. Мошин, *Самодржавни кнез Лазар*, у **О кнезу Лазару**, 41;

²⁸⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 459;

појам, већ израз друштвених и политичких потреба. У прилог томе посебно иде чињеница да су скоро сви култни списи настали у исто време. Као што је раније у песничком и духовном виђењу то била Света Гора, тако сада Косовски бој постаје место и време највишег подвига.²⁹⁰

Творац култа био је патријарх Данило III,²⁹¹ који је написао *Похвално слово, Службу, Пролошко житије* и *Повесно слово*.²⁹² Центар култа кнеза Лазара је била Раваница, где су његове мошти боравиле од времена преноса из Приштине до 1690. године. Вероватно да је током преноса, односно пре самог полагања у гроб у Раваници дошло до проглашења кнеза за свеца.²⁹³ Услови који су испуњени за ову канонизацију, јесу мученичка смрт, целе, нетљене мошти и точење светог мира. Мученичка смрт, достојна дивљења, како нам сведоче познати и непознати писци списа о Косову и кнезу Лазару, била је свесна жртва: „*Нека се пролије крв моја у љубави Христа мојега, јер више волим да пузим у дому Бога мојега неголи да живим у пропадљивој.*“²⁹⁴ Кнез је заједно са својом војском жртвовао животе како и за одбрану земље, тако и за одбрану вере. Узори се налазе у Христосу и мученицима из времена ране хришћанске цркве који су пострадали за своју веру. Непознати аутор *Повесног слова* пореди кнежеву смрт са Христовом: „*Био је подражавалац Христу, и излио своју крв њега ради, и постаде нови мученик Лазар...*“²⁹⁵ Његова смрт је скоро истоветна са смрћу Светог Јована Крститеља, за ког је цар Ирод наредио одсецање главе (Марко 6:27). Руски монах Игњатије пише да је Бајазит лично одсекао главу кнезу.²⁹⁶ У запису на мраморном стубу опет се помиње Бајазит као његов убица: „*...и не посече га ко други, о љубимци, но сама рука убице тога, сина Амуратова*“²⁹⁷ Писци летописа такође дају на значају мученичкој смрти.²⁹⁸

²⁹⁰ Ђ. Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, у **О кнезу Лазару**, 260-261;

²⁹¹ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 127-134;

²⁹² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 193;

²⁹³ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар. Историја, култ и предање*, 166;

²⁹⁴ Непознати Раваничанин, *Други канон светоме*, у **Списи о Косову**, 140;

²⁹⁵ *Повесно слово кнезу Лазару*, у **Из наше књижевности феудалног доба**, 46;

²⁹⁶ Ђ. Радојичић, *Савремене вести о косовској бици*, 52;

²⁹⁷ *Запис о Косову*, у **Из наше феудалне књижевности**, 101;

²⁹⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 593, 215-217;

Атмосферу током битке хришћана и неверника, списи описују крајње апокалиптично: у *Повесном слову* пише да „толика је јака и звека била, да се потресло и место где је ово било. И толико се крви изли, да се и траг коњски познавао кроз изливену крв, и беше много мртваца без броја..²⁹⁹ Раваничанин Трећи слично бележи: „Људи викаху, коњи рзаху, оружја звекет твораху, стреле лећаху сунце заклањајући...земља веома бучаше, ваздух грмеше...и много свуда трупаља, као на жетви класови, тако војници на земљу од оштрог оружја падаху, и поље оно као језеро неко прољивањем крви обагрено (оцрвењено) виђаше се..³⁰⁰ Смрт кнеза и његове војске, као што је то била Христова за спасење људског рода, имала је за циљ спас српског народа, сведочи патријарх Данило III. Без обзира на страشان усуд, „српска земља која изгледаше да ће сва за мало у пустош и ропство претворити се, опет на ранију своју лепоту дође и многољудним и свенародним становништвом красише се и умножаваше се, јер Бог тако изволи..³⁰¹

Када је одлучено да ће се сахранити у задужбини, у манастиру Раваници, кнез Стефан је добио благослов од архијереја за пренос тела. Први пут када је гроб отворен, у присуству великог броја народа, епископа, игумана и свештенства, посведочено је чудо – кнежево тело је било нераспадуто „као шипак добромисни..³⁰² Писац песама, посвећених светом кнезу, у неколико стихова слави Божју вољу да кнежево тело не препусти законима природе, већ „цело и благоухано га јавља“³⁰³ као утеху народу. Мошти су преноћиле у манастиру Нова Павлица на Ибру, у цркви Ваведења Пресвете Богородице, који је био задужбина браће Мусића, кнежевих сестрића. Пренос је описан болним и тешким моментима присутног народа, који “бијући прса своја, и плач ка плачу прилажући ридао,³⁰⁴ синова и кнегиње Милице „која много часака изван ума би..³⁰⁵ Сахраном у Раваници је

²⁹⁹ *Повесно слово о кнезу Лазару, Из наше феудалне књижевности*, 46;

³⁰⁰ Раваничанин III, у *Списи о Косову*, 133;

³⁰¹ *Повесно слово о кнезу Лазару од патријарха Данила, у Из наше књижевности феудалног доба*, 51;

³⁰² Раваничанин I, *Житије светог кнеза Лазара, у Списи о Косову*, 124;

³⁰³ Непознати Раваничанин, *Други канон светоме, у Списи о Косову*, 142;

³⁰⁴ Раваничанин III, у *Списи о Косову*, 134;

³⁰⁵ Исто, 134;

испуњена кнежева жеља коју је оставио у аманет својим наследницима,³⁰⁶ као и његово ктиторско право.

Слика бр. 6 Јефимијина похвала кнезу Лазару³⁰⁷

³⁰⁶ Давид, *Благочастиви кнез Лазар*, у *Списи о Косову*, 148;

³⁰⁷ извор: http://sr.wikipedia.org/sr/Похвала_кнезу_Лазару (20.01.2014)

- ПРВО ПОГЛАВЉЕ -

2. ПРИЛИКЕ У ДРЖАВИ И ЦРКВИ У ДОБА КНЕЗА И ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА

2.1 Политичка ситуација у кнежевини и Деспотовини Србији до 1420. године

Држава коју је Стефан Лазаревић наследио као кнез (1389-1402) била је у веома лошем положају. У Косовској бици су погинуле генерације физички способних људи за одбрану земље, владар и властела, а остао је малолетни наследник. Због тога, бригу о држави су једно време преузели кнегиња Милица и патријарх Спиридон. Требало је доста труда, времена и жртава да би се земља очувала, „а овај (Стефан) у своје дане према себи умири најјаче државе, источне и западне (народе), тако да су се они који су царевали у различна времена са свију страна к њему стицали“.³⁰⁸ Унутрашњи мир је зависио од многих чинилаца, по највише од односа са Османлијама и Угарима.

Прва тешкоћа је потекла од Угара, када је краљ Жигмунд овластио мачванског бана Николу II Горјанског да отпочне преговоре са Вуком Бранковићем, истичући да ће они бити корисни и за њега самога и за земљу.³⁰⁹ Иначе, породичне везе Горјанских са српском владарском кућом настале су када је кнез Лазар дао Николи II своју кћерку Теодору за жену.³¹⁰ Затим је уследио војни поход у јесен 1389. године, у коме је краљ заузео Борач и Четин у Грузи. Немоћна да се директно супростави северном суседу, кнегиња Милица је ступила у преговоре са Дубровником да обезбеди уточиште за себе и своју децу. Исто је учинио и Вук Бранковић, који је од 1394. године почео да шаље своје злато и сребро у Дубровник на чување.³¹¹ Међутим ни Лазаревићи, ни Бранковићи нису се ни у једном тренутку тамо склањали, иако су

³⁰⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 75;

³⁰⁹ С. Ћирковић, *Године кризе и превирања*, у *Историја српског народа II*, 47; J. Kalić, *Despot Stefan i Nikola II Gorjanski, Istraživanja* 16, 2005, 97;

³¹⁰ J. Kalić, *Despot Stefan i Nikola II Gorjanski*, 97; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 103-107;

³¹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 145, 143; бр. 147, 144-145; бр. 149, 146; бр. 150, 146-147;

Дубровчани у извесним писмима истицали да је „Дубровник у свако време њихова кућа, као што је била и цара Стефана, светопочившага кнеза Лазара и друге српске госпode.“³¹² Документа не говоре да ли је књегиња Милица поверавала своје вредности у дубровачку ризницу. То намеће закључак да и није имала значајне количине драгоцености које би се требале чувати далеко од угрожене земље. Вероватно је у првим годинама после Косовске битке, владарска кућа је била изузетно сиромашна, а неколико ствари могу ићи у прилог овој тврдњи.³¹³ Најпре о томе сведочи једно писмо из периода пре 6. августа 1392. године када књегиња Милица моли Дубровчане да јој пошаљу драгоцени појас који је у залогу код извесног Марина, односно дозвољава да он може продати заложени појас да би на тај начин добила новац.³¹⁴ Из неколико прилагања манастирима из следећих година, пре свега за манастир Пантелејмон из 1395. године које је Лазаревићима тамо омогућило уточиште,³¹⁵ видимо да су дарови били у поседима, а не у сребру, злату и другим вредностима.

Сређивање односа са Османлијама је ишло следећим путем. По савету патријарха Спиридона (+ 11. август 1389. године) и архијереја, као и на касније одржаном сабору одлучено је да књегиња Милица и кнез Стефан оду на поклоњење султану Бајазиту,³¹⁶ где ће прихватити његову врховну власт и дати му за жену Оливеру, кнежеву сестру, „да би било спасено христоименито стадо од вукова који су га клали.“³¹⁷ Примивши вазалне обавезе, кнез Стефан је, како његов биограф тврди, морао сваке године са братом Вуком одлазити на поклоњење султану који се „према овоме односио искрено и са чистом љубављу као према љубљеном сину.“³¹⁸ Вазалне обавезе су подразумевале новчане издатке и давање помоћних одреда када год је то било потребно султану. Нешто више од деценије, Стефан Лазаревић ће бити

³¹² Исто, бр.186, 180-181;

³¹³ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 67;

³¹⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр.185, 179-180;

³¹⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 293-313; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 271-276; С. Новаковић, *Законски споменици*, 571-521;

³¹⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962, 37;

³¹⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86;

³¹⁸ Исто, 86;

верни хришћански слуга османлијскога султана, који се борио пре свега против балканских држава и на крају против Монгола.

Када је лета 1393. године султан освојио Трновску Бугарску, односно смакнуо свог вазала цара Ивана Шишмана,³¹⁹ показао је да ништа не гарантује опстанак вазалних области и да свака сумња на неверство неће проћи некажњено. „Уклањајући локалне династе, он је учинио неколико корака ка стварању империје са централизованом владом у чији су састав улазиле вазалне државе.“³²⁰ Већ крајем исте године, султан је решио да окупи своје вазале у Серу.³²¹ На састанку, који је представљао на неки начин прекретницу у султановој политици на Балкану, присуствовали су сигурно следећи вазали: кнез Стефан Лазаревић, Константин Драгаш, византијски цар Манојло II Палеолог, његов савладар Јован VII, царев брат деспот Теодор I и Павле Мамонас, монемвасијски господар.³²² Прека нарав и хировитост Бајазитова замало није одвела у смрт окупљене поданике.³²³ После овог скупа, вазали из Византије су отказали послушност султану, што је натерало султана да опседне Цариград 1394. године. Не без разлога, Бајазит I је био први султан који је у западним изворима називан „императором.“³²⁴

Балканска политика султана Бајазита се заснивала на освајању важних стратешких упоришта, потчињавању области у вазалне и држањем њихових хришћанских господара у покорности. Последња деценија 14. века је обележена сталним сукобима против Угара. Српско-османлијска удружена војска је бранила српску границу, али и продирала у Угарску. Током 1390. године, османлијска војска је освојила Голубац, а наредне две године Угари су га опседали, притом продирући до града Ждрела на реци Млави. Земља је била угрожена, унутрашњи мир није био ни на помолу, а ситуацију су додатно компликовали лоши односи са Бранковићима и мегаломанске амбиције краља Жигмунда и султана Бајазита. „Размере турске

³¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, бр. 595, 218;

³²⁰ Х. Иналцик, *Османско царство*, 24;

³²¹ М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, **ЗРВИ** 45, Београд, 2008, 253-266;

³²² Исто, 261; С. Ћирковић, *Године кризе и превирања*, у **Историја српског народа II**, 53;

³²³ М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 261;

³²⁴ Х. Иналцик, *Османско царство*, 86;

опасности за Угарску показала је у правом светлу тек битка код Никопоља у Бугарској 1396. године. Ту је велика крсташка војска западних ритера заједно са одредима краља Жигмунда 28. септембра доживела тежак пораз у судару са снагама султана Бајазита I.³²⁵ Ово је био први већи поход хришћана против Османлија, „јер готово сва остала католичка Европа одазвала се Сигисмунду на његов глас о погибељи Османлијској.“³²⁶ Хришћанску војску су, поред Угара, чинили француски, немачки, енглески, пољски и други одреди, а султанове чете су биле допуњене војскама његових вазала. Током битке дошло је до преокрета у корист Османлија, што је резултирало њиховом победом и бекством угарског краља и других преживелих. „Крсташки оставише на овом бијегу све што су год имали; бојне справе, пртљага, чадори, барјаци, све је то пало у турске руке. Султан је могао послје боја, кад је обилазио по бојишту, просудити, какву ли је побједу извојитио, али и подједно видјети свој велики губитак. То је ванредно ражљутило султана (...), па је стога одлучио сасећи све хришћанске заробљенике.“³²⁷ Један од преживелих заробљеника, Ханс Шилтбергер, штитоноша из Нирнберга, који је касније написао сведочанство о овом догађају,³²⁸ говори управо о заслугама кнеза Стефана у победи Османлија. Он је са својом војском напао место где се налазила угарска ратна застава, а тиме директно угрозио краља Жигмунда.³²⁹ Српски извори сведоче о великој победи султана Бајазита и бекству краља Жигмунда у Цариград.³³⁰ Међутим, они не говоре ништа о начину на који је битка добијена и одмазди након исте. Српски летописац је записао само исход битке: „Разби цар Бајазит краља Жигмунда на Никопољу.“³³¹ Биограф кнеза и деспота Стефана, као главни разлог победе османлијске војске, наводи говор султана Бајазита својој војсци, у тренутку када је

³²⁵ J. Kalić, *Despot Stefan i Nikola II Gorjanski*, 98;

³²⁶ F. Šišić, *Bitka kod Nikopolja*, **Glasnik zemaljskog muzeja** 8, 1896, 68;

³²⁷ Исто, 81;

³²⁸ *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger handschrift herausgegeben von dr Valentin Langmantel*, Tübingen 1885. (<http://archive.org/crpeam/hansschiltberge00langggoog#page/n11/mode/2up>) (23.02.2014) Препис из 1558. године чува се у библиотеци у Хајделбергу (<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg216>) (23.02.2014)

³²⁹ М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, **Историјски часопис** 58, Београд, 2009, 115-116;

³³⁰ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 597, 219;

³³¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 597, 219;

она била потиснута. Мотивисао их је следећим речима: „Ако нас сада победе, бићемо предани на оштрицу мача, као што су они малопре нама, а деца и жене ваше биће у њиховим рукама, као и њихове у рукама вашим. Није ли нам боље одмах сада или умрети или победу однети над њима?“³³² Константин Филозоф не само да је свесно прећутао његове заслуге у победи из више разлога, већ уопште не спомиње кнежево присуство. Разлози пишчевог ћутања су вишеструки. Пре свега, јер је неприхватљиво да се у једном житију описује особа која ратује против хришћана и чијом је заслугом већина њих побијена. Изостављајући информације, вођен политичким и личним мотивима, Константин „постаје тендециозан, пружајући недоречену, самим тим и искривљену слику стварних збивања.“³³³ Далеко пре Константина, животописци српских владара су имали двоструке ставове по питању карактера и поступака личности коју описују у односу на њихове непријатеље. Глорификација владара, оправдање или прећуткивање лоших поступака и инсистирање на њиховим врлинама, показивали су не лични морал животописца, већ морал целокупне државне политике.³³⁴

После победе, султан је кренуо у поход у Угарску, где је опљачкао Сремску Митровицу и Земун.³³⁵ Угарски краљ Жигмунд се у своју државу вратио тек 1397. године, преко Дубровника, где га је дочекало велико незадовољство, пре свега због његове унутрашње политике, коју су сматрали лошом. У наредном периоду, унутрашњи сукоби у Угарској ће дозволити српској држави да буде спокојна што се тиче северне границе. Преговори ће бити обновљени тек крајем 1403. или почетком 1404. године, на иницијативу угарског двора.³³⁶

Већ је наведено да је угарски краљ покушао да придобије Вука Бранковића, који је одмах по косовском поразу почео да припрема уточиште за себе и породицу.³³⁷ У повељи издатој маја 1390. године, Дубровчани омогућавају

³³² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91;

³³³ М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, 121;

³³⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 92;

³³⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91;

³³⁶ Исто, 100;

³³⁷ Љ. Стојановић, *Стара српска писма и повеље I*, бр. 142, 140; бр.143, 140-142;

Бранковићима, Вуку, Мари и њиховој деци уточиште, „уколико би дошло до тога времена да Вук не може држати земље српске, услед опасности од Угара, Турака или кога другог.“³³⁸ Имао је подршку манастира Хиландара, који није све до првих година наредног века имао блиске односе са Лазаревићима. Вести које имамо о њему, ни у једном тренутку не говоре о присним везама са владарском породицом и евентуалном учешћу у одбрани земље. „Настојао је да својом личношћу испуни празнину која је настала после погибије кнеза Лазара.“³³⁹ Његов нагли успон је трајао све до 1395. године и за тих шест година десиле су се оне ствари које су Вука окарактерисале као издајника идеје Лазаревића, јер је сматрао да треба да преузме улогу кнеза Лазара.³⁴⁰ После смрти босанског краља Твртка I 1391. године, покушао је да присвоји светодмитарски доходак, али му то није успело. Већ следеће године, Османлије заузимају Скопље, које постаје њихово важно стратешко упориште за даље нападе. Вук је постао њихов вазал, уз обавезу плаћања дажбина,³⁴¹ а центар његове области сада постаје Приштина. Треба истаћи да је тада прихватио да плаћа новчане обавезе хиландарских метоха према Османлијама, који су се налазили на његовој територији.³⁴² Покушао је да склопи нешто чвршће односе са Млетачком републиком, тако што је добио њихово грађанство, заједно са синовима и другим наследницима, а заузврат је постао њихов вазал: „*prefatus quoque dominus Volchus per nuntium suum legitimum soleniter ad sancta dei evangelia prestitit fidelitatis debitum juramentum.*“³⁴³ Ипак, његова судбина и судбина територије којом је владао, највише је зависила од султана Бајазита. Како се не спомиње његово учешће на састанку вазала у Серу 1393/4, а ни у бици на Ровинама,³⁴⁴ постепено освајање његове територије од стране султана током 1396. можемо протумачити само као његову

³³⁸ Исто, бр. 143, 141;

³³⁹ С. Ђирковић, *Године кризе и превирања*, у **Историја српског народа II**, 48;

³⁴⁰ И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, у **О кнезу Лазару**, 228-229;

³⁴¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 222-223; С. Новаковић, *Законски споменици*, 459-460;

³⁴² С. Новаковић, *Законски споменици*, 459;

³⁴³ Š. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga Slavena i Mletačke Republike IV*, Zagreb, 1874, 327;

³⁴⁴ М.Спремић, *Бранковићи – обласни господари Косова*, у **Свети кнез Лазар**, 126;

реакцију на Вукову неоданост. Умро је октобра 1397. године, а сахрањен је на Светој Гори.³⁴⁵

Оданост своје суверену од стране подређених била је кључна особина за опстанак. И то не само у случају вазала према султану, већ како је један догађај показао и у случају властеле према кнезу Стефану.³⁴⁶ Властелини Никола Зојић и Новак Белоцрквић си сковали заверу „и измислише многе тешке кривице против њега, и износећи их пред Бајазита, једни говорећи како подиже Угре против њега, а други су говорили да су самостални и да хоће да служе Бајазитовој држави.“³⁴⁷ Међутим, кнез је на време одреаговао – Новака је погубио, како животописац пише „*по правди*“, док се Никола замонашио.³⁴⁸ Ипак, опасност по Стефана није сасвим нестала, гласине о невери су се требале оправдати пред султаном. На поклоњење су отишле прво његова мајка са монахињом Јефимијом, не би ли га оправдале и увериле султана да му је Стефан веран вазал.³⁴⁹ Њихова мисија је завршена успешно, не само да су измолиле милост, већ су се у Србију вратиле са моштима Свете Петке. У јесен 1398. године уследио је одлазак кнеза Стефана код султана у Севестију.³⁵⁰ У житију није забележено место одласка, али је биограф детаљно известио о сусрету два владара. Није ни крио зачуђеност исходом поклоњења: „*Он који је дошао као окривљен и готово на смрт, примио је као син од цара власт! И какве савете, и то не од једноверних!*“³⁵¹ Млади кнез не само да се оправдао, већ му је султан јасно ставио до знања да га поштује и цени верност, саветујући га корисним саветима око успостављања ауторитета у својој земљи. Одлазак младог кнеза на поклоњење је оставила утисак чак код Дубровчана. Очигледно је да су били забринути за исход

³⁴⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 543, 200; бр. 603, 220;

³⁴⁶ М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, **Историјски гласник**, **1-2**, Београд, 1997, 7-25;

³⁴⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 88;

³⁴⁸ Исто, 88;

³⁴⁹ Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, приредио Д. Петровић, Београд, 1989, 120;

³⁵⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 37; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 408; М. Шуица, *О години одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севестију*, **ЗРВИ** **50/2**, Београд, 803-810;

³⁵¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89;

Стефановог путовања, па су по његовом окончању, новембра исте године, послали писмо Лазаревићима у коме изражавају радост што се кнез жив и здрав вратио.³⁵²

Кнез Стефан Лазаревић, наследник кнеза Лазара, очеву смрт и наслеђивање престола, дочекао је такорећи као дете. Његове младе године нису биле препрека да се суочи са тешким околностима, са каквим се до сада ниједан српски владар није имао суочити. Оданост султану Бајазиту, посебно исказана у кључним тренуцима, била је од користи и њему и држави. Султан га је сматрао „*најстаријим и вазљубљеним сином, вазалом који има част као ниједан други.*“³⁵³ Био му је веран све до последње битке, против Монгола код Ангоре 1402. године. Учествовао је као предводник једног одреда, заједно са рођеним братом Вуком и сестрићима Ђурђем и Гргуром Бранковићем. Околности после битке, јасно су показале да се кнез Стефан није у потпуности прихватио османлијску власт, већ је само чекао тренутак када ће се исте, бар привремено, ослободити. И сâм каже: „*Од Косова бих поробљен од исмаиљанског народа, док не дође цар Персијанаца и Татара и разруши њих, а мене Бог својом милошћу избави из њихових руку.*“³⁵⁴ Извод из писма савременика догађаја, капетана критске галије, Жуана Корнара, писаног неколико недеља после битке, доноси важне информације о дешавањима код Ангоре: „*Како се 26. јулија сударила војска Темирова са војском турском у Ангори, тако да је Бајазит остао сасвим разбијен, да се његова војска сасвим расипала...Темир заробио је Бајазита и његову супругу, ћерку Лазарову, попалио Брусу, и узео је у плен све имање у Бруси.*“³⁵⁵ Заробљени султан је умро у монголском ропству у пролеће 1403. године. Његова смрт и несређени односи међу наследницима, дали су наду хришћанским земљама. „*Битка код Ангоре удахнула је живот појединим балканским државама и омогућила*

³⁵² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 195, 188

³⁵³ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89;

³⁵⁴ Исто, 92; А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама деспота Стефана Лазаревића*, **Зборник Филозофског факултета**, серија А, историјске науке, књ. XVIII, Београд, 1994, 187–188;

³⁵⁵ В. Милинчевић, *Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402*, **Историјски гласник 1-2**, Београд, 1982, 122-123;

консолидацију Србије као државе српских деспота.³⁵⁶ Тринаест година Бајазитове владавине је буран и тежак период за балканске државе и Византију. Испуњавање тешких вазалних обавеза није морало бити никаква гаранција за опстанак ових држава. Њихова неизвесна судбина је искључиво зависила од султанове воље. Византијски цар Манојло II Палеолог (1391-1425) је увелико молио помоћ са Запада, овога пута је то лично радио, јер је сама престоница често била мета османлијских напада.³⁵⁷ „Његов долазак у Италију, Француску и Енглеску свратио је пажњу Запада на јадно стање византијске царевине. Папа Бонифације IX нареди поново булом од 27. маја 1400. да се проповеда крсташка војна против Турака, обећавајући учесницима опроштај грехова.“³⁵⁸ Пут од Ангоре ка Србији, кнеза Стефана је одвео у Цариград. Цара Манојла у одсуству је заступао Јован VII Палеолог. Благочестиви Јован, како каже Константин Филозоф, „веселећи се с њим у царским дворима даде му венац деспотског достојанства који беше сам себи исплео храбрим делима и добротрадалничким подвизима.“³⁵⁹ Деспотско достојанство које је Стефан Лазаревић добио, треба напоменути, није било наследно, већ је само њему лично додељено. Током боравка, уговорио је и брак са кћерком господара острва Митилене, Франческа Гатилузија, која је по мајчиној линији била нећака цара Манојла.³⁶⁰ Брак је склопљен тек три године касније, 1405. године.³⁶¹

Током тринаест тешких година после Косовске битке, Стефан Лазаревић је уз помоћ Цркве и своје мајке, успео да буде препознат као једини наследник Немањића и српске државе. Титула деспота добијена од Византије, помогла је да се његов статус како у земљи, тако и у спољним односима, значајно учврсти. Она се до половине 12. века искључиво користила као апелатив за цара, а од тада се

³⁵⁶ М. Шуица, *Пад Србије у историјској перспективи*, у *Пад српске Деспотовине 1459. године*, 268-269;

³⁵⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 96;

³⁵⁸ Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Београд, 1905, 12;

³⁵⁹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 96;

³⁶⁰ Исто, 96; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 594, 218;

³⁶¹ Љ. Стојановић, *Стара српска писма и повеље I*, бр. 208, 198;

додељивала владарима суседних земаља и црквеним великодостојницима.³⁶² Током постојања византијског царства, ову титулу су могли доделити или цар или његов савладар, а по рангу следи одмах после царске.³⁶³ Први пут у српској држави, као деспот се помиње извесни Драгослав 1326. године, који се заједно са једним епископом постарао да манастир Свете Богородице у Призрену добије поседе и повластице које му је доделио краљ Стефан Дечански.³⁶⁴ После крунисања краља Душана за цара 1346. године, у Србији се много чешће срећу не само титуле деспота, већ и остале високе византијске титуле, које искључиво може да додели цар.³⁶⁵ Међутим, како закључује А. Веселиновић, ниједан од српских велможа није добио ово достојанство из руку византијског цара пре 1402. године, „*када је та част у посебним околностима припала Стефану Лазаревићу.*“³⁶⁶ Добијање високе византијске титуле и склапање брака са чланом царске породице, С. Новаковић је упоредио са догађајима с краја 12. века у случају Стефана Немањића.³⁶⁷ Тек 1410. године, цар Манојло II је у Цариграду потврдио Стефану деспотско достојанство, јер његов савладар „*није био у пуној владалачкој власти.*“³⁶⁸ Овим догађајем, не само да је титула Стефана Лазаревића постала у потпуности легитимна, већ су учвршћени односи између српске Деспотовине и Византије. Они су имале исти циљ: осигурати опстанак својих земаља од освајачких планова Османлија.

Незаобилазан чинилац у балканској политици је била Угарска. Односи краља Жигмунда према Србији до 1402. године нису били нимало пријатељски. Међутим, главни фактор помирења и у овом случају представљају Османлије. После катастрофалног пораза код Никопоља, угарски краљ је схватио да Запад нема великог интереса у борби против Османлија, стога се не може на ту страну ослонити. Увидео

³⁶² С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српским земљама XI-XIV*, Гласник СКА LXXVII, Београд, 1908, 237; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 6; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 28;

³⁶³ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, 11; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 342;

³⁶⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 640; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, 157-158; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 32;

³⁶⁵ С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле*, 236;

³⁶⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 3;

³⁶⁷ С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле*, 277;

³⁶⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 108;

је да постоји велика могућност да његове територије доживе исту судбину као остале балканске земље. Требало је наћи савезника у земљи која за највећи интерес има одбрану своје територије од исламског освајача, а то је била Србија. Султанова смрт после битке код Ангоре и несређени односи на османлијском престолу су били идеалан тренутак да се ове две земље удруже у остваривању заједничких циљева. Деспотов биограф пише да је иницијативу за пријатељством дао угарски краљ, а деспот *„када је нашао да је zgodно време да буде друг овоме, прими љубочасно поклицара и угости колико треба, као што је имао обичај, и са посланицима утврди љубав.“*³⁶⁹ Савезништво на обострану корист изражено је прихватањем вазалних обавеза од стране деспота Стефана према краљу Жигмунду. Преговоре око обавеза је водио Пипо Спано,³⁷⁰ а оне су налагале да деспот учествује на угарским дворским саборима и даје савете и помоћ. Преговори између два владара *„отворили су нову епоху у српској историји и најавили окретање земље према просторима северно од Саве и Дунава.“*³⁷¹ По склапању вазалних односа, деспот је од угарског краља добио Мачву и Београд. Поседовање ових територија, као и сами вазални односи, важили су за живота оба владара, а у случају смрти једног од њих, могли су се обновити. То се управо десило после смрти деспота Стефана 1427. године, када је Ђурађ Бранковић прихваћен и потврђен као нови српски деспот. Територијално проширење и учвршћивање северне српске границе је било од великог значаја у наредним деценијама. Београд је имао одличан положај, што је деспот Стефан одмах препознао, па га је поставио за нову престоницу, веома брзо изградио и населио људима. Један од најлепших делова Константиновог *Житија* посвећен је опису нове престонице. Налазио се на *„красном месту, као мало где у васељени, беше пространа изгледа, као крила лађа у царском пристаништу, са свакаквим утврђењима и са могућношћу добављања хране.“*³⁷²

³⁶⁹ Исто, 100;

³⁷⁰ С. Станојевић, *Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века*, Београд, 1901, 8;

³⁷¹ Ј. Калић, *Велики преокрет*, у **Историја српског народа II**, 70-71;

³⁷² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 100-101;

Присни односи са Угарском донели су још једно територијално проширење Деспотовини. Добила је град Сребрницу највероватније 1413. године³⁷³ после завршетка рата између Угара и Босне. Он се водио до 1410. године, завршен је примирјем и губитком Усоре у корист Угарске. Током лета 1411. године деспот је боравио на двору у Будиму, где се радило на још већем учвршћивању српско-угарских односа. Деспот је био награђиван за своју оданост и пружање подршке северном суседу: добијао је поседе, који су у овој фази обнове земље били изузетно значајни. Не само да је често боравио у Угарској и добијао поседе, већ је и први владар који је имао свој двор ван Србије, односно у Будиму.³⁷⁴ Константин Филозоф истиче да је „*сваке године долазио на западни сабор, и никада се не врати а да није примио градове и земље.*“³⁷⁵ Био је члан витешког Змајевог реда, које је основао краљ Жигмунд са краљицом Барбаром 1408.³⁷⁶ Поред оснивача, ред су чинила 22 члана, која су припадала угарском племству или су били великаши, односно владари граничних области Угарске. Иако је у оснивачкој повељи краљ Жигмунд навео да је разлог оснивања реда борба против неверника,³⁷⁷ ипак његови мотиви су били нешто другачији. „*У основи широке европске политике угарског краља и претензија на немачки и чешки престо, лежала је потреба да се јужне угарске границе држе под контролом, при чему је Србија имала најважнију улогу.*“³⁷⁸ Треба споменути и велики скуп европских владара и властеле на двору у Будиму у пролеће 1412. где је деспот Стефан боравио са једним владиком.³⁷⁹

Обезбеђивање унутрашњег мира у земљи текло је паралелно са учвршћивањем међународног положаја Стефана Лазаревића. Још за живота султана Бајазита неверна

³⁷³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 323; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 106; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 214;

³⁷⁴ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 98;

³⁷⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 118;

³⁷⁶ G. Fejer, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, X/4, Vudae, 1841, CCCXVII, 682-694; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, **Историјски гласник 1-2**, Београд, 1990-1992, 15-23;

³⁷⁷ G. Fejer, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, X/4, CCCXVII, 687;

³⁷⁸ М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, 18;

³⁷⁹ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 101-102; Ј. Калић, *Немирно доба, у Историја српског народа II*, 87;

властела је покушавала да заверама сруше Стефана.³⁸⁰ Међутим, он је доказао да је веран османлијски вазал, што му је не само спасло положај, већ и живот. Лоши односи са Бранковићима, односно сестрићем Ђурђем, потрајали су све до 1412. године. После битке код Ангоре, Ђурађ је нашао савезника у Сулејману, једном од претендента на османлијски престо, који је имао и подршку од Византије. Бранковићи и османлијске чете су тада покушале да онемогуће повратак Лазаревићима из Византије. Међутим, Стефан и Вук су у Улцињу код Ђурђа II Страцимировића Балшића добили подршку и кренули пут Србије. Супарничке војске су се сукобиле код Трипоља код манастира Грачанице у зиму 1402. године. Битка је завршена у корист Лазаревића, међутим између деспота Стефана и рођеног брата Вука дошло је до сукоба, који је чак одбегао из земље под окриље Сулејманово. Међутим, супарништво између браће је привремено заустављено захваљујући напорима њихове мајке, монахиње Јевгеније. Затим је дошао тренутак када је султан Сулејман желео да се посвети унутрашњим проблемима, склопио је мир са деспотом и кренуо пут Истока.³⁸¹ Коначно, указивало се мирније доба за српску земљу, коју је требало ојачати привредно и економски. Период мира је био кратког даха. После мајчине смрти,³⁸² Вук је опет ударио на брата уз султанову помоћ. Желео да узме део земље, што му је успело за руком.³⁸³ Ситуација се ни тада није смирила, јер је султанов брат, принц Муса започео изузетно активну политику склапања савеза са његовим противницима, не би ли га уклонио са престола. Један од савезника му је био и деспот Стефан. У одлучујућој бици код Космидиона јуна 1410, принц Муса је поражен. За освету, султан Сулејман је послао његовог брата, као и Лазара Бранковића да, пре него што се деспот Стефан врати, преузму сву земљу којом је он владао. План није остварен јер су обојица страдали на путу од стране људи принца Мусе. Међутим, пораз код Космидиона није значио крај борбе за власт између Бајазитових синова. Муса је коначно добио престо почетком 1411. године, пошто је Сулејман убијен. Без обзира на раније пријатељске односе, нови султан води

³⁸⁰ М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића*, 7-25.

³⁸¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 100;

³⁸² Исто, 104; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 612, 222;

³⁸³ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 104-105;

агресивну политику према Деспотовини. Он је већ следеће године ударио на Ново Брдо.³⁸⁴ Међутим, његов положај у царству није још био учвршћен, имао је доста противника. Престо је хтео да преузме брат Мехмед, који је захваљујући лошем Мусином угледу привлачио доста присталица.

Тешке околности су довеле до измирења деспота и Ђурђа Бранковића. Обојица су изгубила рођену браћу зарад подршке османлијским претедентима. Да та подршка није имала сврху, нити је била на корист ни једном, показало се одмах по ступању султана Мусе на престо. Ђурађ је дошао из Солуна „у своје отачаство изванредном својем ујаку“³⁸⁵ у јесен 1412. године. Измирење се десило у правом тренутку. За одбрану земље од агресивног султана и више је него потребно било унутрашње јединство. Братоубилачки рат Бајазитових синова за османлијски престо је завршен после скоро једне деценије – 1413. године код планине Витоше на реци Искеру.³⁸⁶

Константин Филозоф бележи заслуге деспотове војске, челника Радича „*муџа најхрабријег и најмудријег*“, војвода Шаина и Михаила, као и Ђурђа Бранковића.³⁸⁷

Нови султан Мехмед I (1413-1421) био је веома захвалан српској помоћи – деспоту Стефану је дао град Копријан, Знепоље и друге области.³⁸⁸ Наступио је период мира, а Деспотовина није била угрожавана током османлијских борби у другим деловима Балкана. У оваквим условима радило се на опоравку привреде, посебно на развоју рударства, занатства и трговине. Односи са Угарском и даље су били на завидном нивоу, док је истовремено испуњавао доследно вазалне обавезе према Османлијама. Деспотов биограф не штеди речи описивајући његову мудрост и политичарске способности. Он такође истиче да је Запад свакако знао да помаже Османлије војском током међусобних борби, али „*знаћаху да је као неки штит и да непоколебљива вера долази од њега.*“³⁸⁹

³⁸⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, бр. 232, 223; С. Новаковић, *Срби и Турци*, 394;

³⁸⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 113; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 232, 223;

³⁸⁶ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 116; С. Новаковић, *Срби и Турци*, 407-408;

³⁸⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 116-117;

³⁸⁸ Исто, 117;

³⁸⁹ Исто, 119;

Деспотови савременици, историчари, проучаваоци његовог лика и дела, не штеде на епитетима не би ли што боље дочарали његове изванредне квалитете. „У лику Стефана Лазаревића се оцртава један необично уман политичар широких видокруга и један књижевник фина и истанчана укуса, који даде подстицаја обилној књижевној делатности.“³⁹⁰ Константин Филозоф не крије колико је инспирисан ликом свог господара, који је „необично и изванредно на земљи владао“,³⁹¹ који је „точнио речи слађе од меда и саћа.“³⁹² „Дивни Соломон“, „гостољубиви Аврам“, „снажни Самсон“ и „дарежљиви Јов“, само су нека од поређења која налазимо у деспотовој биографији. Међутим, занимљиво је да једини спис посвећен деспоту који је настао после 1427. године јесте само биографија Константина Филозофа. За очекивати је био настанак деспотовог култа из више очигледних разлога. Међутим, званичан црквени култ, он добија тек пет векова после смрти.³⁹³ Иницијативу је још 1907. године дао Стојан Новаковић, али околности на Балкану и Први светски рат су ову тему одложили за мирнија времена.³⁹⁴ „У српској православној Цркви право канонизације за целу српску цркву, према реченом, припада патријарху са архијерејским сабором.“³⁹⁵ Када је на Сабору одржаном у Пећи августа 1924. године патријарх Димитрије покренуо тему деспотове канонизације, није нашао на апсолутно одобрење од свих чланова.³⁹⁶ Одлучено је да се оформи стручан одбор који би спровео канонски поступак. Када је наступило пет векова од деспотове смрти, патријарх је одлучио да самостално прогласи Стефана Лазаревића за светитеља. Он је за чин канонизације деспота 27. јула 1927. године написао и службу.³⁹⁷ Она је одржана у Саборној цркви у Београду, а затим је спроведена литија до београдске тврђаве на Калемегдану.³⁹⁸ Током службе, патријарх је беседио о

³⁹⁰ В. Р. Петковић, *Ликови деспота Стефана, Богословље, година II, свеска 3*, Београд, 1927, 177-178

³⁹¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 130;

³⁹² Исто, 130;

³⁹³ Л. Мирковић, *Увритење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља, Богословље година II, свеска 3*, Београд, 1927, 161-177; Л. Павловић, *Култови лица*, 131-133;

³⁹⁴ Л. Мирковић, *Увритење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља*, 161;

³⁹⁵ Исто, 166;

³⁹⁶ Л. Павловић, *Култови лица*, 132-133;

³⁹⁷ Б. Николић, *Прва црквена служба деспоту Стевану Високом, Православље*, 1937, 404-405;

³⁹⁸ *Политика*, Београд (1. и 2. август 1927);

деспоту Стефану, одакле се сазнају мотиви његове самоиницијативне одлуке о канонизацији.³⁹⁹ Уочио је да је велики грех што се „*његово име у цркви не слави општом славом*“,“⁴⁰⁰ а проглашењем деспота за светитеља, Српска православна Црква се одужила свом „*богоугоднику*“ и „*благодетељу*.“ Патријарх га карактерише као једног од „*највећих и најзаслужнијих владалачких богоугодника*“,“⁴⁰¹ који је у народу како за живота, тако и после смрти био поштован као светац. Он је веру и јеванђељске врлине, које је примио још као дете, ширио и укоренивао у народу. Јер, „*желео је да његов народ у преданости својој вери добије ону отпорну снагу, којим ће у тешким данима савладати све невоље и искушења*.“⁴⁰² Обновио је благостање у држави, подизао нове и обнављао запустеле храмове. Српска православна Црква је била у његово време центар православља на Балкану и шире. Старао се о болеснима, сиромашнима, паћеницима, без обзира на верску или националну припадност.⁴⁰³ Надасве, деспот је „*проповедник Христовога мира и братољубља*“, он је „*Христов подвижник*“, кога је достојно поредити са Давидом⁴⁰⁴ и Мојсијем.⁴⁰⁵ На крају, спровођењем деспота Стефана у светитеља, српска Црква је званично почела да га прославља, „*онако како га је народна душа прослављала пуних пет стотина година*.“⁴⁰⁶ Неколико месеци касније, новембра 1927. године, поводом прославе 500-годишњице од деспотове смрти, Уредништво „Савремена општина“ је издало књигу „*Београд у прошлости садашњости*.“⁴⁰⁷ Патријарх Димитрије, који је истицао заслугу деспотову у успостављању Београда као националног средишта, препоручио је у званичној патријаршијској објави претплату на ово дело од културног значаја. На седници Сабора у крајем 1927. године, патријарх је обавестио чланове о успостављању деспотовог култа, али и тада, став епископа је био исти као у Пећи

³⁹⁹ *Беседа његове светости патријарха Димитрија у саборном храму у Београду на првој служби у част Деспота Стевана Високог, Гласник српске православне Патријаршије, Година VIII, број 15, Сремски Карловци, 1927, 227-231;*

⁴⁰⁰ Исто, 227;

⁴⁰¹ Исто, 227;

⁴⁰² Исто, 228;

⁴⁰³ Исто, 229;

⁴⁰⁴ Исто, 227;

⁴⁰⁵ Исто, 229;

⁴⁰⁶ Исто, 230;

⁴⁰⁷ *Објава Патријархова, Гласник српске православне Патријаршије, Година VIII, број 24, Сремски Карловци, 1927, 369;*

1924.⁴⁰⁸ После смрти патријарха Димитрија, априла 1930. године, деспотов култ је запостављен.

2.2 Црквене прилике у српској Деспотовини у доба деспота Стефана

Српска православна Црква крајем 14. и почетком 15. века је била утемељена институција, са великим утицајем и привилегијама. Међутим, недаће које су задесиле земљу нису могле заобићи ни Цркву. У то доба, држава је била још увек распарчана између политичких интереса, што се одразило на црквене прилике. Избор новог патријарха 1375. године је био проблематичан. Извори наводе да се није лако могла наћи погодна личност за ту функцију и да је избор патријарха Јефрема било само најприхватљивије решење у том тренутку.⁴⁰⁹ Нови патријарх, Спиридон, дошао је после оставке свог претходника, а случај давања оставке поглавара српске Цркве је био веома редак.⁴¹⁰ Поживео је до августа 1389. године. У предговору Законика Новом Брду 1412. године, деспот Стефан патријарха Спиридона помиње као главног саветника поред осталих архијереја, по питању односа са султаном Бајазитом.⁴¹¹ Пошто кнез Стефан није успео да окупи сабор услед околности, Јефрем је замољен да се врати на престо док се ово не учини.⁴¹² Нови патријарх, Данило III, оставио је дубоког трага у времену у коме је столовао. Један је од главних кнежевих саветника, као и творац култа кнеза Лазара. За ову потребу је написао четири дела: *Похвално слово*, *Службу*, *Пролошко житије* и *Повесно слово*.⁴¹³ Његов књижевни рад употпуњују још и пролошка житија Светог Сименона и Светог Саве, као и Служба

⁴⁰⁸ Л. Павловић, *Култови лица*, 132-133;

⁴⁰⁹ *Данилови настављачи*, 132-133; S. Novaković, *Život patrijarha Jefrema*, 36; М. Пурковић, *Српски патријарси*, 101-103;

⁴¹⁰ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 116;

⁴¹¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 408-410;

⁴¹² Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, 169;

⁴¹³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 193;

краљу Милутину са пролошким житијем.⁴¹⁴ Он је формирао свест у народу о косовској трагедији и својим радом инспирисао и подстакао још неколико аутора за стварање култних списа о кнезу Лазару. Име патријарха Данила III се налази у неколико кнежевих повеља. По његовом савету кнез Стефан је доделио манастиру Хиландару цркву Светог Ваведења у Кукњу са свим њеним поседима, која је била одузета од неверног властелина Обрада Драгосалића.⁴¹⁵ Овај светогорски манастир је дариван по одлуци сабора који су чинили патријарх, митрополити, часни игумани и властела.⁴¹⁶ Затим је потврдио дарове манастиру Светом Пантелејмону које су приложили монахиња Јевгенија са синовима и властелом.⁴¹⁷ Ниједан будући српски средњовековни патријарх неће бити личност од толиког значаја као што је био Данило III. Година његове смрти је непозната, а у типичу Данилца Левооког се помиње да је умро у месецу априлу.⁴¹⁸ Његов наследик, Сава V је малтене непозната личност. Највероватније да је постао патријарх између 1396. и 1399. године.⁴¹⁹ Пошто је Данило III умро, нови патријарх Сава је одржао свеноћно бденије, а затим је свог претходника сахранио уз највеће почести у Великој цркви.⁴²⁰ Када је некадашњи патријарх Јефрем осетио да му се ближи смрт, посетили су га Сава и остали клир, као што је био обичај. Занимљиво, патријарх Сава се не помиње ни у једној повељи коју је Стефан Лазаревић издавао манастирима ради даривања. Такође, не спомиње га ни Константин Фелизоф ни на једном месту у своме *Житију*. Ипак, време Савиног столовања је време крупних политичких промена у Србији, од којих је најважнија она када је Стефан Лазаревић добио деспотску титулу. Питање које се намеће јесте да ли је по повратку у Србију, деспот добио благослов од патријарха, односно да ли се одржао црквени обред током ког је поглавар духовно потврдио нову титулу. У том правцу, логично би било помислити на одржавање државног сабора где би поред

⁴¹⁴ Исто, 193;

⁴¹⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 568-569; С. Новаковић, *Законски споменици*, 458-459; М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, *Стари српски архив, књ. 3*, Београд, 2004, 107-123; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 156-157;

⁴¹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 157;

⁴¹⁷ Исто, 293-313;

⁴¹⁸ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5043, 73;

⁴¹⁹ М. Пурковић, *Српски патријарси*, 135

⁴²⁰ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, 169;

световних представника и црквени великодостојници, без обзира на порекло титуле, потврдили исту. Типик поменутог Данилца се завршава смрћу овог патријарха, али опет не наводи се година, већ само дан и месец, 7. октобар.⁴²¹ М. Пурковић на основу других записа из овог типика сматра да је Сава умро најкасније 1409. године.⁴²² Следећи поглавар Српске православне Цркве био је Кирил, који се на патријаршијском престолу задржао до своје смрти, како стоји у једном летопису, 1419. године.⁴²³ Током 1411. године постоје два помена патријарха у вези са одлукама црквеног сабора. Иако се Кирил овде не именује, јасно је да је о њему реч. Прва одлука се тиче када је деспот Стефан приложио манастиру Хиландару селâ код Новог Брда и у Левчу, у замену за шест аделфата.⁴²⁴ То је учинио „*по савету Божјег Патријарха и целог богодарованог Сабора са митрополитима и властелом.*“⁴²⁵ Други пут, црквени сабор и патријарх се помињу у вези са завештањем епископа Марка Пећког. Он је поверио цркву Светог Георгија у Ждрелнику Великој цркви и њеном архијереју, тј. патријаршији и патријарху, да води рачуна после његове смрти о постављању нове братије, као и да црква не постане станиште световњака, властеле или жена.⁴²⁶ Константин Филозоф га у деспотовом житију спомиње приликом освећења манастира Ресаве. Том приликом је патријарх са сабором црквених великодостојника и игумана, освештао манастирску цркву посвећену Светој Тројици, на дан када се овај празник прославља.⁴²⁷ Тада је направљена права светковина, где се није штедело у даровима и храни, посебно за сиромашне.⁴²⁸

У време столовања патријарха Саве и Кирила долази до значајних територијалних промена у Деспотовини. Њене границе достижу обале река Саве и Дунава на северу, а на североистоку до Сребрнице. Нажалост, ниједан извор који говори о организацији митрополија и епископија за време владавине кнеза и деспота Стефана, није сачуван. Посебно би били занимљиви извори који се тичу црквених организација у

⁴²¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5044, 73;

⁴²² М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 136;

⁴²³ Љ. Стојановић *Родослови и летописи*, бр.243, 118;

⁴²⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192-193;

⁴²⁵ Исто, 193;

⁴²⁶ Марко Пећки, *Ктиторски запис о цркви Светог Георгија, у Шест писаца XIV века*, 209-210;

⁴²⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103;

⁴²⁸ Исто, 104;

новодобијеним областима – Београду, Мачви, Сребрници и Голупцу. Београд, нова престоница, био је митрополијско седиште. Константин Филозоф оставља неколико података: митрополијска црква се налазила у источном делу горњег града, а била је посвећена Успењу Богородичином. „Имађаше около општежиће украшено разним растињем, са многим богатством, селима и другим обитељима...а била је богастија од других од дане овога благочастивога.“⁴²⁹ Очигледно да је престоничка митрополија имала велики углед и утицај, а београдски митрополит имао и титулу егзарха свих српских земаља. Једно писмо из 1509. године говори о реликвијама које су се чувале у Београду.⁴³⁰ То су биле чудотворна икона Пресвете Богородице, нетљене мошти Свете Петке и реликвије царице Теофано. У граду је постојала и црква посвећена Светој Петки, која се први пут спомиње 1417. године.⁴³¹ У изворима је споменуто име једног београдског митрополита из доба владавине деспота Стефана. То је био Исидор, који је у више махова штитио интерес дубровачких трговаца.⁴³² Митрополита Исидора налазимо у једном писму од јануара 1423. године, где је наложено да му се исплати 40 литара сребра од рудничке царине.⁴³³ Нажалост, једини сликовитији спомен београдске митрополије у изворима јесте овај од Константина Филозофа. Посебно интересантно би било сазнати нешто више о њеној монашкој колонији, коју биограф помиње. Може се претпоставити да су се овдашњи монаси интензивно бавили преписивањем књига, обзиром да су живели у престоници, која и није могла бити најмирније место за подвижнички живот.

За разлику од овог седишта, вести о сребрничкој митрополији говоре само о њеном постојању, без икаквих детаља. Сребрница је била изузетно живо место, привредни центар, захваљујући рудном благу које се добијало из околних копова. Она је поседовала једну од најразвијенијих дубровачких колонија на Балкану.⁴³⁴ Поред ископавања и обраде руда, овде су цветали занатство и трговина. О томе сведоче

⁴²⁹ Исто, 102;

⁴³⁰ С. М. Димитријевић, *Документа која се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, **Споменик СКА XXXIX**, Београд, 1903, 17;

⁴³¹ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књига II, Београд 1956, 16;

⁴³² Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 92;

⁴³³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 240, 231;

⁴³⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV-XV вијек*, Београд, 2010, 35;

бројни дубровачки извори, који осликавају верно слику једног живописног привредног седишта. На посредан начин, из дубровачких извора, откривају се неки детаљи о постојању митрополита и парохијског живота на овом простору. Током 1415. године, дубровачки трговци су се жалили на мере које им је деспот Стефан увео, као што је било опорезивање некретнина и повећање царина, па стога пишу молбе на разне адресе. Једна од њих је била упућена и митрополиту.⁴³⁵ Дубровчани у једном писму деспоту Стефану из 1427. године спомињу израз „ваше цркве“, као места где су се њихови трговци скаљали током немира.⁴³⁶ Где се налазила, коме је била посвећена, извори нису открили. Претпоставка је да се ово митрополијско седиште угасило у тренутку османлијских освајања.⁴³⁷ Неколико записа дубровачког Малог већа спомињу црквене представнике из Сребрнице и Зворника. У запису из јула 1426. године помиње се сребрнички калуђер Милобрат.⁴³⁸ Парница из 1428. наводи Филипа, митрополитовог слугу, као дужника.⁴³⁹ У неколико наврата, априла⁴⁴⁰ и маја⁴⁴¹ 1428. у Зворнику, затим септембра⁴⁴² и октобра⁴⁴³ 1434. године у Сребрници, у трговачким парницама среће се име попа Божичка. У парницама из 1442. и 1447. године, чак се спомиње име једне попадије – рорчовиза Љубисаве.⁴⁴⁴ У неколико писама дубровачке владе и писму старешине фрањевачког реда Ивана Капистарана,⁴⁴⁵ постоје назнаке да да је у том месту постојала митрополија, односно православна црква.⁴⁴⁶ Оба града су била жива и насељена места захваљујући богатом руднику и повољном положају на коме су се налазили. Оно што се засигурно може закључити о верским приликама у североисточној Босни јесте да су поред католичких, постојале и православне цркве. Оне су служиле у једном тренутку и као

⁴³⁵ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Босни и Србији, I део*, Београд, 1955, 63;

⁴³⁶ Исто, 94;

⁴³⁷ Исто, 62; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 91;

⁴³⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, Београд, 1997, 176;

⁴³⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребрница*, 149;

⁴⁴⁰ Исто, 212;

⁴⁴¹ Исто, 213;

⁴⁴² Исто, 313;

⁴⁴³ Исто, 315;

⁴⁴⁴ Исто, 465, 532;

⁴⁴⁵ Е. Fermezdin, *Actse Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab ano 925 usque ad annum 1772, Zagrebiae*, 1892, 224-226;

⁴⁴⁶ Б. Нилевић, *Српска православна црква у БиХ*, 61-62;

уточиште прогоњеним Дубровачким трговцима. Парнице и писма сведоче о постојању митрополита, свештенства и монаха. Позната су два парохијска места – Сребрница и Зворник.

Прва половина 15. века је било време крупних промена, време интезивних сукоба, стога, ни Црква и њене области никако нису могле остати поштеђене. Како се обим државе мењао, тако су се мењале границе црквених области, а подручја деловања патријаршије нису се увек поклапала са државним границама. Смањење граница је постало интезивно од владавине деспота Ђурђа. Не зна се какве су биле везе Патријаршије са епископијама ван државе. Вероватно да нису биле довољно јаке и нису могле бити такве услед сталних ратовања. Следећи проблем на који се наилази јесте проширење јурисдикције Охридске архиепископије на рачун српске цркве.⁴⁴⁷ Очигледно, њено проширење се дешавало постепено и паралелно са османлијским освајањима. Црквена седишта и светиње постају двостурка мета: исламског освајача за пљачку и уништавање, односно охридског архиепископа за потчињавање и испуњење вишевековне амбиције коју им је још 1219. године ускратио Сава Немањић.

2.3 Црквена књижевност у доба деспота Стефана

Иако је владавина деспота Стефана период испуњен ратовима и неизвесношћу, године мира су биле плодноне на сваком пољу, посебно у уметности, култури и књижевности. Ови појмови у позном српском средњем веку су нераскидиво повезани са духовним, односно Црквеним. Књижевна делатност достиже велики успон захваљујући приливу великог броја монаха у Деспотовину. Она је представљала праву оазу за расељене монашке колоније из крајева Србије, али и Бугарске и других области, које су Османлије освојиле или констатно угрожавале. Прилив монаха је

⁴⁴⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 86;

указао на потребу оснивања нових и обнову запустелих манастира. Периоди мира су допустили да се земља економски и финансијски стабилизује, стога су прилагања Цркви и градња нових манастира били опет могући. Још у време владавине кнеза Лазара, посебно у источној Србије и Поморављу, оснивају се монашке колоније. Овде, не само да су се монаси посветили молитвама и духовности, већ су време проводили преводећи и преписујући књиге. Григорије Хиландарац, који је преписао скраћену верзију Зонариних⁴⁴⁸ *Књига царских*, односно *Паралипомен*, истиче велико интересовање деспота Стефана за књижевну делатност. Овај монах тврди да деспот има незаситу жељу за поседовањем књига и да се њима посвећује „*веома брижљиво и пажљиво, као да би о томе једином имао да се само стара.*“⁴⁴⁹ Слично је писао и писац Карловачког родослова: „*и многа писанија преведе од грчких писанија, више од својих претходника.*“⁴⁵⁰

У Београду, настајали су преписи, али и оригинална књижевна дела. У престоничком двору деспота Стефана, налазила се његова библиотека, која није била само место где су се чувале вредне књиге, већ је представљала „*одсјај средњовековног живота, духовне културе и знања, племенитих мисли и осећања владара.*“⁴⁵¹ Нажалост, већина рукописа одавде је уништена током времена. Једна од сачуваних деспотових књига јесте *Псалтир*, који уједно представља најобимнију илустровану српску књигу, са чак 154 минијатуре, које се односе на представе Благовести, Исуса Христа и Богородице, Светог Јована и Свете Тројице.⁴⁵²

Своју задужбину, манастир Ресаву, деспот је поставио као културно-просветни центар, у коме су настали бројни преписи и преводи богослужбених и теолошких

⁴⁴⁸ А. Р. Kazhdan, *Zonaras John*, у **The Oxford dictionary of Byzantium 3**, New York-Oxford, 1991, 2229; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 211-212; Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба*, 167-168;

⁴⁴⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 4953, 48;

⁴⁵⁰ Исти, *Родослови и летописи*, 41;

⁴⁵¹ Татјана Корићанац, *Дворска библиотека деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 2006, 7;

⁴⁵² В. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку, књига друга XIV-XV век*, Београд, 1997, 154-155;

дела.⁴⁵³ Преписује се у Љубостињи, на Светој Гори, Новом Брду, на дворовима, у келијама, али и у тамницама.

Умножавање књига преписивањем је био тежак и мукотрпан посао, сведоче бројни записи пресписивача. Писане су на папиру или пергаменту мастилом, а њихове корице су често богато украшаване, чак и посребрене.⁴⁵⁴ Неки преписивачи нису довољно били вешти у писању, затим су се сусретали са погрешним преводима са грчког на српски језик или су их ратне околности ометале у послу. Записи које су остављали, различитог су карактера и дужине, од свега неколико речи до неколико страна. Својеврстан су печат времена и појединца који их је прибележио. Сведоче о условима рада, о времену и месту где су радили, о општим и личним околностима. Записи говоре о тешким временима која су задесила државу. Веома занимљив аутобиографски запис потиче између 1402. и 1404. године од монаха Јевсевија.⁴⁵⁵ Монах је укратко навео своје српско порекло, имена родитеља и њихових породица, али и чињеницу да је у младости био у војној служби султана Бајазита из које је побегао на Свету Гору где се замонашио. Најинтимније сведочанство је оставио инок из Далше.⁴⁵⁶ Непознати преписивач из недатираног записа из 15. века жали се будућим читаоцима да је преписивао службу „у великој тузи, јер ово беху дани последњи: овладаху иноплеменици.“⁴⁵⁷ Поп Никола тражи опрост за грешке које је праврио, „јер је по невољи писао у тамници у Кознику, по хладноћи, трпећи глад и жеђ.“⁴⁵⁸

Један шаљив запис с почетка 15. века оставио је преписивач који тражи опрост за извесног кључара Давида који га је напојио вином и тако омео у раду.⁴⁵⁹ Са друге стране, вешти преписивачи саветују како је најбоље урадити превод или препис: прво треба добро прочитати књигу, разумети је, упоредити са осталим примерцима и тако

⁴⁵³ Ђ. Радојичић, *Ресавско писанје и друго, Богословље, година II, свеска 4*, Београд, 1927, 312-313; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 22, 36; В. Марковић, *Православно монаштво*, 139;

⁴⁵⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 40;

⁴⁵⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, бр. 6107, 21;

⁴⁵⁶ Исти, *Записи и натписи I*, бр. 250, 78-84;

⁴⁵⁷ Исти, *Записи и натписи VI*, бр. 9350, 4;

⁴⁵⁸ Исти, *Записи и натписи II*, бр. 4226, 410;

⁴⁵⁹ *Стари српски записи и натписи*, 94;

открити могуће грешке, „јер где се умножи лаж, и истина више неизвесна бива тамо.“⁴⁶⁰ Исто тако, они би исказали радост по завршетку дела, наводећи да је „испитивање светих књига налажење вечног живота,⁴⁶¹ „просветљивање душе благодећу,⁴⁶² односно „као што се заточени радују да виде своје отачаство, и који по мору плове да виде пристаниште, тако се и онај ко пише радује да види књизи конач.“⁴⁶³ Свесни су грешака које праве приликом преписа и превода, зато моле оне који ће користити те књиге да им не замере, да их не куну, већ да их благослове и помињу у молитвама.

Књиге су преписивали монаси, свештеници, али и световна лица, на захтев деспота, неког од архиепископа, игумана, властеле или самоиницијативно. Стога, српску средњовековну књижевност нису стварали аутори или преписивачи, већ и они који су иницирали настанак нових дела.⁴⁶⁴ Године 1408. убоги Радич је преписао триод, по вољи „христољубивога деспота.“⁴⁶⁵ Исте године, Дионисије, монах из Хиландара, преписао је *Књигу Давидову* и *Књигу о Јову*.⁴⁶⁶ Већ поменути превод *Паралипомена* од стране Григорија Хиландарца, настао је у периоду 1407-1408.⁴⁶⁷ Деспот је по монаху Тимотеју послао књигу на Свету Гору, да је преведе неко ко добро познаје грчки језик. Када је почео да чита рукопис, Григорије није скривао своје незадовољство претходним преводиоцем, назвајући га незналицом који је упропастио у речима разум.⁴⁶⁸ Стога је морао да тражи књиге које је Зонара користио, не би ли испунио задатак од деспота.⁴⁶⁹ Током 1412. преписивао је јеромонах Јован у пустињи Лештијанској,⁴⁷⁰ а Хиландарац Гаврило је превео пуно тумачење *Књиге о Јову* и *Премудрости Соломонове* са грчког језика.⁴⁷¹ Пошто је му је поверен преписивачки посао, Данилац Левооки из браничевске епархије, у време

⁴⁶⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 4953, 48;

⁴⁶¹ Исто, бр. 4953, 47;

⁴⁶² Исто, бр. 4953, 48;

⁴⁶³ Исти, *Записи и натписи IV*, бр. 6110, 21-22; *Стари српски записи и натписи*, 98-99;

⁴⁶⁴ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 33-34;

⁴⁶⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 213, 67;

⁴⁶⁶ Исто, бр. 214, 67-68;

⁴⁶⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 4953, 47-59;

⁴⁶⁸ Исто, 48;

⁴⁶⁹ Исто, 48-49;

⁴⁷⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 217, 68-69;

⁴⁷¹ Исто, бр. 218- 220, 69-70;

архиепископа Венијамина, у запису насталом 1416. године, искрено пише о проблему преписивања књиге. Лењ и невешт и писању, молио се Богу да га спасе од лењости, лукавства и пада у грех, не би ли завршио задати посао.⁴⁷² Монах Јаков 1418. године преписује свету књигу по налогу свог игумана Павла из манастира Светих Архангела код Призрена. Из истог периода, трудом монаха Доситеја и Мојсеја, потичу преводи четири *Царске књиге* са грчког на српски језик.⁴⁷³ Они су преводили по налогу „*благочестивог и христољубивог*“ деспота Стефана у близини манастира Љубостиње.⁴⁷⁴ Монаха Андонија је 1419. године на препис књиге подстакао пожар манастира Светог Стефана у коме су страдале књиге.⁴⁷⁵ Непознати Браничевац је 1412. године по деспотовом налогу преписао *Зборник слова и беседа црквених отаца*.⁴⁷⁶ Поп Панарег у препису српског превода грчке књиге 1424. године, пише да се веома намучио.⁴⁷⁷ Почео је да преписује превод, међутим када је дошао до оригиналног текста на грчком језику, видео је да се доста тога не подудара, стога је почео да исправља грешке, слово по слово. Како каже, „*будући да нико не може обратити Сунце у Месец, ни Месец у Сунце*,“⁴⁷⁸ није успео да исправи грешке, па моли будуће читаче да га не куну, већ да га благослове. Непознати преписивач је у Београду по наређењу војводе Радослава исписао осам књига: типик свегодишњи, пет месеци минеја и два панегирика. Те књиге је војвода поклонио манастиру Пречисте Богородице у Радешино.⁴⁷⁹ На Светој Гори 1426. године, монах Јаков је превео са грчког *Шестоднев Светог Јована Златоустог* за попа кир Венедикта.⁴⁸⁰ У доба Деспотовине преводе се и преписују најважнији теолошки списи и богослужбене књиге. „*Богослужење је баш онај елемент у коме и кроз кога врши црква најбитнији део њеног божанског одређења*.“⁴⁸¹ Ниједно се није могло вршити

⁴⁷² Исто, бр. 221-222, 70;

⁴⁷³ Исто, бр. 224, 71-72;

⁴⁷⁴ Исто, бр. 224, 72;

⁴⁷⁵ Исто, бр.225, 72-73;

⁴⁷⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 4952, 47;

⁴⁷⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 235, 75;

⁴⁷⁸ Исто, бр. 235, 75;

⁴⁷⁹ Исто, бр.244, 77;

⁴⁸⁰ Исто, бр. 239-240, 76;

⁴⁸¹ Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне црве, I део*, Београд 1965 (друго издање), 6;

без употребе минеја, који је садржао службе календарског годишњег циклуса.⁴⁸² Исто тако важни су били панагирици који су чиниле беседе и слова за веће празнике које су саставили црквени оци.⁴⁸³ Један од сачуваних панагирика, који је саставио „*грешни дијак*“ Андреја, садржи 34 састава која обухватају различите беседе, житија и похвале.⁴⁸⁴ Неопходни за службе које су везане за круг покретних празника који су били зависни од Васкрса, били су триоди.⁴⁸⁵ Јеванђеља, која су се читала у недељне и празничне дане, била су честа поруџбина умешних писара. Први превод *Шестоднева* у српској средњовековној држави је настао 1286. године.⁴⁸⁶ То је била једна од најпреписиванијих књига. Чиниле су је беседе једног од најчувенијих хришћанских проповедника, Светог Јована Златоустог, са тумачењима Светог Писма.⁴⁸⁷ Поручиоци се интересују за занимљиве библијске приче, као што је рецимо била *Књига о Јову*, дело које разматра порекло несрећне судбине, односно незаслужене патње појединца који је стављен на велика искушења.⁴⁸⁸ Поред ове старозаветне књиге, српског читаоца 15. века интересовала је судбина изабраног народа од времена цара Давида до Вавилонског ропства, која је описана у *Књизи првој о царевима*,⁴⁸⁹ као и *Књига премудрости Соломонове*.⁴⁹⁰

Разлике између писаца и преписивача нису биле прављене. Објашњење лежи у томе да свака записана, односно преписана реч долази од Бога, односно да није ауторска.⁴⁹¹ Свега неколико имена писаца-аутора из Србије Стефана Лазаревића познато је данас. Најпре треба споменути писце списа о косовској бици: патријарх Данило III, монахиња Јефимија, непознати аутор *Пролошког житија кнеза Лазара*, деспот Стефан, аутор натписа на косовском стубу и последњи, Андоније Рафаил

⁴⁸² Т. Суботин-Голубовић, *Минеј*, у *Лексикон српског средњег века*, 407-408; Еп. Сава Шумадијски, *Минеј*, у *Енциклопедија православља II*, 1217;

⁴⁸³ Иста, *Панагирик*, у *Лексикон српског средњег века*, 487-488; Д. Калезић, *Панагирик*, у *Енциклопедија православља III*, 1420;

⁴⁸⁴ Ђ. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, 226-227;

⁴⁸⁵ И. Шпадијер, Триод, у *Лексикон српског средњег века*, 748-749; Еп. Сава Шумадијски, *Триод*, у *Енциклопедија православља III*, 1948;

⁴⁸⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 17, 13-14;

⁴⁸⁷ Д. Протић, *Шестоднев*, у *Енциклопедија православља III*, 2123;

⁴⁸⁸ Г. Раденковић, *Књига о Јову*, у *Енциклопедија православља II*, 992-993;

⁴⁸⁹ Исти, *Књига прва о царевима*, у *Енциклопедија православља II*, 994;

⁴⁹⁰ Р. Ракић, *Књига премудрости Соломонове*, у *Енциклопедија православља II*, 994-995;

⁴⁹¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 39;

Епактит, састављач *Похвале кнезу Лазару*. Патријарх Данило III је писао и дела за Св. Симеона, Св. Саву и краља Милутина. Монахиња Јефимија је поред *Похвале кнезу Лазару*, и ауторка *Мољенија Господу Исусу Христу* и стихова испеваних своје прерано умрлом сину Угљеши.⁴⁹² Даље, епископ Марко Пећки је саставио *Житије и Службу патријарху Јефрему*, током 1402. године.⁴⁹³ У истој декади деспот Стефан оставља песму у акростиху *Словољубве*.⁴⁹⁴ Из бугарске емиграције треба споменути Григорија Цамблака,⁴⁹⁵ писца *Житија и Службе Стефану Дечанском*, као и *Слова о преносу моштију Свете Петке*. Из београдске престонице су остала сачувана само два имена писаца, односно преписивача. То су били песник Јеремија⁴⁹⁶ и дијак Андреја.⁴⁹⁷

Свакако, најзначајнији књижевник из доба Деспотовине био је Константин Филозоф. Он је у периоду између 1410. и 1413. године стигао из Бугарске у Деспотовину где је боравио преко две деценије. Као и многе друге расељене, деспот га је прихватио, како Константин каже: „*Јер од ричуће звери душу моју истрже* (деспот Стефан) *и посла ме на учење првопрестолном патријарху*.“⁴⁹⁸ Учени Бугарин, познавалац неколико језика, Косовске⁴⁹⁹ боравио је на двору у Београду где се бавио просветним радом. Његова најважнија дела јесу *Повест о словима* и *Житије деспота Стефана*. *Сказаније о писмених* или *Повест о словима* заслужује свакако пажњу.⁵⁰⁰ Овај приручник за писање, Константин је саставио после 1423. године, „*јер се многа неваљалства укоренише* у

⁴⁹² Исто, 196-197;

⁴⁹³ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, и *Служба светом патријарху Јефрему*, у **Шест писаца XIV века**, 165-186; S. Novaković, *Život srpskoga patrijarha Jefrema*, 35-40;

⁴⁹⁴ Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови деспота Стефана Лазаревића*, 209-219; С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд, 1904, 576-578;

⁴⁹⁵ Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*;

⁴⁹⁶ Ђ. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, 215-220;

⁴⁹⁷ Исто, 225-231;

⁴⁹⁸ Константин Филозоф, *Повест о словима*, превела Г. Јовановић, Београд, 1989, 47;

⁴⁹⁹ Исто, 53;

⁵⁰⁰ Ђ. Daničić, *Knjiga Konstantina Filozofa o pravopisu*, **Starine JAZU 1**, Zagreb, 1869, 1-43; Константин Филозоф, *Повест о словима*, 41-70; Г. Јовановић, „Сказаније о писмених“ („Повест о словима“) *Константина Филозофа (Константина Костенечког)* – важан извор за изучавање српске историје 15. века, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, 15-24;

светим књигама, тако да се многи дивни мужеви, вешти у речима, нису смели прихватити исправљања.⁵⁰¹ Дело садржи низ правила која се тичу правописа словенског, грчког и јеврејског језика, као и дидактичко-педагошке теме попут учења деце вери и писменошћу. Настало је захваљујући покровитељству деспота Стефана, који се „*усрдно трудио да се сачињавају свете књиге.*“⁵⁰² Како су преписивачи правили велике грешке, аутоматски преписујући, али и недовољно познавајући језик, Константин је желео да их подучи, да разумеју оно што преписују. Тако неће грешити, односно правити „*варварства у гласовима, несклад у словима, и велико мноштво изопачења, а самим тим и богохуљења.*“⁵⁰³ Опет, Константин не криви преписиваче за незнање. Многи „*светионици писмености*“ су се погасили и нема „*здравог учења*“ од Марице до Солуна, осим у трновском крају и на Светој Гори. Свестан је да ће се његов рад неће допасти многим и зато тражи да „*делу суде зналци, а не завидљивци.*“⁵⁰⁴

Житије деспота Стефана представља драгоцен извор, препун историјских података. „*Пошто је писац савременик деспотов и сведок многих збивања, дело има и мемоарски карактер.*“⁵⁰⁵ Написао га је по заповести патријарха Никона, „*од војсковође и осталих изабраних,*“⁵⁰⁶ али и по заповести деспота који му се јавио у сну претећи казном уколико не испуни задатак. Дело се истиче по свом обиму, обиљу података у вези личности, географских појмова, историјских догађаја и описима Деспотовине. Карактеристично је што *Житије* није писано за особу која је уврштена у светитеља, али како сâм Константин каже: „*Ово, дакле, написасмо не као његово житије, него као летописац са свима осталим (стварима).*“⁵⁰⁷ Он описује деспота као великог ратника, али и просветитеља и побожног владара. Не крије своју захвалност што му је деспот омогућио да живи и да ради на његовом двору и учи код патријарха, уздижући бројним хвалама владара и његову земљу. И поред обиља

⁵⁰¹ Константин Филозоф, *Повест о словима*, 47;

⁵⁰² Исто, 49-50;

⁵⁰³ Исто, 50;

⁵⁰⁴ Исто, 48;

⁵⁰⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 13;

⁵⁰⁶ Исто, 129;

⁵⁰⁷ Исто, 129;

података везаних за савремена догађања, зачуђујуће мало пажње Константин посвећује Цркви и њеним поглаварима.

Покосовски период српске средњовековне књижевности, који се завршава смрћу деспота Стефана 1427. године,⁵⁰⁸ донео је извесне промене, али је суштински наставак претходне епохе. Главне новине, производ политичких потреба, представљају стварање косовског култа и појава летописа и родослова као нових жанрова. Они су дали основ за традицију која није смела да нестане из народног сећања.⁵⁰⁹ Круг књижевника и писаца чине учени људи, познаваоци грчког језика, који раде за потребе Цркве и државе. Књижевност Стефанове Деспотовине је била у знаку православних веровања и националних мисли.⁵¹⁰ Нажалост, у овом немирном периоду, књиге, како преписиване, тако и ауторске, страдале су у ратним стихијама, о чему сведоче поједини записи. И током 15. века књига и писана реч је доступна одређеном кругу људи. То је била привилегија коју већина становништа себи није могла нити је морала да приушти.

„Не изгоњаше брзи спорога нити богати убога, нити је моћни узимао пределе ближњих, нити је вађен мач силних, нити се крв праведника проливала, нити је постојао зли и глупи говор...“ описивао је Константин Филозоф атмосферу у Деспотовини Стефана Лазаревића. Међутим, чињенице ипак сведоче другачије: то је било итекако доба са доста оружаних сукоба. Проширивање граница и унутрашње сукобе око преузимања власти на османлијском двору, деспот је умео паметно да искористи за напредак привредне и економске слике земље. То је било довољно да се осети напредак, али не и дефинитивна сигурност. Османлијска опасност је била извесна, а деспот је био ње свестан, што се види из низа његових поступака. Пре свега, нова престоница, Београд, налазила се на самом северу државе, даље од територија које су лако биле доступне Османлијама; када је изградио своју задужбину Ресаву, то није био манастир уобичајеног архитектонског решења, већ читав град са импозантним утврђењем; деспот купује себи аделфате, слутећи лошу

⁵⁰⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 111;

⁵⁰⁹ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 79;

⁵¹⁰ Исто, 369;

судбину, а прилажући манастирима поседе, оставља могућност укидања неких привилегија у случају рата. Успон државе је био очигледан, који се у погледу Цркве највише одразио кроз богата прилагања кад год је то било могуће. Српска патријаршија се проширила на два нова митрополијска средишта Београд и Сребрницу. Манастири су насељени бројним монашким колонијама из суседних области, и тако постали центри превођења и преписивања богослужбених књига. Деспот је имао снажну подршку Цркве и њених поглавара, као и његов отац. Још једном се показало, посебно од значаја у овим немирним временима, да су односи између владара без обзира на династичку припадност и Цркве били нераскидиви, уколико се поштовала она идеологија која је настала и изграђена у време Немањића.

Карта бр.1 Највећи обим српске Деспотовине у време деспота Стефана⁵¹¹

⁵¹¹ преузето од: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 125;

- ДРУГО ПОГЛАВЉЕ -

3. ОД ПАТРИЈАРХА НИКОНА ДО ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА

3.1 Опште прилике у држави крајем владавине деспота Стефана Лазаревића до 1459. године

На престо Светога Саве, патријарх Никон је дошао око 1420. године. О избору већ шестог патријарха за време владавине Стефана Лазаревића, немамо ни једно сведочење, чак ни код Константина Филозофа. Први пут се спомиње у Похвали кнеза Лазара, коју је саставио Антоније Рафаил 1419/1420,⁵¹² а последњи пут у једном запису монаха Арсенија из 1434/5 године.⁵¹³ Време његовог столовања је испуњено константним борбама против Османлија, време пуно немира и неизвесности. Деспот Стефан је 1422. године обновио вазалне обавезе према султану Мурату II,⁵¹⁴ који недуго затим креће у опсаду Цариграда. Цар Јован VIII Палеолог, као и његов претходник, цар Манојло II, покушава да добије помоћ од западних земаља – од Венеције и од папе Мартина V. Папи је понудио унију, само да што пре обезбеди војну помоћ и да „нарочито забрани хришћанима да помажу оружаним лађама Турке против Грка.“⁵¹⁵ Венеција је покушала мирним путем да реши проблем, међутим то није било могуће, посебно што је у њиховим рукама била у том тренутку најважнија лука на Егејском мору и мета султана Мурата II, град Солун. Цар је покушао и да укључи Угарску у антиосманлијску коалицију, чак је покушавао да измири краља Жигмунда са Млещима, не би ли уједињени кренули у поход. Међутим, ни осам недеља проведених на будимском двору нису помогли Јовану VIII да успе у својој намери.⁵¹⁶ Тада је деспот Стефан боравио на будимском двору, а

⁵¹² Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр.4950, 47-48; Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV – XVII века*, 33-34;

⁵¹³ Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV – XVII века*, 226;

⁵¹⁴ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 121-122;

⁵¹⁵ Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима*, 43-44, напомена 2;

⁵¹⁶ Исто, 47;

његов тадашњи сусрет са византијским царем је последњи за Стефанова живота.⁵¹⁷ Краљ Жигмунд је потписао примирје са султаном 1424. године које је требало да траје наредних пет година, али Мурат II није ово поштовао, већ је предузимао интензивне нападе чак до Босне.⁵¹⁸ Србија је опет била место угарско-османлијских сукоба. И поред прихватања вазалних обавеза, деспот није био одан султану Мурату. Пре свега, подржавао је противничку коалицију, али и Мустафу, султановог брата који је претендовао на престо. Подржавао је краља Жигмунда и у борби против Хусита, који „замало да нису дошли до самога Будима.“⁵¹⁹ Овакав став је био довољан за почетак нових сукоба. Већ 1425. Османлије преко Ниша стижу до Крушевца, где се завршава њихов поход. Међутим, „благочестивога деспота хваташе све више ножна болест, од које давно страдаше“⁵²⁰ пише Константин Филозоф. У једном летопису се наводи да „болан би три лета од ногу.“⁵²¹ Из тог разлога, деспот је сазвао сабор у рудничкој Сребрници, на коме су присуствовали патријарх, архијереји и властела, пред којима је озваничио Ђурђа за наследника: „Од сада овога сматрајте господином место мене.“⁵²² Ово је први сабор на коме је патријарх Никон учествовао. После потврђивања од стране цркве и властеле, новог наследника је требао да прихвати и краљ Жигмунд. „Мада је Ђурађ Бранковић примљен у ред угарских барона и признат за наследника српског престола у случају да Стефан Лазаревић умре без законитих мушких потомака морао је у тренутку преузимања власти вратити Угарској Београд, Голубац, Мачванску бановину и друге области које је некада држао краљ Лајош I.“⁵²³ Преговори су обављени у граду Тати 1426. године, где је постигнут договор, који није сачуван у оригиналном, већ у препису из друге половине 16. века.⁵²⁴ Угарски краљ и властела су „чилићим духом и са

⁵¹⁷ Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Византија*, ЗРВИ 43, Београд, 2006, 34;

⁵¹⁸ Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према према Турцима*, 48; Јованка Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421-1427)*, 13;

⁵¹⁹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 120;

⁵²⁰ Исто, 122;

⁵²¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 638к, 227;

⁵²² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122;

⁵²³ Н. Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког, Радови Филозофског факултета 8*, Источно Сарајево, 2007, 443;

⁵²⁴ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић, I-II*, Београд, 1880 – 1882; Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 446-448;

пуном свеићу величанства, по зрелом савету и пристанку Прелата и властела“ признали Ђурђа и његове законите мушке потомке „које је родио или које ће и изродити, за праве и законите прејемнике деспота Стефана“ постављајући их „на наследнике поменутога краљевства Рашке.“⁵²⁵ Наведене су области које се враћају назад Угарској, као и поседе које на њеној територији деспот и наследници могу да уживају, све док „буду свагда верни и послужни нама, освећеној нашој краљевској дијадеми и нашим наследницима краљевима угарским, као и да буду дужни неодложно покоравати се заповестима нашим и истих наших наследника и лично долазити нашем величанству на краљевски двор наш као и на двор наших наследника како што чине и остали властели истог нашег краљевства угарског, као и да исти Ђурађ буде још дужан и долазити на саветовања.“⁵²⁶ Султан Мурат није гледао благонаклоно на проглашење наследника, као и на толику блискост са северним суседом. Већ је током 1426. ратовао против Угара у Влашкој, а почетком 1427. почињу напади на Србију – у фебруару опседа Ново Брдо, затим Поморавље и стиже до Ресаве.⁵²⁷

У месту Главица 19. јула 1427. године, деспот Стефан умире. Тај је догађај предсказан, као друге несрећне околности из пређашњег времена. Два дана уочи, 17. јула, била је таква олуја која је ишчупала кровове цркава и кућа, док су са неба падале упаљене искре.⁵²⁸ Непосредно пред смрт, одјекнуо је невероватан гром, а небо се смрачило као да је ноћ.⁵²⁹ Константин Филозоф је детаљно описао тугу која је захватила народ. Сличне представе налазимо у опису реакција народа после Косовске битке, односно смрти кнеза Лазара. Људи су у безумљу - ридају, чупај косу, гребу лице, цепају одећу, чак и коњима шишају гриве. Пред деспотовим двором у Београду се окупило мноштво људи, од жена и деце, до деспотових другова, не би ли изразили жалост. Жалили су га и на Светој Гори, Цариграду и „сваком крају и граду васељене где се чуло.“⁵³⁰ Судбина државе је зависила већ дуже време од самог деспота, од

⁵²⁵ Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 447;

⁵²⁶ Исто, 448;

⁵²⁷ Ј. Калић, *Доба привидног мира*, у *Историја српског народа II*, 216;

⁵²⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 128;

⁵²⁹ Исто, 124;

⁵³⁰ Исто, 126;

његове политичке умешности, вештине да на једној страни буде одан вазал и угарскога краља и султана, а са друге стране да буде најоданији својој земљи и народу. Људи су тога били веома свесни, пре свега у каквом времену и околностима живе, односно да њихова судбина зависи од деспотових промишљених потеза. Опет је завладао колективни страх, народ је очекивао смрт и пљачкање, бежали су у градове и на острва.⁵³¹ Тело деспота је брзо пренето у Ресаву, због опасности од султановог похода.⁵³² На сахрани у Ресави боравило је мноштво народа и властеле. Ђурађ Бранковић сигурно није присуствовао јер га је вест о деспотовој смрти затекла у Зети, а требало му је више недеља за путовање до Београда.⁵³³ Константин Филозоф не каже да ли је присуствовао и патријарх Никон. М. Пурковић тврди да патријарх није успео да стигне, јер су се пренос тела и сахрана веома брзо одвијали због османлијске опасности.⁵³⁴ Међутим, Константин Филозоф ретко спомиње ситуације у којима очекујемо црквене поглаваре који су столовали за деспотова живота. Нешто касније, патријарх Никон, војвода и угледни људи су наредили да састави деспотово житије, али Константин са радом почиње тек од 1431. када му се Стефан приказао.⁵³⁵ Уопште, извори слабо говоре о патријарху Никону. Присуствовао је сабору који се одржао „к странама дунавским са господом и новим деспотом Ђурђем.“⁵³⁶ Запис који спомиње овај сабор не прецизира тачно место одржавања. Постоје два опречна мишљења у вези овог догађаја. Никола Радојчић тврди да ово можда није ни био

⁵³¹ Исто, 125;

⁵³² О томе да је сахрањен у манастиру Ресави сведоче Константин Филозоф (К.Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 126) и монаси Дамњан и Павле у писму папи Клименту из 1597. године (Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, **Glasnik zemaljskog muzeja 21, sveska 1-2**, Sarajevo, 1909, 57;) Без обзира на ове две историјске чињенице, дуго времена су постојале индиције да се деспотово тело налази у манастиру Копорин. На овакво размишљање су упућивале следеће ствари: у припрати Манасије, постоји гробница са мраморном плочом, за коју се дуго времена мислило да је деспотова, међутим она је више пута отворана, али никакве мошти нису нађене. (Л. Мирковић, *Уврттење деспота Стевана у ред светитеља*, 173;) Други доказ који је наводио на Копорин, јесте налажење моштију, које је Црква прихватила као деспотове, док научне анализе не утврде другачије. Међутим, недавна истраживања археолога Завода за заштиту споменика културе, који су скоро деценију посветили систематском истраживању манастира Ресаве, потврдила су да је деспотово тело ипак сахрањено у овом манастиру. Упоредном ДНК анализом леве бутне кости, лобање и зуба кнеза Лазара и тела нађеног у Ресави, утврђена је сродност од 99,30 %. Овиме је отклоњена свака сумња у место деспотове сахране.

⁵³³ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, 56;

⁵³⁴ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 142;

⁵³⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 129;

⁵³⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 250, 81-82;

сабор, „него збег, где су се нашли, у великој невољи, патријарх и свеиштенство са деспотом и властелом.“⁵³⁷ Тврдња Миодрага Пурковића је супротна, сабор се одржао у Београду, не би ли се одлучило о уступању Београда, Голупца и Мачве Угарској, уколико деспот умре без потомства, што је предвиђено уговором у Тати, али и о прихватању Ђурђа за новог владара. Време одржавања сабора је повезао са тренутком када Константин добија наредбу од патријарха и других угледних људи да пише житије. Сви они су се могли задесити на једном месту само из једног разлога, а то је био овај сабор, тврди Пурковић.⁵³⁸ Међутим, питање локације сабора у Подунављу остаје још отворено, изнете претпоставке не могу се узети за сигурне. У прилог томе иде да сабори нису одлучивали о предаји градова. Исто тако, да ли је било потребно у таквим околностима посебно прихватити Ђурђа за деспота, односно доводити у питање одлуке из Сребрнице и Тате?

Засигурно јесте, да је Београд био у угарским рукама већ у јесен 1427. године и да је требало што пре почети изградњу нове престонице. Остале територије које су требале да буду враћене краљу Жигмунду, пре свега оне у западној Србији, остале су у Србији. Тај простор је обухватао Мачванску бановину са Битвом, Горњом и Доњом Обном, Рађевином, Непричавом, Љигом, Колубаром, Убом и Тамнавом.⁵³⁹ Источна Босна, односно Сребрница, такође остаје у српским рукама све до 1439. године, да би у наредном периоду мењала господаре.⁵⁴⁰ Голубац је пао у османлијске руке, пошто је градски војвода Јеремија, уместо краљу, предао град султану Мурату: „*отврже се Јеремија у Голубацу и пође Турком на службу*“⁵⁴¹

Султан Мурат није дуго чекао да нападне Србију, опседао је Ново Брдо, а у сукобима са Угарском око Голупца посебно је страдао браничевски крај.⁵⁴² Када је деспот Ђурађ признао султанову врховну власт и постао његов вазал, морао је да му

⁵³⁷ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 179;

⁵³⁸ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 143-144;

⁵³⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, **Историјски часопис** 23, Београд, 1976, 23-36;

⁵⁴⁰ Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 307;

⁵⁴¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 641, 229;

⁵⁴² Исто, бр. 641, 228-229;

исплаћује 50.000 дуката годишњег данка.⁵⁴³ Војне вазалне обавезе су подразумевале слање 2000 коњаника под командом његових синова или војсковођа.⁵⁴⁴ Градња нове престонице почела је већ 1428. године, после склапања мира са султаном. Требало је изградити јаку тврђаву, која се налазила тачно између угарског Београда и османлијског Голупца. Изабрано је место на ушћу реке Језаве у Дунав, на самој граници са Уграском, али и отворено ка југу Османлијама долином Мораве. Град Смедерево спомиње кнез Лазар у повељи манастиру Раваници, којој је приложио људину⁵⁴⁵ Богосава са породицом и баштином.⁵⁴⁶ Ово је први помен Смедерева у српским изворима.⁵⁴⁷ Његова градња је почела када је склопљен мир са султаном Муратом, за кога Константин Михаиловић каже да је деспоту „допустио да зида себи сигуран град, дајући реч да ће све то верно и ваљано одржати.“⁵⁴⁸ Велику тврђаву су чинили Мали и Велики град. Грађена је од различитих врста камена, за којим је постојала велика потражња због величине тврђаве, стога су често рушени други објекти из римског периода, не би ли се задовољиле потребе за нову престоницу.⁵⁴⁹ Мали град је сазидан до 1430. године, о чему сведоћи сачувани натпис на кули.⁵⁵⁰ Овде се налазила придворна црква, док се у Великом граду налазила Благовештењска црква, где се налазило седиште смедеревске митрополије. Овај импозантни град је сазидан веома брзо, међутим, није оправдао наде, нити је дуго служио своме осниваоцу и његовим наследницима.⁵⁵¹ Деспот је морао да тражи дозволу од султана за изградњу, што му је овај допустио, али му је заузврат тражио кћерку Мару за жену.⁵⁵² У Једрене је отишла око 1435. године, поневши са собом велики мираз. Уз

⁵⁴³ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 129;

⁵⁴⁴ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 355;

⁵⁴⁵ Ђ. Daničić, *Rječnik JAZU VI*, 313;

⁵⁴⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 54;

⁵⁴⁷ П. Поповић, Љ. Петровић, *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града деспота Ђурађа Бранковића*, Београд, 1930, 7; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, у **Манастир Раваница 1381-1981. Споменица о шестој годишњици**, Београд, 1981, 98;

⁵⁴⁸ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 105;

⁵⁴⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 125;

⁵⁵⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 253, 84;

⁵⁵¹ П. Поповић, Љ. Петровић, *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града*, 31;

⁵⁵² К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 105; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 639, 228; бр. 651, 230;

то, добио је допуштење да без сметње зида манастир, за који се претпоставља да је део смедервске тврђаве.⁵⁵³

Те године су релативно биле мирне. Ратних окршаја између деспота и султана није било, али у сукобима Османлија и Угара, страдала је српска територија. У походу из 1437. године, угарска војска се низ Мораву спуштала ка југу, пљачкајући све што су наишли. Уништене су добро чуване османлијске лађе код Сталаћа⁵⁵⁴, запаљен је Крушевац.⁵⁵⁵ До битке је дошло на Годоминском пољу где је поражен Али-бег.⁵⁵⁶ Током похода, Угри су прелазили преко српских области, што је посебно разјарило султана Мурата. Османлијске чете су пљачкале по земљи, а деспот је понудио Браничево не би ли се ситуација смирила. Крајем исте године умро је краљ Жигмунд.⁵⁵⁷ Владао је педесет година и велики део своје владавине посветио је борби против Османлија. Није имао мушких наследника и његовом смрћу се гаси династија Луксембурговаца. Наследио га Алберт II Хабсбуршки, муж његове кћерке Јелисавете. Крунисан је јануара 1438. године у Стоном Београду и том догађају је присуствовао деспот Ђурађ. Султан Мурат је током 1438. године проваљивао у угарске области, али је нападао и Деспотовину. „*Цар Мурат плени и попали Кучево и Браничево, расипа Борач и Островицу*“,⁵⁵⁸ забележио је летописац дешавања из августа 1438. године. У овим нападима је страдала и манастир Раваница, коју султан „*разби и развали и цркву пожеже*“.⁵⁵⁹ Као што је недавно дао Браничево, овога пута деспот је купио мир дајући Ждрело и Вишесав. Овај крај је био познат по бројним монашким колонијама, које су осниване још од времена кнеза Лазара. Монаси са Свете Горе и других делова земље који су полако потпадали под османлијску власт, овде су налазили своја уточишта. Међутим, по заузимању, велики број њих је морао да се пресели из тог краја.⁵⁶⁰

⁵⁵³ М.Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 129;

⁵⁵⁴ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 129;

⁵⁵⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 653, 230;

⁵⁵⁶ Исто, бр. 653, 230;

⁵⁵⁷ Исто, бр. 654, 230;

⁵⁵⁸ Исто, бр. 657, 231;

⁵⁵⁹ Исто, бр. 657, 231;

⁵⁶⁰ Исто, бр. 657м, 231;

Почетком 1439. године, султан је припремао поход на Деспотовину. Циљ је био освајање престонице, чија је опсада почела крајем пролећа. Деспот је пребегао у Угарску са породицом, свештенством, остављајући у Смедереву сина Гргура и Тому Кантакузина да бране град. Приликом сусрета са краљем добио је град Вилагош, уз пропратну диплому. „*Наши верни, искрено љубљени сјајни кнез, Бурђе, деспот од Расције и господар од Арбаније, не мање наши драги сународник на одбрани ове краљевине,*“⁵⁶¹ речи су краља Алберта о деспоту. Не само у овој, већ у другом дипломама које је Угарска издавала српским деспотима, наилазимо на преувеличане похвале. Српски деспот је одани вазал, долази редовно на саборе, уколико је спречен, шаље своје великаше и угарски краљ му је на томе веома захвалан. Али у моменту када деспот очекује помоћ, као сада када је престоница под опсадом, када је заиста угрожен, он мора да моли и наваљује. Угарски великаши се нису обазирали много на краљеве налоге да окупе војску, једноставно, у том тренутку се нису осећали угроженим од стране Османлија. Друго, краљу Алберту је тада било важније да се бави проблемима које му је задавала опозиција. Добра воља, исказана на папиру није много значила ни деспоту, а тек ни опседнутом граду. „*Турци кренуше у освајање Смедерева са још већом устрајношћу, не мирујући дању ни ноћу, како би непрекидним нападима исцрпили његове бранитеље.*“⁵⁶² У окршајима су страдали Кучево и манастир Раваница.⁵⁶³ Крајем августа, град се предао. Један од разлога јесте што је наступила глад. Константин Михаиловић тврди да деспот није успео да на време опскрби град храном,⁵⁶⁴ док Мавро Орбин криви деспотицу Јерину, која је продала сво жито, не би ли се домогла новца.⁵⁶⁵ „*Прими цар Мурат Смедерево и изведе Гргура и Тому,*“⁵⁶⁶ записао је летописац. Гргур је од султана добио већи део области којом је некада управљао Вук Бранковић, његов деда, уз обавезу да му буде верни вазал.⁵⁶⁷ Освајање Смедерева и низа српских градова представља први пад

⁵⁶¹ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, 267;

⁵⁶² М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 388;

⁵⁶³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 360, 232;

⁵⁶⁴ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 105;

⁵⁶⁵ М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 388;

⁵⁶⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 660б, 232;

⁵⁶⁷ М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 388;

Деспотовине. Пет година касније, држава ће бити обновљена и одржаваће се још неко време, до коначног пада 1459. године.

Смрт краља Алберта II новембра 1439. године⁵⁶⁸ је отворила нови низ сукоба за угарски престо, што је султан искористио за нови напад. Овога пута на мети се нашао Београд, чија се опседа завршила султановим повлачењем после неколико месеци, септембра 1440. Пред Деспотином је од 1439. до потписивања мира у Једрену и Сегедину, било пет тешких година. Султан је заробио и ослепео деспотове синове Гргура и Стефана,⁵⁶⁹ док је Лазар остао поштеђен. По освајању Смедерева, заузео је Ново Брдо и „*друге градове*“⁵⁷⁰ јуна 1441. године. Деспот се склонио у Зету, одакле је отишао у Дубровник, па у Угарску, не би ли задобио икакву помоћ. Коначно, угарска и српска војска се удружују и 1443. почињу напад на османлијску територију. У неколико битака крајем 1443. и почетком следеће године, потукли су султана и његову војску.⁵⁷¹ Победе деспота Ђурђа, краља Владислава и Јанка Хуњадија довеле су до вођења преговора у Једрену, а затим и склапања примирја у Сегедину половином 1444. године.⁵⁷² Султан је обећао десетогодишње примирје, деспоту је вратио његову државу, престоницу, 24 града, као и голуначку тврђаву.⁵⁷³ Од потписивања примирја, до краја владавине султана Мурата II, деспот Ђурађ се понашао као одани вазал. Није помагао Угрима у борбама, чак је заробио Јанка Хуњадија у Смедерву, док му не исплати штету начињену на српској земљи, коју је угарска војска починила током окршаја са Османлијама. После три деценије владавине, султан Мурат умире 1451. године. Наслеђује га Мехмед II, султан који ће владати исто дуго као и његов отац, али који ће бити упамћен по великим освајањима, због којих ће добити надимак Освајач. У прве две године његове владавине, односи са Деспотином су били добри. Признао је деспот Ђурђа за свог вазала, обећао да неће нападати земљу за живота како деспота, тако и његовог сина

⁵⁶⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 661, 232;

⁵⁶⁹ Исто, бр. 666, 232;

⁵⁷⁰ Исто, бр. 668, 233;

⁵⁷¹ Исто, бр. 673, 234; М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 277-284;

⁵⁷² М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 89-293; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 677, 234-235;

⁵⁷³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 294-298;

Лазара. При том је вратио Дубочицу и Топлицу.⁵⁷⁴ Ослободио је заробљеништва ослепљене Гргура и Стефана.⁵⁷⁵ Међутим, тежња за миром Османлијама никад није била јача страна, јер како како Константин Михаиловић пише: „а ако негде начине примирје, то је због њихове користи, а у другим покрајинама све зло изводе или чине.“⁵⁷⁶ Примирје са деспотом Ђурђем је склопљено само да би султану било „згодније да заузме Цариград.“⁵⁷⁷ Султанови планови су натерали византијског цара Константина да се обрати Западу, папи Николи V, који, није тешко да се претпостави, нуди унију у замену за помоћ.⁵⁷⁸ Послао је свог кардинала Исидора у Цариград, да обави овај чин. Свечана служба по римокатоличком обреду, на којој се помињало папино име, обављена је децембра 1452. године.⁵⁷⁹ Задњи покушај уније у Византијском царству, није имао никакву позитивну последицу. Када је султан освојио Цариград 29. маја 1453. године, односно када је пала Византија, наде за опстанак српске Деспотовине готово су ишчезле. На овај догађај, Запад је реаговао – опет истом неделотворном, сада нереалном идејом о покретању крсташког рата. Одлуке о походу на сабору који је водио папа Никола V, веома брзо су заборављене.

Већ следеће године, османлијска војска из Једрена креће ка Србији и почиње освајања. Прво је пала Острвица на Руднику, затим Топлица.⁵⁸⁰ Султанова војска је пленила по целој Деспотовини. 1455. године пали су Ново Брдо, Призрен, Липљан, Ситница и Бихор, односно цео југозападни део земље.⁵⁸¹ Временске прилике су отежавале ситуацију: „пролећа бист слана, уби сву земљу,“⁵⁸² записано је у једном летопису. Непрестана ратовања и лоши временски услови су довели до несташице хране,⁵⁸³ као и до избијања чуме, односно куге, која „би смртоносна у Новом

⁵⁷⁴ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 115;

⁵⁷⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 690, 236;

⁵⁷⁶ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 166;

⁵⁷⁷ Исто, 120;

⁵⁷⁸ Caesaris S.R.E. Baronii, Od. Raynaldi et Jac. Laderchi, *Congregationis oratorii presbyterium annales ecclesiastici*, Tomus 28, 1424-1453, Barri-Ducis, 1874, 547-549;

⁵⁷⁹ Ч. Мијатовић, *Пад Цариграда године 1453, Годишњица Николе Чупића 3*, Београд, 1879, 107; Caesaris S.R.E. Baronii, *Annales ecclesiastici*, Tomus 28, 1424-1453, 593;

⁵⁸⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 694, 237; К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 120-122;

⁵⁸¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 700, 238;

⁵⁸² Исто, бр. 692, 239;

⁵⁸³ Исто, бр. 709, 240;

Брду.⁵⁸⁴ Летописци нису пропустили да забележе чудне појаве, у виду знамења као што су необичне звезде падалице, односно репатице која „досезаше до земље.“⁵⁸⁵ Појаву ове „звезде горке“, годину дана касније, народ је препознао као предсказање лошег догађаја. Децембра 1456. године умро је деспот Ђурађ.⁵⁸⁶ Писац надгробног слова⁵⁸⁷ веома сликовито исказује осећања која су тада завладала у народу: тугу, страх, безнађе и ништавило. Изгубили су часног и свештеног владара, свог хранитеља и старатеља. На сахрани се окупило мноштво народа, архијереја, монаха, властеле, али и људи избеглих из Цариграда.⁵⁸⁸ Занимљиво, да се не спомиње име верског поглавара на његовој сахрани.

До краја постојања Деспотовине, односно наредне две и по године, на српском престолу ће владати деспот Лазар и босански престолонаследник Стефан Томашевић. Ниједан од њих није био у стању да учини било какав позитиван преокрет у корист земље. Исцрпљена, осиромашена, са смањеним бројем становништва, она је постала веома лака мета за султана великих амбиција. Државна територија је била мали, исцрпљен простор, преко кога су годинама уназад прелазиле разне војске остављајући за собом пустош. Престоница Смедерево је пала 20. јуна 1459. године.⁵⁸⁹ Овиме је српска држава изгубила вишедеценијску битку против Османлија. „Турско освајање, губитак државе и пад у ропство били су највећа прекретница од досељења Срба на Балкан. Пропали су у верском рату, а управо верска искључивост и варварство карактерисали су средњи век.“⁵⁹⁰

⁵⁸⁴ Исто, бр. 708, 240;

⁵⁸⁵ Исто, бр. 707, 239;

⁵⁸⁶ Исто, бр. 712, 240;

⁵⁸⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 90-93; С. Новаковић, *Примери књижевности и језика*, 309-313; *Надгробно слово деспоту Ђурађу Бранковићу*, у *Из наше књижевности феудалног доба*, 53-56;

⁵⁸⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 93;

⁵⁸⁹ Исти, *Стари српски родослови и летописи*, бр.735, 244;

⁵⁹⁰ М. Спремић, *Борбе за Смедерево 1458-1459. године*, у *Пад српске Деспотовине 1459. године*, 226;

Карта бр. 2 Смањење државне територије⁵⁹¹

⁵⁹¹ преузето од: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 152;

Слика бр. 7 Деспотова капија⁵⁹²

Слика бр. 8 Голубачка тврђава⁵⁹³

⁵⁹² извор: <http://www.beogradskatvrđjava.co.rs/?p=613&lang=sr> (23.02.2014)

⁵⁹³ извор: <http://virtuelnimuzejdunava.rs/serbia/cultural-heritage/fortresses/golubac-fortress.479.html> (23.02.2014)

Слика бр. 9 Споменик деспоту Стефану Лазаревићу у месту Црквине⁵⁹⁴

Слика бр. 10 Гроб деспота Стефана у манастиру Ресава⁵⁹⁵

Слика бр. 11 Султан Мурат II
(1421-1444) (1446-1451)⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ извор: http://www.tom.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=81&lang=sr (23.02.2014)

⁵⁹⁵ извор: http://sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Манасија (23.02.2014)

⁵⁹⁶ извор: <http://www.enfal.de/pad2.htm> (23.02.2014)

3.2 Унија у Фиренци 1439. године

Верске прилике у последњим деценијама српске Деспотовине нису биле главни предмет занимања ондашњих писаца. Да ли су Црква и њени поглавари запостављени услед тешке ситуације, када није било године без војних похода, пљачкања, опсада или освајања? Последњи помен патријарха Никона јесте из 1435. године.⁵⁹⁷ Следећи патријарх, Никодим, изабран је 1445. године, што значи да се о верском поглавару не зна ништа читаву деценију. Четврту деценију 15. века обележавају изградња нове престонице, града Смедерева, константно исцрпљивање земље војним походима, али и један догађај који је узбуркао православни свет.

Већ је речено да су византијски цареви последњих деценија очајнички покушавали да добију помоћ од западних сила, посредством папе за борбу против Османлија. Запад, византијски цареви и османлијски освајачи су били свесни угледа Источног римског царства, које је у овом тренутку постојало више од једног миленијума. Папе никада нису одбијале помоћ византијским царевима, али када је требало прећи са речи на дело, праве помоћи је изостало. Исто тако, цареви су увек лепо дочекивани на западним дворовима, уз највеће почести, доста обећања, али са недовољно војне помоћи. Ипак, вишевековна удаљавања Истока и Запада, крунисана догађајима из 1054. и 1204. године, нису могла бити занемарена за свега неколико деценија. Будући догађаји ће потврдити да се хришћански свет не може ујединити против једног верског и политичког непријатеља. Последње што је Византија могла понудити Западу јесте унија. Цар Јован V Палеолог је у периоду између 1366. и 1371. године учинио два тешка пута, тражећи помоћ. „Први пут један византијски цар не одлази у иностранство као моћник који дели правду и изазива страх и трепет, него као неко ко скрушено моли за помоћ.“⁵⁹⁸ У зиму 1366. одлази у Угарску, на двор у Будим, не би ли умолио краља Лудвига I Анжујског да окупи војску и утиче на папу ради исте сврхе. Три године касније, понижени василевс путује у Рим код папе

⁵⁹⁷ Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV – XVII века*, 226;

⁵⁹⁸ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, 305;

Урбана V и прима римокатоличку веру, али није прихватио да на исто обавезе своје поданике.⁵⁹⁹

Ствар уније је била изузетно комплексна, са стране византијског православног света много више неприхватљива, пре свега из теолошких разлога. На Васељенским саборима где су формулисана догматска и црквена учења, православна црква је одбацила додавање речи *Filioque* Символу вере. Прихватање уније би значило нарушавање темеља православља који су грађени на овим саборима. Значило би и прихватање папе као врховног ауторитета, што би за православно византијско свештенство и монаштво био неморалан чин без премца. Унија је за њих представљала већу опасност од освајача друге вере. Цар Манојло II није веровао у унију, за разлику од његовог сина наследника Јована VIII који је убрзо по доласку на престо започео преговоре са папом. „Папи Евгенију IV унија је била потребна првенствено због сопственог престижа.“⁶⁰⁰ Да би се унија остварила, цар Јован VIII и патријарх Јосиф II сматрали су да треба сазвати сабор са местом одржавања на Истоку, по угледу на некадашње Васељенске саборе. На сабору у Базелу током заседања у септембру 1434. године⁶⁰¹ одлучено је да ће се унија остварити само на васељенском сабору уз присуство римокатолика и православаца, али никако у Цариграду. Предложили су заседање у било ком италијанском граду, у Будиму, Бечу или Савоји. Понудили су финансирање немалих трошкова за четири велике галије и 700 учесника. Папа је обећао 300 војника и две галије које ће лежати у Босфору, за потребу одбране Цариграда од Османлија, као и 10.000 дуката које ће бити потрошене у те потребе.

Посматрач и учесник догађаја, Силвестер Сиропулос, чији Мемоари⁶⁰² представљају драгоцен извор овог догађаја, сведочи да Запад наравно није прихватио предлог

⁵⁹⁹ A.Theiner, F.Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum*, Vindobonae, 1872, 37-43; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 500; С. Рансимен, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад, 1996, 6;

⁶⁰⁰ М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439*, 414;

⁶⁰¹ Документи са заседања сабора у Базелу преузети са <http://www.ewtn.com/library/councils/florence.htm#12> (02.04.2014)

⁶⁰² *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvécempe Syropoulos sur Concil de Florence (1438-1439)*, éd. V.Laurent, Paris, 1971; Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији према подацима Силвестера Сиропулоса*, у *Хришћанство у историји*, Београд, 2011, 250-266;

места заседања, у Цариграду, из више разлога. „Користили су све објективне тешкоће и невоље источних православних цркава, диктирали су и остале веома важне и по исход будућих саборских одлука пресудне услове за рад.“⁶⁰³ Сабор је започео одржавање у граду Ферари, почетком 1438. године. Већ на самом почетку, од патријарха Јосифа II је затражено да пољуби ногу папе Еугена IV, не би ли на тај начин исказао своју потчињеност.⁶⁰⁴ Учесници сабора су били поред византијског цара и патријарха, византијски митрополити, епископи и игумани, представници александријске, антиохијске и јерусалимске патријаршије, поглавар руске митрополије и представници грузијске и молдавске цркве.⁶⁰⁵ Сиропулос често наводи да су православни учесници сабора оскудевали у новцу и основним животним намирницама. Да би преживели продавали су своје личне ствари, или су их римокатолици уцењивали материјалном помоћи уколико прихвате наметнуте одлуке. Услед такве ситуације, неки су почели да напуштају сабор, а цар Јован VIII и патријарх Јосиф су чак захтевали да се сабор премести на изолованије место да до овога не би долазило.⁶⁰⁶ Почетком 1439. године, сабор је премештен у Фиренцу, што је још више отежало положај православних учесника. „Дошло се у такву ситуацију, до некаквог општег уверења, да се унија просто мора потписати као најнормалнија нужност и потреба тренутка.“⁶⁰⁷ У целој овој ситуацији, патријарх Јосиф умире јуна 1439. године, чиме је православна страна још више ослабљена. Сада је целокупна одговорност у доношењу одлука била на цару Јовану. Већ почетком следећег месеца, 5. јула, унија је потписана. Цар Јован VIII је наредио свим представницима источних цркава да ставе свој потпис на акт о сједињењу, а сутрадан да служе заједничку литургију.⁶⁰⁸ Сâм је први то учинио.⁶⁰⁹ Потписницима није био познат садржај акта. Потписивали су и они са мање значајном улогом, који током

⁶⁰³ Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији*, 252;

⁶⁰⁴ V. Laurent, *Les Mémoires*, 230; Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији*, 253;

⁶⁰⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 225;

⁶⁰⁶ Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији*, 256;

⁶⁰⁷ Исто, 257;

⁶⁰⁸ Исто, 263;

⁶⁰⁹ *Definitio Sanctae Oecumenicae synodi Florentinae, Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, series B, vol V, fasciculus II*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1953, 465; A.Theiner, F.Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum*, 46-56, 38-39;

сабора нису имали право гласа. Изнуђену унију није потписао ефески митрополит Марко, велики противник било какаве сарадње са римокатолицима. По повратку у Византију, епископ Марко ће написати чувену посланицу православним хришћанима у знак одбране православља.⁶¹⁰ Када је папа видео да ефески митрополит није потписао акт, сматарао је да римокатолици нису ништа учинили овом унијом, ако нису приволели и најистрајнијег у православној вери.⁶¹¹ И заиста, више од две године проведене у Италији, нису имале ефекат, нити је папа дочекао да Византинци прихвате наметнуте одредбе, нити је цар Јован VIII дочекао уједињену западну војску како брани Цариград од неверника. „*Gaudeat et mater ecclesia que filios suos hactenus invicem dissidentes iam videt in unitatem pacemque rediisse*“⁶¹² стоји у акту сједињења. Међутим, ни мира, а ни јединства није било, шта више, такозвана унија је још више продубила расцеп између Истока и Запада. По повратку у Цариград, схватило се да је она бесмислена, народ је није прихватио, бојкотовао је одлазак у цркву на службе и избор новог патријарха Митрофана. Чак и неки потписници су изразили кајање и жалост због учињеног.⁶¹³ Филозоф Георгије Схоларије, који ће 1454. године постати први патријарх после пада под Османлије, у првом тренутку је прихватио унију, али веома брзо ће почети да сумња у њену исправност.

У овој епизоди важној за хришћански православни свет, треба расветлити став Деспотовине према дешавањима из Фиренце, односно њен став према римокатоличкој цркви. Овде је постојао значајан број римокатоличких парохија, посебно у рударским местима. Интезивнији односи између власти и римокатолика почињу када је дошло до сукоба између которског и барског бискупа око права надлежности над римокатоличким парохијама у Деспотовини.⁶¹⁴ Папа Еуген IV 1437. године пише деспоту Ђурђу, „*драгом сину*“ и „*племенитом деспоту Раишке*“⁶¹⁵ у вези једног бенедиктинског манастира код Дриваста. У току преговора око одржавања

⁶¹⁰ Р. Поповић, *Окружна посланица Марка митрополита Ефеске митрополије православним хришћанима на копну и острвима*, у **Хришћанство у историји**, 241-249;

⁶¹¹ *The history of the Council of Florence*, edited by the rev. J. M. Neale, London, 1861, 155;

⁶¹² *Definitio Sanctae Oecumenicae synodi Florentinae, vol V, fasciculus II*, 459-460;

⁶¹³ Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији*, 265; *The history of the Council of Florence*, 164;

⁶¹⁴ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и српска Деспотовина*, **Историјски часопис** 49, Београд, 2002, 67-91;

⁶¹⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, 165;

унијатског сабора, рачунало се на присуство српског патријарха. Када је цар Јован VIII планирао да одржи сабор на истоку, односно у Цариграду, планирао је и његове трошкове. Рачунао је да српски представници треба да издвоје суму од 20 000 перпера.⁶¹⁶ Бертрандон де ла Брокијер бележи да је прилико сусрета са деспотом Ђурђем у двору у Некудиму срео „једнога бискупа и једног магистра теологије који су ишли у изасланство цару у Цариград од стране светог Базелског сабора.“⁶¹⁷ У Деспотовину је 1436. године дошао царев изасланик, Андроник Палеолог, не би ли убедио деспота Ђурђа да учествује или потпише сагласност о унији.⁶¹⁸ Чврстог карактера и јаке вере, деспот се одупрео притиску. Оно што недостаје у овим дешавањима, јесте став српског патријарха, који се ни у једном тренутку не помиње. У периоду 1435. до 1445. године, не може се са потпуном сигурношћу тврдити да је то био Никон или неко други. Ипак, Српска православна Црква је успела да се одупре притисцима римокатолика и Византије, захваљујући проицљивости деспота Ђурђа. Ослањао се на помоћ Угарске, која ипак није стигла у најважнијим моментима током османлијских напада 1439. године. Свака година је била тежа од оне претходне, области су биле исцрпљене од похода, народ је страдао или одвођен у ропство. Јасно је било да ће се држава сломити пре или касније, без обзира на константне напоре да се одбрани и очува.

⁶¹⁶ V.Laurent, *Les Mémoires*, 122; Р. Поповић, *Покушај уније у Ферари и Флорентији*, 253; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 229

⁶¹⁷ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 131;

⁶¹⁸ V.Laurent, *Les Mémoires*, 164;

3.3 Положај Српске православне Цркве у последњим деценијама српске

Деспотовине

Прва деценија владавине деспота Ђурђа, „*многометежно*“ доба, наговештавало је још тежа времена за Деспотовину. Стални сукоби неминовно су утицали на стање у Цркви. Нажалост, извори не откривају много конкретних података, али их дају довољно за стварање извесне слике о њеном положају. Основна хипотеза јесте да је он зависио од стања у држави. После вишевековног успона и развоја, држава постаје угрожена од страног освајача друге вере, а самим тим и Црква. Вишедеценијско стагнирање, уз краће периоде успона, нарушава њен суверенитет. Владар није у могућности да сачува своју територију, а самим тим ни да пружи потребну заштиту црквеним поседима и имовини. Ако се каже да су материјална независност и разне широкогруде повластице дозвољавале Цркви да потпуно слободно и у једном континуитету спроводи своју духовну и друштвену мисију, колико је то било могуће у овим тешким временима? Она постаје финансијски угрожена - готово да не добија поседе и имања, прилагања су јако скромна, а њена имовина постаје итекако отуђива. Становништво, претпоставља се, да није у могућности да редовно исплаћује порезе њој намењене, као и оно што следује свештенству за обављање обреда. Оно је било осиромашено, неки су поробљени, а неки почињу да емигрирају на поседе у јужној Угарској. Да ли је мирско свештенство онда прибегавало обављању световних послова не би ли обезбедило материјална средства за живот? Зна се да материјални положај мирског свештенства, поготово оних који нису имали своје баштине, није никада био на завидном нивоу. Колико је уопште било могуће потпуно спроводити канонска правила, одредбе законика цара Душана и монашке типике у зараћеној земљи? Ова правила су настала у сасвим другачијим околностима и нису се могла исто примењивати у последњим деценијама Деспотовине. Низ питања остаје и даље отворен, уз могућност давања тек неколико сигурнијих претпоставки. Да ли је било могуће одржавати редовне црквене саборе и колики је био број њихових учесника, односно митрополита и епископа? Да ли су они прибегавали продаји црквених ствари не би ли добили средства довољна за одржавање цркве или манастира, као и

за свој живот? Исто тако важно питање се односи на ктиторе задужбина, односно колики је број запустелих храмова који више нису могли бити издржавани од стране својих оснивача. Нарушен је један поредак, који је на срећу свог даљег опстанка, био претходно добро утемељен. Борба Српске православне Цркве за опстанак ће трајати у наредним вековима. Нажалост, она више никада, до данашњих дана неће имати своје „*златно доба*“, како у својој унутрашњој организацији, тако и односу са државом.

Једно од ретких сведочења о страдању монаха и манастира јесте запис из 1428. године једног монаха, инока из Далше, у *Јеванђељу* које је преписивао како сам каже „*духовно и телесно немоћан*“ и „*многим жалостима савладан*.“⁶¹⁹ Које су околности довеле овог монаха у стање очаја? Благословом деспота Стефана, са групом монаха он је обновио манастир Ваведења близу Голупца на реци Далши, негде око 1426. године. За кратко време, њихова монашка заједница је постала позната, долазили су људи са свих страна на молитву и по благослов. Међутим, када је „*нови отпадник и најбезаконији мучитељ*“, војвода Јеремија предао Голубац Османлијама, наступају тешки тренуци за монахе овог манастира: „*наше су од нас отели, и нас саме пак, хтели су узети*.“⁶²⁰ Пошто је склопљен мир са султаном Муратом, монаси су се опет окупили. Убрзо, угарска војска почиње да напада Голубац и наступају нови проблеми. Монаси се налазе на мети Османлија, који су веровали да ови помажу Угарима: „*и једне од нас су злостављали, а друге веома измучивши и изранивши наге отпустише*“⁶²¹ Измучени, гладни и голи су данима ишли шумом до града Вишесава где су се окупили и одлучили да се врате у свој манастир, макар и по цену живота. Затекли су готово уништен конак, који је био запаљен. Део монаха одлази у манастир Благовештења у Ждрелу, где овај монах непознатог имена добија задатак да препише *Јеванђеље*. Иако је ретко сведочење о терору над монасима, овај случај није усамљен. Монаси из било ког дела Деспотовине захваћеног сукобима против Османлија, вероватно су доживљавали исту судбину – мучени су, понижавани, а затим и протерани, а њихова пребивалишта

⁶¹⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 250, 78-84;

⁶²⁰ Исто, 82;

⁶²¹ Исто, 82;

су пљачкана и паљена. Вођење монашког живота по типцима и правилима у таквим условима свакако да није могуће. Та правила су нарушавали припадници друге вере, које је било немогуће духовно, али и на грађанском суду казнити. Они чине тешке преступе над монасима и манастирима: уништавају или пљачкају имовину, злостављају монахе, стргавају им монашке ризе. Инок из Далше трпи велику трауму – после великог труда око обнове манастира, краткотрајног, али плодносног живота у заједници, његово братство се растура, остају без монашких риза, боре се за живот. „Сетован, беспомоћан и лишен утехе сваке,⁶²² не жели да се бави ни преписивањем књига. У летописима је забележено страдање манастира током борби 1438. године. Манастир Раваница је опљачкан и спаљен, а монашке колоније су расељаване из крајева који су предати Османлијама.⁶²³ Поред Раванице, која је неколико пута страдала у освајачким походима, страдала је и Милешева.⁶²⁴ Поставља се питање, шта се дешава са монасима, односно монахињама манастира који је спаљен – где они налазе прибежиште, да ли успевају да обнове и оспособе манастир? Да ли други манастири, који нису страдали ни од пљачке, ни од спаљивања, могу да обезбеде макар и привремено уточиште расељеним монасима? У случају да не, да ли монаси бораве у кућама световних људи, да ли одлазе у своје породице привремено? Такође, на који начин прикупљају средства неопходна за функционисање манастира и лични живот?

Даље, извори откривају две занимљиве епизоде везане за црквене великодостојнике, односно њихова седишта, која они губе током султанових освајања током 1455. године. Први случај се тиче премештања патријаршијског престола у Смедерево. Претпоследњи српски патријарх у Деспотовини је био Никодим који је столовао од 1445. до 1455. године. О њему нема много података. Зна се да је приложио неколико преписаних богослужбених књига Жичи и светогорским манастирима.⁶²⁵ Патријарх је 1450. године наредио да Велика црква, односно патријаршија, даје прилог келији Светог Саве у Кареји. Ово прилагање је прописао

⁶²² Исто, 83;

⁶²³ Исти, *Родослови и летописи*, бр. 657, 231;

⁶²⁴ Исто, бр. 730, 244;

⁶²⁵ Исти, *Записи и натписи I*, бр. 283, 90; бр. 293, 92; бр. 296 и 297, 92-93;

Сава Немањић, а потврдио цар Душан. Међутим, од његове смрти, прилагања су изостала.⁶²⁶ Овом приликом, патријарх је ослободио хиландарске поседе у Пећи од пореза – унче, телоса, свих плата и работа.⁶²⁷ Патријарх Никодим је присуствовао преносу моштију Светог Луке у Смедерево 1453⁶²⁸, а претпоставља се да је 1455. године умро.⁶²⁹ Патријаршијска столица, не само да је остала упражњена услед патријархове смрти, већ се нашла и ван државе. Деспот Ђурађ шаље писмо патријарху Генадију Схоларију у Цариград где тражи савет око постављања патријарха, односно архиепископа чија су седишта ван државне територије.⁶³⁰ Патријархов одговор је био да „*може државни поглавар и сабор епископâ поставити архијепископа и патријарха где је пређе била његова столица,*“⁶³¹ наводећи неколико примера када је управо то учињено. Међутим, уколико у месту постоји архиепископ или патријарх, ту не може бити други прави епископ. У том случају, премешта се у другу цркву или му се даје посед где живи повучено.⁶³² О времену постављења новог патријарха Арсенија, не зна се ништа поуздано. Претпоставља се да је то учињено крајем 1455. или почетком 1456. године, а да му је седиште било у Смедереву.⁶³³ Он је засигурно столовао 1459. године.⁶³⁴ Други случај изгубљеног седишта се дешава у истом периоду. Грачанички и новобрдски митрополит Венедикт се после освајања Новог Брда и области Бранковића склонио у Деспотовину.⁶³⁵ После годину дана, затражио је од деспота Ђурђа да му додели лично доживотно властелинство, не би ли на тај начин себи обезбедио основна средства за живот. Деспот и његов син Лазар му додељују

⁶²⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 474-475;

⁶²⁷ Исто, 475;

⁶²⁸ I. Ruvagas, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 178-186; И. Павловић, *О св. Луци и преношењу његовог тела*, 90-95;

⁶²⁹ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 152;

⁶³⁰ Д. Анастасијевић, *Питања најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију – Одговори Патријархови*, **Гласник СПЦ бр. X, XI и XII, година 27**, Београд, 1946, 218-223;

⁶³¹ Исто, 219;

⁶³² Исто, 219;

⁶³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 465;

⁶³⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 169, 108-109;

⁶³⁵ Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, 47-68;

властелинство манастира Светог Ђорђа код Рудника септембра 1456. године.⁶³⁶ Ово властелинство му је дато на лично уживање до смрти, без обзира уколико се врати назад у своју митрополију или добије неку другу на управу. Властелинство је обухватало неколико села: у власти островичкој су била села Враћевшница, Белуће, Осијаци; у власти борачкој села друга Враћевшница, Граховац и Коњуша, а у Руднику село Пивничште. Оно је било ослобођено свих великих и малих работа.⁶³⁷ Претпоставља се да је после освајања Смедерева, митрополит Венедикт отишао у манастир Светог Павла на Светој Гори, где је умро.⁶³⁸ Оваква властелинства, којима је епископ могао самостално да управља за свога живота, давана су „*као нека врста црквене провијде за изнемогле или из било којих других разлога остале без власти јерархе, а после смрти њихове да се врати ономе коме је то властелинство припадало – каквом великом црквеном властелинству или самом владоцу од кога је добијено.*“⁶³⁹ Услов који наводи патријарх ГенADIје по питању премештања у друга црквена седишта, односно да у једном црквеном седишту може бити само један поглавар, у случају митрополита Венедикта доследно је примењен. Он је боравио повучено на свом властелинству, без уплитања у послове епископа на чијој је територији живео.

Црквени канони веома полажу значај што се тиче односа између епископа и епархије. Најстроже се кажњавају они епископи који не воде рачуна и не испуњавају обавезе у својој области,⁶⁴⁰ они који се мешају у послове туђе епархије.⁶⁴¹ Не смеју је неоправдано напустити, нити без доброг разлога боравити ван ње дуже време.⁶⁴² Канони такође разматрају проблем упражњавања црквених седишта услед више силе. Ова комплексна тема намеће питања црквено-правног статуса епископа, његових права у новој епархији, као и односа са некадашњом епархијом. Седамнаесто

⁶³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5-6;

⁶³⁷ Исто, 6;

⁶³⁸ Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, 52;

⁶³⁹ Исто, 48;

⁶⁴⁰ *Законоправило Светога Саве*, 132, 134;

⁶⁴¹ Исто, 131;

⁶⁴² Исто, 315-316, 497;

правило светог помесног сабора у Сардикији каже да „*ако неправедно изгнани епископ пребива у туђем пределу, прихваћен да буде све док се не исправи увреда.*“⁶⁴³ Конкретнији одговор даје 37. правило Трулског сабора: „*Епископ који због варварске најезде није дошао на престо, своје седиште да има, и да рукополаже, и све што је у вези са свештенством да чини поуздано*“⁶⁴⁴ Одавде се види да епископ не губи своја права и дужности које му чин налаже, уколико његова област потпадне под туђинску власт. Међутим, колико је он у могућности да у потпуности спроводи своје дужности, ако борави макар и привремено ван своје епархије? У туђој епархији епископ борави све док се не створе услови за повратак. Он има право да служи, али не сме да обавља никакве друге управљачке послове везане за област где борави.⁶⁴⁵ Нажалост, постоје само два сигурна сазнања, која су већ наведена, о епископу без катедре и упражњеном месту. Извори не наводе ни имена ни број клирика која су услед похода били принуђени да напуштају своја места. Такође, не зна се ништа о упражњеним седиштима, на који начин су била попуњавана, да ли су привремено или трајно запустела? Недостатак било каквих сазнања на ову тему, недопушта ни стварање грубих претпоставки.

Српска православна Црква је по једном запису из 1453. године обухватала следеће епископије: зетску, рашку, хумску, хвостанску, топличку, будимску, дабарску, моравичку, скопску, призренску, липљанску, браничевску, мачванску, градачку и кончулску.⁶⁴⁶ О црквеним великодостојницима и свештенству, у периоду које разматра ово поглавље, не зна се много. Седиште **зетске** митрополије се налазило у манастиру Свете Богородице Крајинске крајем 14. и почетком 15. века. Ту су столовали митрополити Арсеније и Давид II. Митрополит Јефтимије је од 1435. до 1442. године управљао Будвом. Његови наследници су били Теодосије и Јосиф.⁶⁴⁷ У **рашкој** митрополији, први пут у време Деспотовине, митрополит је именован тек

⁶⁴³ Исто, 318;

⁶⁴⁴ Исто, 441;

⁶⁴⁵ Исто, 239;

⁶⁴⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 303, 94;

⁶⁴⁷ Исто, бр. 301, 93;

1443. године. То је био Никодим, који је 1439. године, заједно са деспотом Ђурђем и смедеревским митрополитом Атанасијем пребегао у Угарску, а тек по склапању мира у Сегедину 1444. године, вратио се у Србију. Он је 1443. примио 12 хиљада аспри од Дубровчанина Николе Журговића, од поклада деспота Ђурђа.⁶⁴⁸ Иларион Руварац тврди да је тај исти рашки митрополит био и игуман манастира Студенице на основу једног записа на минеју,⁶⁴⁹ као и да је крајем 1445. постављен за патријарха.⁶⁵⁰ После Никодима, према Руварцу, рашки митрополит је постао извесни Јанићије.⁶⁵¹ Једини познати **моравички**, односно **ариљски** митрополит био је Марко. Он је заједно са челником Радичем учествовао у обнови манастира Кастамонита на Светој Гори и састављању његовог типика.⁶⁵² Челник Радич је у оснивачкој повељи навео да митрополит Марко може да приступи у манастир Кастамонит и да буде његов управитељ.⁶⁵³ У **скопској** митрополији помињу се само имена три митрополита: то су били Матеј, који је умро 1428. године,⁶⁵⁴ затим Гаврило и Атанасије.⁶⁵⁵ У **призренској митрополији**, позната су имена само два митрополита. Први је Венијамин, који је умро марта 1433. године,⁶⁵⁶ а други је Михаило који је учествовао у преносу моштију Светог Луке у Смедерево.⁶⁵⁷ **Грачанички** митрополити се спомињу и као новобрдски, односно липљански. Нешто више познати новобрдски митрополит јесте Венедикт, о коме је на претходним странама било речи. Он је услед османлијских освајања остао без свог седишта, па је од деспота Ђурђа затражио лично властелинство на доживотно издржавање.⁶⁵⁸ Венедикт је највероватније наследио митрополита Доситеја, који је столовао у време преноса моштију Светог Луке.⁶⁵⁹ Даље, у поменицима се наводе име митрополита Никодима,⁶⁶⁰ као и

⁶⁴⁸ Медо Пуцић, *Споменици српски II*, Београд, 2007, фототипско издање, 101;

⁶⁴⁹ N. Dučić, *Razni zapisi*, **Starine JAZU 21**, Zagreb, 1889, 129;

⁶⁵⁰ И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 23;

⁶⁵¹ Исто, 24;

⁶⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 35-36;

⁶⁵³ Исто, 35;

⁶⁵⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 468;

⁶⁵⁵ С. Новаковић, *Пишињски поменик*, **Споменик СКА XXIX**, Београд, 1895, 10;

⁶⁵⁶ М. Пурковић, *Епископи и митрополити*, 44; М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 467;

⁶⁵⁷ I. Ruvacac, *O prienosu tiela sv. Luke*, 185; И. Павловић, *О св. Луци и преношењу његовог тела*, 92;

⁶⁵⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5-6;

⁶⁵⁹ Исто, *Родослови и летописи*, бр. 1173, 294;

⁶⁶⁰ С. Новаковић, *Пишињски поменик*, 10;

Илариона, Дионисија и Виктора.⁶⁶¹ Време и редослед њихових столовања нису познати. Запис из 1434. године на преводу *Лествице* Светог Јована Лествичника, поред тога што говори о труду деспота Ђурђа да му се направи добар превод на основу ваљаних извода, помиње и **браничевског** митрополита Саватија.⁶⁶² **Градачки** митрополит је био Никифор, у периоду око 1454. године. У једном натпису стоји да је он даровао звона за цркву Пресвете Богородице.⁶⁶³ У **Кончулу** на Ибру, у периоду владавине деспота Ђурђа, помиње се Арсеније као првопрестолни митрополит. По његовом наређењу монах Никодим је преписао 12 минеја.⁶⁶⁴ Иако је од 1427. године Београд био по Угрима, српска митрополија је наставила да постоји. Из периода владавине деспота Ђурђа, остала су нам позната два **београдска** митрополита. Први је био Григорије, који је заједно са њим, племством и свештенством избегао из земље 1439. године. Он је у Дубровнику оставио своје благо, које је касније подигла Мара Бранковић.⁶⁶⁵ Следећи је био митрополит Лонгин коме је Ђурђева кћерка Кантакузина „*сатворила*“ митру 1437. године.⁶⁶⁶ Калуђери београдске митрополије се помињу у једном угарском писму од августа 1453. године.⁶⁶⁷ Они су дали рудник Рудиште Јанку Хуњадију, а заузврат добили друге поседе.⁶⁶⁸ Црква београдске митрополије је опстала све до 1521. године, када су град освојиле Османлије и претвориле је у џамију.⁶⁶⁹ Запис преписивача „*многогрешног*“ Романа из 1442. године открива да је **лимски** митрополит био Филотеј.⁶⁷⁰

⁶⁶¹ С. Новаковић, *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД 42, Београд, 1875, 35;

⁶⁶² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 262, 86;

⁶⁶³ Исто, бр. 310 и 311, 95;

⁶⁶⁴ Исто, бр. 316, 96;

⁶⁶⁵ М. Динић, *Поклад београдског митрополита*, 27-34;

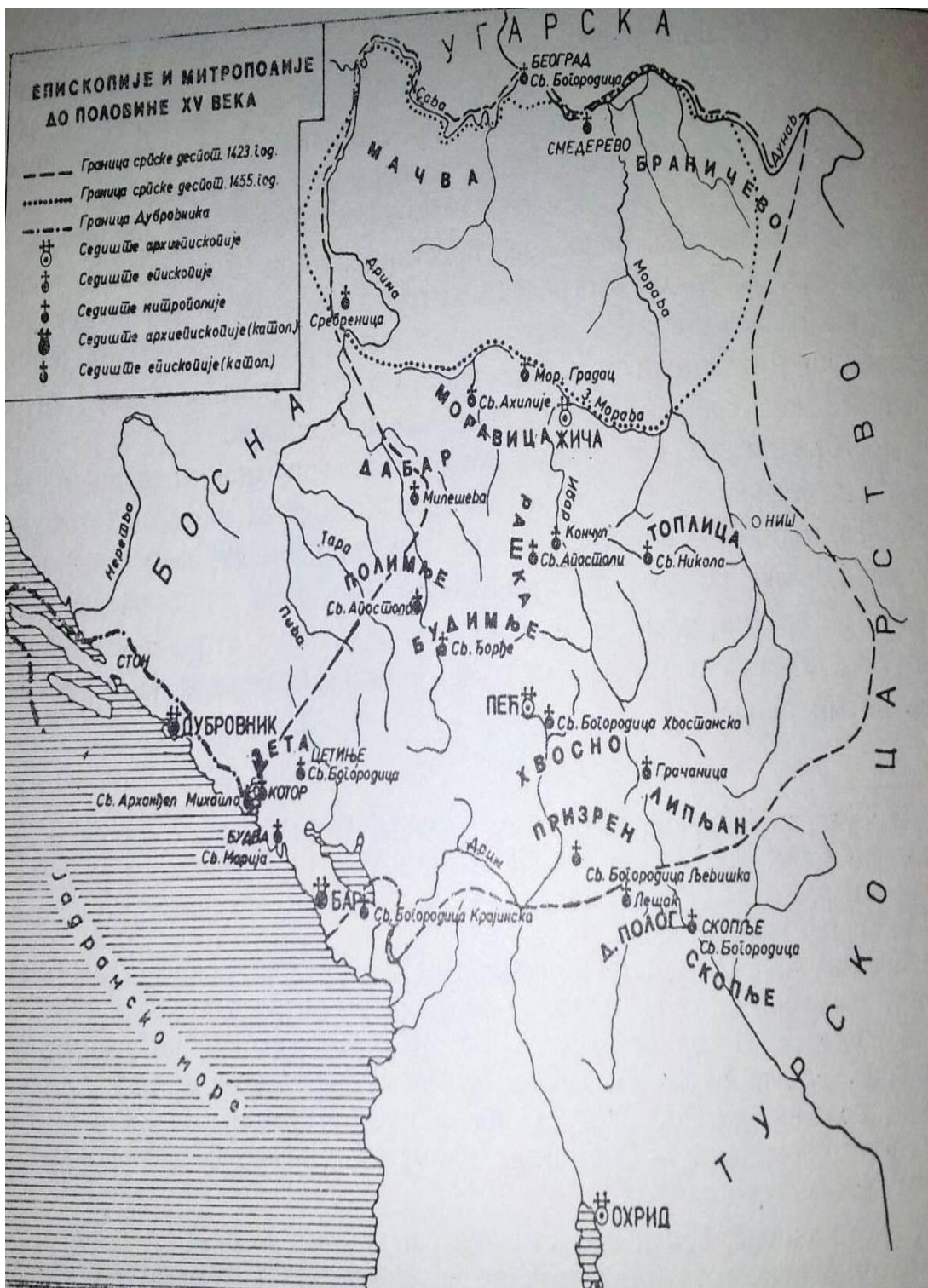
⁶⁶⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 288, 91;

⁶⁶⁷ L. Thalloczy es A. Áldásy, *A magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevétára (1198-1526)*, Budapest, 1907, CCXLII, 171;

⁶⁶⁸ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 307-308;

⁶⁶⁹ Г. Шкриванић, Г. Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, серија прва, књига II, Београд, 1956, 66;

⁶⁷⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 278, 89;

Карта бр.3 Епископије и митрополије у Деспотовини⁶⁷¹

⁶⁷¹ преузето од: М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 94;

3.4 Државни и црквени сабори током владавине Лазаревића и Бранковића

Српски државни сабори представљају најстарију установу српске државности, у којој учествују владар, чланови његове породице, властела, дворјани високог ранга и црквени великодостојници.⁶⁷² Рад сабора се односио на доношење и потврђивање одлука о променама на престолу, доношење законодавних аката, разматрање важних спољних и унутрашњих политичких питања, потврђивање привилегија. Сабори су разматрали питања која су везана за Цркву, као што су постављање црквених поглавара, даривање поседа Цркви, оснивање и освећење владарских задужбина.⁶⁷³

После 1371. године, неко време нема вести о сазивању државних сабора. Први је сазван крајем 1374. године и односио се на важно питање – измирење српске и византијске Цркве, односно око одласка у Цариград на преговоре. Како епископ Марко сведочи, „кнез Лазар, као благочастив, не трпећи да гледа ове раздоре, посаветова се са својим сабором, светитељима и властелом и у Светој Гори живећим светим људима...“⁶⁷⁴ Пошто је постигнуто измирење, сазван је још један сабор, који је морао изабрати новог патријарха, пошто је претходни Сава у међувремену преминуо.⁶⁷⁵ Овај сабор се састао према заповести кнеза Лазара и Ђурђа Балшића у патријаршијској цркви у Пећи, октобра 1375. године.⁶⁷⁶ Непознати Данилов настављач говори о учесницима: то су били митрополити, епископи и часни игумани,⁶⁷⁷ односно светогорска делегација која се недавно вратила из Цариграда, као и посланство тамошње патријаршије – Матеја и Марко. Овај сабор је имао вишеструки значај – после њега, кнез Лазар је легитимни владар српских земаља, носилац српске државности и суверенитета.⁶⁷⁸ Новоизабрани, Јефрем, био је на патријаршијском престолу наредних неколико година, све до тренутка када се

⁶⁷² С. Ђирковић, М. Благојевић, *Збор*, у *Лексикон српског средњег века*, 222-228;

⁶⁷³ Исто, 222-223; Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, 191-192;

⁶⁷⁴ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, 167;

⁶⁷⁵ Исто, 167; *Данилови настављачи*, 132-133;

⁶⁷⁶ В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, у *О кнезу Лазару*, 105-125;

⁶⁷⁷ *Данилови настављачи*, 132;

⁶⁷⁸ Д. Богдановић, *Оживљавање немањихких традиција*, у *Историја српског народа II*, 16;

повукао са престола, не би ли тиховао у манастиру. Своје повлачење је представио сабору, односно „духовним чедима, господи српској и свеишеном сабору, да поштеде старост његову.“⁶⁷⁹ Новог патријарха Спиридона, поставили су кнез Лазар и сабор. До краја његове владавине, извори су сачували трагове о три сабора, чије су се одлуке су се тичале искључиво црквених питања, односно ктиторске делатности. Када је кнез основао манастир Ждрело, његову одлуку је потврдио патријарх Спиридон, „*најпре се договоривши са свим Сабором Свете и Велике наше Цркве.*“⁶⁸⁰ Следећи помен сабора се односи на 1382. годину, пред којим је монах Доротеј исписао оснивачку повељу манастира Дренче. Овај се одржао у храму Вазнесења у Жичи.⁶⁸¹ Последњи пут у време кнеза Лазара, сабор је сазван у вези потврђивања кнежеве одлуке о завештању властелина Обрада Драгосалића.⁶⁸² Како Н. Радојичић закључује, већ у овом периоду, „*црквени сабори почињу, на овај начин, полагао потискивати и замењивати државне, које заиста не бејаше лако сазивати.*“⁶⁸³

Судбоносно дешавање на Газиместану 28. јуна 1389. године донело је нове ситуације за српску државу. Недуго после смрти државног поглавара, преминуо је и црквени – патријарх Спиридон. Тешки тренуци онемогућили су сазивање сабора,⁶⁸⁴ који тада не само да је требао да изабере новог патријарха, већ и да донесе важне државне одлуке. То ће се десити тек наредне, 1390. године. У међувремену, функцију поглавара Цркве, обављао је Јефрем. Овај први сабор после Косовске битке, одржан је из преке потребе коју је наметала ситуација, када је требало наћи најбоља решења.⁶⁸⁵ Најтежа одлука која је тада донешена, јесте слање Оливере Лазаревић у Једрене, по заповести султана Бајазита. Одлуку су донели кнегиња Милица „*по савету патријарха и целога сабора свеишених лица и целога синклита*“, пише

⁶⁷⁹ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, 168;

⁶⁸⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 214; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 44;

⁶⁸¹ *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 260-265; С. Новаковић, *Законски споменици*, 761-764; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 180-181;

⁶⁸² С. Новаковић, *Законски споменици*, 776-777; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха*, 110; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 209-214;

⁶⁸³ Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 167;

⁶⁸⁴ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у *Шест писаца XIV века*, 168;

⁶⁸⁵ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 233;

Константин Филозоф.⁶⁸⁶ Сматрали су да је мир са Османлијама био вредан и овакве жртве. Следећи сабор се одржао у циљу избора новог патријарха, а сазвао га је кнез Стефан.⁶⁸⁷ Јефрем је испунио своју дужност, односно био на челу цркве, док ситуација није омогућила да се поново врати тиховатељском животу. Недостатак података није омогућио прецизно датовање његовог одржавања. Вероватно је да се одржао у периоду 1390. или 1391. године.⁶⁸⁸ Нови патријарх постаје Данило III, један од најзначајнијих и најутицајнијих црквених поглавара у српској историји. Уједно, његов избор је последњи познати избор црквеног поглавара на државном сабору. До краја постојања српске државе, 1459. године, смениће се још неколико патријараха. Сачувани извори неће споменути саборски избор ни за једног од њих, што опет никако не сме да значи да су будући поглавари долазили на свој престо без одлуке и потврде овог државног тела. Нови сабор сазван је 1392. године, због предаје одузетих поседа неверног властелина Обрада Драгосалића манастиру Хиландару. Своје поседе је Обрад обећао манастиру, али како је учинио неверу, млади кнез му их је одузео и дао другом властелину у пронију. Чувши то, часни старци из Хиландара су се обратили Стефану, који је уступио Обрадову баштину Хиландару, после договора са кнегињом, патријархом, митрополитима, часним игуманима и властелом.⁶⁸⁹

Кнез Стефан је последњи сабор сазвао као малолетан. Државне послове је водила његова мајка, а од 1390/1 године, имала је велику подршку патријарха Данила III. *„Кнежево пунолетство је обележено сазивањем Државног сабора, а затим и одговарајућим црквеним обредима и церемонијалом по византијском узору.“*⁶⁹⁰ И у овом случају, извори нису прецизни око датума сабора, односно кнежевог

⁶⁸⁶ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86;

⁶⁸⁷ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, у **Шест писаца XIV века**, 168;

⁶⁸⁸ М. Благојевић, *Врховна власт и државна управа*, у **Историја српског народа II**, 109; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 234;

⁶⁸⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 568-569; С. Новаковић, *Законски споменици*, 458-459; М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, **Стари српски архив, књ. 3**, Београд, 2004, 107-123; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 156-157;

⁶⁹⁰ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 235;

пунолетства. Мишљења историографа су углавном опредељена око 1392. или 1393. године.⁶⁹¹

Следећи познати сабор се одржао тек 1411. године по питању завештања епископа пећког Марка. Он је своју задужбину, цркву Светог Георгија у Ждрелнику, завештао патријаршији, „*по савету благочестивог владара и са сабором свете и великек цркве Патријаршије, калуђерима и властелом и осталима, са свим сабором Дома Спасова*“⁶⁹² Исте године, сабор је одлучивао о поседима манастира Хиландара.⁶⁹³ Пошто је повратио село Лештије попу Венедикту, које је припадало Хиландару, деспот Стефан је манастиру у замену дао неколико других села са привилегијама. Поред ове „размене“, кнез је себи обезбедио и шест аделфата. Све наведено је учинио „*по савету Божјег патријарха и целог дарованог ми од Бога Сабора са митрополитима и властелом.*“⁶⁹⁴

Период између сабора 1392/3 и 1411. године, свакако није кратак, а дешавања која су га обележила не могу да натерају на помисао о потреби њихових одржавања. Они су се могли очекивати по питању одлука око неверне властеле Николе Зојића и Новака Белоцрквића, одласка на поклоњење султану Бајазиту, свечаности око преноса моштију Свете Петке. Ипак, оно што највише чуди што се сабор не спомиње ни једном речју, после повратка Стефана из Ангоре, односно Цариграда са новом титулом деспота. Очекивали бисмо бар неки спомен код Константина Филозофа, који је био веома упућен у дешавања из 1402. године.

Треба споменути и један црквени сабор са простора зетске митрополије из 1417. године. Реч је о даривању цркве Пречисте Богородице на Морачнику, које је потврдио зетски митрополит Арсеније са „*свим збором и клиросом Пречисте Крајинске.*“⁶⁹⁵ Следеће године у Деспотовини одржан је сабор са великом свечаношћу поводом освећења манастира Ресаве. Константин Филозоф, при опису овог догађаја, не лишава као и обично, нешто прецизнијих детаља релевантних за

⁶⁹¹ Исто, 235, види напомену 13;

⁶⁹² Марко Пећки, *Ктиторски запис о цркви Светог Георгија*, у **Шест писаца XIV века**, 209;

⁶⁹³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191-199; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 569-571; С. Новаковић, *Законски споменици*, 465-467;

⁶⁹⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 193;

⁶⁹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 757;

Цркву. Спомомиње патријарха Кирила који је црквеним великодостојницима и осталим „*часним мужевима*“ извршио освећење новоподигнутог храма.⁶⁹⁶

Пошто је деспота све више захватала „*ножна болест*“ и бојећи се смрти, решио је да обезбеди престо именујући наследника. Како није имао своје потомке, најближег крвног сродника, сестрића Ђурађа Бранковића је одредио за будућег српског деспота. Сазвао је сабор у рудничкој Сребрници,⁶⁹⁷ на ком су присуствовали патријарх, часни архијереји и „*благородни изабрани од свих власти*.“⁶⁹⁸ Константин Филозоф нам пружа један од ретких описа сабора из српске средњовековне прошлости на коме се одређивао будући наследник. Деспот Стефан је извео својеврсни владарски и свештени чин у проглашењу наследника.⁶⁹⁹ Пошто је обавио молитву, рукополагањем наследника извршио је благослов и заклињање будућег деспота, али и осталих присутних. Ђурађа да следи његове идеје и мисли, да следи његове заповести и савете, и наравно да буде побожан, док је властелу заклео на верност будућем српском владару. Константин Филозоф оставља значајан податак – „*од тада много верније се приклањаху младом своме господину него раније*.“⁷⁰⁰ Одавде се може закључити, да иако је улога сабора била да прихвати и обзнани деспотову одлуку, ова установа је несумњиво имала значај у њеном легализовању.⁷⁰¹ Подршка властеле и црквених кругова новом владару, држање дотадашњег политичког правца, односно одржавање унутрашњег мира, били су главни део завештања деспота Стефана. Међутим, питање наследника српског престола није се тичало само унутрашњих политичких кругова, већ је било и спољнополитичка тема, што ће будући догађаји показати.⁷⁰² Овај сабор је по опису сличан сабору на коме је 1196. велики жупан Стефан Немања изабрао сина Стефана за наследника.

⁶⁹⁶ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103-104;

⁶⁹⁷ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Босни и Србији, II део*, Београд, 1962, 20;

⁶⁹⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122;

⁶⁹⁹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 177;

⁷⁰⁰ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 122;

⁷⁰¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 238;

⁷⁰² Ј. Калић, *Доба привидног мира*, у *Историја српског народа II*, 214;

За време владавине деспота Стефана, после патријарха Данила III, црквени поглавари су били Сава, Кирил и Никодим. Извори не говоре о саборима на којима су проглашени.

На почетку владавине деспота Ђурђа, свакако до 1429. године, одржао се сабор у Подунављу. Запис несрећног инока из Далше,⁷⁰³ поред страдања српског монаштва и народа, говори да је патријарх отишао од престола ка дунавским крајевима, а да су му се придружили и други „*богоносни мужеви и иноци*“. На сабору „*христоименитих људи*“ нашао се и деспот Ђурађ.⁷⁰⁴ Полемике историографије око разлога и места његовог одржавања већ су наведене у овом раду.⁷⁰⁵

Ово је био уједно и последњи помен државног сабора у нашим изворима, што опет не значи да се нису одржавали, бар по питању ониј најважнијих ствари – савладарство деспота Ђурђа и сина му Лазара, као и избор патријараха Никодима и Арсенија. До 1459. године позната су два црквена сабора. Први се одржао у зетској митрополији 1430. године, када је митрополит Јевстатије са збором одлучивао око додели поседа у Луштицама за који су се бориле две породице.⁷⁰⁶ Овај пример јасно показује да се државне улоге и функције, као што је судство, пребацују под надлежност једног црквеног локалног збора. Следећи црквени скуп одржан је јуна 1450. године приликом издавања повеље карејској келији Светог Саве. Патријарх Никодим је сазвао сабор у Пећи где је са калуђерима и властелом одлучио о наставку давања прилога Светогорцима. Оно што је занимљиво, јесте да се Светогорци жале патријарху о прекиду прилагања, а не владару. Патријарх, пошто се посаветовао са сабором, издаје им повељу, као што то чине и владари.

Једна од последица слабљења државе јесте да је неке њене функције преузела Црква. Преузела је вођење сабора са свим његовим функцијама, чији је састав у складу са приликама почео да се мења. Патријаршија постаје настављач државне канцеларије чије је послове у иноверној држави могла извршавати.⁷⁰⁷

⁷⁰³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 250, 81-82;

⁷⁰⁴ Исто, 82;

⁷⁰⁵ Видети поглавље 3.1 *Опште прилике у држави крајем владавине деспота Стефана Лазаревића до 1459. године*;

⁷⁰⁶ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 201;

⁷⁰⁷ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 180-181;

3.5 Српска православна Црква у Приморју крајем 14. и у првој половини 15. века

Простор бококоторског залива и зетског приморја је у реченом периоду био изложен честим немирима, ратовима између локалних владара, српских деспота и Млетачке републике. Наравно, простор је био изложен и османлијским упадима, што је ово подручје карактерисало као веома нестабилно. Стање православне Цркве на овом простору можемо пратити кроз ктиторске задужбине локалних владара, али и кроз наредбе млетачких власти о потискивању православља. Извори о зетској митрополији су веома штурни и допуштају стварање једне грубе скице о овој организацији у немирно доба 15. века.

Познато је да су црквени сабор у Пећи, одржан 1375. године поводом измирења српске и цариградске патријаршије, сазвали кнез Лазар и Ђурађ I Балшић. Балшићеви поседи су у том тренутку обухватили значајан обим. У његовом домену се налазила Пећка патријаршија, град Призрен који је преузео Николи Алтомановићу, затим жупе Драчевица, Конавле, Требиње, односно „*земље приморске која је окол Дубровника.*“⁷⁰⁸ Међутим, последње територије је врло брзо преузео будући босански краљ, Твртко I. Он је после Ђурђевог смрти 1378. године, почео да прима светодмитарски доходак, који су Дубровчани од 1373. године исплаћивали зетском владару. Балшићи су у једном тренутку изгубили и Призрен, који се нашао на поседу Вука Бранковића, који се ширио на њихов и на рачун потомака Мрњавчевића.⁷⁰⁹ У време владавине Ђурђа I, изграђен је Богородичин манастир на острвцу Старчеву, где је боравио угледни старац Макарије, за кога се сумња да је овде дошао са Свете Горе.⁷¹⁰ У овом манастиру је преписан један пролог.⁷¹¹ Из кратке владавине његовог наследника, односно брата, Балше II (1378-1385) нису остали забележени подаци везани за Цркву. Њега је наследио синовац Ђурађ II Страцимировић Балшић (1385-1403), који је остао упамћен по подизању

⁷⁰⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 184;

⁷⁰⁹ Д. Богдановић, *Оживљавање немањихких традиција*, у *Историја српског народа II*, 28

⁷¹⁰ В. Ђурић, *Умјетност*, у *Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, 415;

⁷¹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 211-212; Исти, *Записи и натписи I*, бр. 149, 48; Исти, *Записи и натписи IV*, бр. 6071, 16;

неколико храмова, заједно са својом женом Јеленом, кћерком кнеза Лазара. У свом престолном граду, Улцињу, Ђурађ II је засигурно подигао манастир Светог Михаила, који се спомиње у споразуму из Дриваста 1426. године, између Млечана и Деспотовине.⁷¹² Манастиру Светог Николе на Врањини је приложио половину села Рак.⁷¹³ Крајем 14. века, што се поклапа са његовом владавином, седиште зетског митрополита је измештено из манастира Светог Михаила на Превлаци. У овом манастиру се од 1220. године налазило седиште зетских епископа, а од 1346. и митрополита.⁷¹⁴ Ђурађ II је привремено изгубио Превлаку у сукобу са Радичом Црнојевићем 1392. године. Светомихољска метохија је после Радичеве смрти прешла у руке босанског војводе Сандаља Хранића, који ју је препустио Котору. Седиште зетских митрополита је постао манастир Пречисте Крајинске на Скадарском језеру. Познато је име митрополита Арсенија, који је овде столовао до почетка 15. века.⁷¹⁵

Стални сукоби са локалном властелом и Османлијама, имали су за последицу слабљење Зете и губитак неких градова. Године 1392. Ђурђа II су заробиле Османлије, а да би се ослободио морао је да им преда градове Скадар, Дриваст и Свети Срђ, у којима је до 1395. године управљао намесник Шахин.⁷¹⁶ Када је ослободио поменуте градове, Ђурађ II их је понудио Млечанима, сматрајући да је боље да буду под њиховом заштитом него под османлијском влашћу. Губитак градова је ишао у корист Млетачке, која је у међувремену заузела и Драч. Ђурађ II им је априла 1396. године препустио Скадар, трг Свети Срђ, простор од леве обале реке Бојане према мору, царину у Дању, Дриваст и тврђаву Шати.⁷¹⁷ Млетачка република је прихватила наведене поседе „због одбране католичке вере, за спасење душа и тела толиких хришћана.“⁷¹⁸ Надокнада за поседе је била до 1000 дуката

⁷¹² С. Новаковић, *Законски споменици*, 285;

⁷¹³ И. Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, *Гласник СУД* 47, Београд, 1879, 226-227; С. Новаковић, *Законски споменици*, 582-583;

⁷¹⁴ М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, *Историјски часопис* 31, Београд, 1984, 200;

⁷¹⁵ И. Божић, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979, 88;

⁷¹⁶ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, у *Прекинут успон*, 145;

⁷¹⁷ Š. Ljubić, *Listine IV*, 365-372;

⁷¹⁸ Исто, 366;

годишње, а Ђурађ и његова породица су добили племство Млетачке републике.⁷¹⁹ Са друге стране, трпео је озбиљне нападе од Сандаља, кога је успео да потисне уз помоћ породице Ђурашевић, односно Црнојевић и поврати Будву и Светомихољску метохију. Полако и мудро, Млечани су увећавали свој посед у приморју. У погледу који занима овај рад, а то је православна црква, ширење млетачких поседа је имало за последицу потискивање православља. То се показало прво у Скадру, где је млетачки кнез одузео привилегије православних храмова: црквама које су се налазиле дуж реке Бојане да наплаћују превоз преко реке, а цркви Светог Петра у Скадру рибањак на језеру.⁷²⁰ Притисак на православни живаљ ће временом бити све већи. И без опасности од покатоличавања, стање зетске митрополије је било проблематично. Градови и места су често мењали господаре, а самим тим су били изложени сукобима око превласти. Економски моменат је био тежак – Балшићи су полако губили градове који су били важни привредни и трговачки центри, стога су изгубили велику количину прихода од пореза, царина и трговине. Задужбине су скромне, сходно средствима којима су у овом хаотичном времену владари могли располагати. Дајући скроман прилог манастиру Светог Николе Врањинског, Ђурађ II моли наследника свог отачаства да поштује његово завештање, било да је тај наследник син, сродник, иноплеменик или ко год други по Божјој вољи.⁷²¹ И то је била већ годинама реалност на територији којом су Балшићи владали.

Ђурђев наследник је био његов син Балша III, који је брзо схватио намере Млетачке републике – да завлада целом Зетом. Већ у првим годинама његове владавине избиле су буне становништва у градовима под млетачком влашћу и читав један свет малих неспоразума и неправди лако се слио у опште незадовољство.⁷²² Пошто је Балша III заузео скоро све њихове градове око језера, не би ли повратио територије које је његов отац 1396. године препустио, овиме је отпочео вишегодишњи исцрпљујући сукоб. Његови савезници су му били ујаци браћа Лазаревић, деспот Стефан и Вук, али и султан Сулејман чији је вазал постао. Рат,

⁷¹⁹ Исто, 367;

⁷²⁰ И. Божић, *Први скадарски рат*, у *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, 88;

⁷²¹ И. Јастребов, *Попис хрисувоља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, 227;

⁷²² Ј. Калић, *Немирно доба*, у *Историја српског народа II*, 77;

који је назван скадарски, због области где је вођен, није остварио планове Балшића. Султан Сулејман је склопио са Млечанима мир 1409. године, што је у том тренутку за зетског господара значило да ће задржати Будву са Луштицом, солане и област Паштровића, док ће Републици предати Бар и Улцињ. Међутим, доминација Венеције на јадранској обали, постаје шири проблем. Угроженим се осетио угарски краљ Жигмунд, кога је подржавала и босанска властела. Током 1411. године дешавају се две битне ствари које су промениле ситуацију и однос снага у рату: женидба босанског војводе Сандаља Хранића са Балшином мајком Јеленом и поход краља Жигмунда на Млетачку преко Фурланије. Акција Угара је заузела сву пажњу Млечана, који су због одбране морали да склопе примирје у Зети већ следеће године. У Сандаљу Хранићу, Балша III је добио заштитника, али и савезника у борби против Млечана. Споразум је закључен између дужда Микелеа Стена у Венецији крајем новембра 1412. године.⁷²³ Утврђено је да зарађене стране задрже оне поседе које су имале пре избијања сукоба, односно да Балшићи добију градове Бар, Будву и Улцињ, са годишњом исплатом у износу од 1000 дуката, као што је обећано његовом оцу Ђурђу II 1396. године.⁷²⁴ Међутим, ово примирје ће бити краткотрајно, већ кроз неколико година наступиће нови сукоб, који ће започети Балша, а окончати деспот Стефан.

По завршетку првог скадарског рата Балша III је подигао манастир Светог Николе у Прасквици код Будве 1413. године.⁷²⁵ Место је припадало области племена Паштровићи, чија је територија била аутономна племенска општина између Будве и Бара. Паштровићи су признавали власт Балшића, а давали су му војску и плаћали порезе.⁷²⁶ Оригинална повеља није сачувана, али су зато доступна два преписа. Први је настао 1438/9, када је монах овог манастира, Пајсије, молио которски суд да унесу ову повељу у нотарске књиге, „*ако би се речена повеља изгубила, да би се могао наћи*

⁷²³ Š. Ljubić, *Listine VII*, Zagreb, 1882, 24-26;

⁷²⁴ Исто, 25-26;

⁷²⁵ К. Лиречек, *Споменици српски, Споменик СКА IX*, Београд, 1892, 66-68; С. Новаковић, *Законски споменици*, 754; П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци, Историјски часопис 5*, Београд (1954-1955), 323-332;

⁷²⁶ И. Божић, *Средњовековни Паштровићи, Историјски часопис 9-10*, Београд, 1959, 151;

њезин препис.⁷²⁷ Повеља је преведена на италијански језик и унета у књиге. Захваљујући молби овог монаха, завештање Балше III је остало сачувано до данашњих дана. Други препис, на српски језик, био је дуго времена непознат, а издат је упоредо са италијанским текстом у наведеном делу П. Шеровића. Балша III је заједно са својом паштровском властелом дао земљу за изградњу храма. Та властела су били Никола Радосалић са братом Радичем, Вукашин Бечић братом Радаљем и Десин Андрејић. Прилог су дали да им „*свети чудотворац Никола буде помоћник души и телу на страшном судишту.*“⁷²⁸ У вези ове задужбине је интересантно да је Балша III приложио са властелом само земљу и издао оснивачку повељу. Главне прилоге су дали монах Данило, који је поклонио земљу на Пржну и у Спилама коју је купио од Радоње Дмитровића.⁷²⁹ Монах Михаило је завештао своју келију и виноград манастиру после смрти. Арола, односно Јерослава, како стоји у италијанском преводу,⁷³⁰ по савету монаха Данила и старца Пајсија, њеног духовника, са својим кћерима је приложила комад земље од своје баштине.⁷³¹ Јерославиним прилогом се завршава италијански препис повеље, док у српском се даље налазе подаци о проширењу манастирског поседа: извесни Пероч је продао земљу у Мириштима манастиру, док је монах Данило са монасима купио још један комад земље.⁷³² Из наведеног можемо закључити да је Балшина ктиторија била веома скромна. То је била последица сиромаштва изазваног вишегодишњим ратовањима. Практично, манастир је заживео на основу прилога властеле и монаха. За разлику од осталих балшићких задужбина које су имале тролисне облике, манастир на Прасквици је изграђен у рашком стилу.⁷³³

Четири године касније Блаша III је приложио манастиру Пречисте Богородице на Морачнику гувно од солила на Грбаљском пољу.⁷³⁴ Прилог је потврдио зетски

⁷²⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 67; П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици*, 323;

⁷²⁸ Исто, 325;

⁷²⁹ Исто, 325-326;

⁷³⁰ К. Јиречек, *Споменици српски*, 68;

⁷³¹ П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици*, 326-327;

⁷³² Исто, 327-328;

⁷³³ В. Ђурић, *Умјетност*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 430;

⁷³⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 757;

митрополит Арсеније „са свим збором и клиросом Пречисте Крајинске.“ Ова црква је једна од најмањих грађевина на Скадарском језеру.⁷³⁵ Године 1420. даривао је манастир Светог Николе на Врањини.⁷³⁶ Уступио му је десетак од свих производа што су му давали становници села Каручи. Они су морали и да копају два дана манастирске винограде.

После свега неколико година од склапања мира избили су нови сукоби. Пре свега, одредбе уговора из 1412. године нису задовољиле Балшу III, који је искористио подршку свога ујака деспота Стефана, као и нови поход краља Жигмунда у Фурланији. Издао је наредбу да се затворе сви Млечани који су боравили на његовој земљи.⁷³⁷ У пролеће 1419. отпочео је други скадарски рат, Балшиним заузимањем Дриваста. Годину дана касније, марта 1420. године, град Котор је прешао под власт Млечана,⁷³⁸ под одређеним условима.⁷³⁹ Једна од одредби између нових власти и града је била да су Которанима признали право на Светомихољску метохију.⁷⁴⁰ Под влашћу Млечана, Котор ће остати до 1797. године.⁷⁴¹ Током сукоба, Балша III се озбиљно разболео. Он је био господин који је „сијао сваким добрим делима,⁷⁴² али и последњи Балшић. Стога је питање наследства постало актуелно, пошто није имао мушких наследника. Зету је оставио своје ујаку деспоту Стефану. Априла 1421. умро је у Београду.⁷⁴³ Његова смрт је изазвала општу пометњу у Зети и низ градова се предао Млечанима.⁷⁴⁴ Исте године, када и Балша III, умро је и султан Мехмед I, кога је наследио Мурат II после ситних борби са претедентом на престо, Мустафом. Као и у свакој борби за престо, претеденти су имали своје међународне савезнике. Деспот Стефан се за разлику од Венеције, приклонио Мурату II. Стога је

⁷³⁵ В. Ђурић, *Умјетност*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 428;

⁷³⁶ И. Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, 228; С. Новаковић, *Законски споменици*, 583-584;

⁷³⁷ И. Божић, *Други скадарски рат*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 121;

⁷³⁸ Š. Ljubić, *Listine VII*, 302-304;

⁷³⁹ Исто, 305-307;

⁷⁴⁰ И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 87;

⁷⁴¹ М. Спремић, *Припајање Зете Деспотовини и ширење млетачке власти у приморју*, у **Историја српског народа II**, 195;

⁷⁴² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 97;

⁷⁴³ Исто, 120; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 634, 225;

⁷⁴⁴ И. Божић, *Други скадарски рат*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 131;

могао да крене у Зету, не рачунајући на османлијско противљење. Њему су се потчинио браћа Ђурашевићи, Љеш и Ђурађ, који су освојили Светомихољску метохију, Луштицу, Богдашиће и Грбаљ.⁷⁴⁵ Константин Филозоф пише да су се многи из Зете приклонили деспоту, „знајући његову веледаровиту десницу.“⁷⁴⁶ Даље ратовање је било исцрпљујуће за обе стране, које су почеле да преговарају о условима мира. Вођење даљих акција деспот је препустио свом наследнику Ђурђу Бранковићу. У пролеће 1423. године нови млетачки дужд је постао Франческо Фоскари, који ће се на овом месту држати до 1457. године. Августа 1423. године склопљен је први споразум у Светом Срђу.⁷⁴⁷ Током 1426. године, склопљена су два уговора, први у Вучитрну у месецу априлу, где је присуствовао и грачанички митрополит.⁷⁴⁸ Коначно, новембра 1426. у Дривасту, будући деспот Ђурађ је потписао *Изјаве*, споразум којим су одређене границе спорних градова и утврђена права зетског митрополита.⁷⁴⁹ Митрополит је имао јурисдикцију над православним црквама које су се налазиле на млетачкој територији, али није смео постављати игумане без надзора локалних власти у цркви Светог Михаила у Улцињу и Светог Петра у Скадру.⁷⁵⁰ И ово примирје је било кратког даха.

Ђурађ Бранковић је остао у Зети као њен управник до тренутка када је деспот Стефан умро. Новог деспота је чекао низ ситуација у Србији које је морао да реши, док су се проблеми у Зети само гомилали. Од њега су се одметнули браћа Ђурађ и Љеш Ђурашевић. У страху да ови не би заузели неке области, деспот даје которском кнезу под заштиту Луштицу и Светомихољску метохију.⁷⁵¹ Ово је, слободно речено, била слична грешка као што је Ђурађ II направио 1396. Истовремено је изгубио и Паштровиће, који су постали млетачки поданици. Ионако лоше стање, још горим су чиниле честе провале Османлија који су опсели Драч. Неке одредбе које се тичу

⁷⁴⁵ И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 87;

⁷⁴⁶ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 120;

⁷⁴⁷ Š. Ljubić, *Listine VIII*, Zagreb, 1886, 248-253;

⁷⁴⁸ Š. Ljubić, *Listine IX*, Zagreb, 1890, 7;

⁷⁴⁹ Исто, 14-20;

⁷⁵⁰ Исто, 16;

⁷⁵¹ И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 87;

разграничења одређених територија из *Изјава* договорених у Дривасту 1426. године, још увек нису биле испуњене, а требало их је што пре решити да не би избио нови сукоб. Млечани су опет мудро користили ситуацију у своју корист. „*Полазећи од детаља, вежбали су живце противника и полако, корак по корак, ширили своју власт. У дуготрајном и исцрпљујућем надмудривању, Ђурађ се није могао носити са њима, поготово што је стално имао турску омчу око врата.*“⁷⁵² У таквим околностима је потписан споразум у Смедереву, августа 1435. године.⁷⁵³ Што се тиче верских односа, зетском митрополиту су потврђена сва права која је имао над православним црквама на територији млетачких градова.⁷⁵⁴ Исто тако, деспот је обећао да ће штитити права и радити у корист которског бискупа и његових прелата у римокатоличким црквама на територији Деспотовине.⁷⁵⁵

После 1435. године деспот Ђурађ је поверио зетском митрополиту на управу град Будву, а ту функцију он је вршио све до 1442. године. Највероватније да је овде *Sancta Maria de Castello* служила као саборна митрополијска црква.⁷⁵⁶ Он је то учинио „*да би му повећао приходе и да би га приближио поседима на превлачком властелинству.*“⁷⁵⁷ Током четврте деценије 15. века, манастир Светог Михаила је већ увелико био празан и запуштен, а његову функцију су преузела два храма са Превлаке, односно Богородичина и црква Светог Николе. Познато је име свештеника Богише Радаковића који је у њима служио. Њему је митрополит давао потребна црквена средства, као што су уље, тамјан и восак.⁷⁵⁸ Када је 1442. године митрополит остао без прихода, следеће године Богиши су помогли Црнојевићи да скупи неопходна средства.⁷⁵⁹

⁷⁵² М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, у **Прекинут успон**, 197;

⁷⁵³ Š. Ljubić, *Listine IX*, 80-85;

⁷⁵⁴ Исто, 84;

⁷⁵⁵ Исто, 84;

⁷⁵⁶ М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 201;

⁷⁵⁷ И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 88;

⁷⁵⁸ Исто, 91;

⁷⁵⁹ И. Божић, *Борба Стефана Вукчића и Млечана за Зету*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 202;

Када је султан Мурат II је заузео Смедерево у лето 1439. године,⁷⁶⁰ деспот Ђурађ се склонио у Угарску са женом Јерином, пратиоцима које су чинили и црквени великодостојници. Из Угарске су затим преко Шибеника и Дубровника отишли у Зету, која је остала поштеђена од османлијског освајања.⁷⁶¹ Деспотови поседи су овде били Будва и Бар. Током боравка у Зети 1440. и 1441. године, живео је у Бару.⁷⁶² Ни овде није могао наћи мир, јер су му поседи били на удару босанског војводе Стефана Вукчића, зета Балше III, за кога је била удата његова кћерка Јелена. Такође, Црнојевићи, односно Ђурашевићи, почели су да иступају веома самостално.⁷⁶³ Када је сазнао да су му Османлије уцениле главу, деспот је пребегао у Дубровник, где се осећао сигурнијим. Чак се сукобио са зетским митрополитом, који је у том тренутку највероватније био Јефтимије.⁷⁶⁴ Узрок сукоба је до данас остао непознат, али је отишао толико далеко да је митрополита држао у дубровачком затвору.⁷⁶⁵ Овај је некако успео да побегне из деспотовог затвореништва и да се врати у Будву, где се 1441. помиње као кастелан.⁷⁶⁶

Када је деспот отишао из Дубровника у Угарску, за власт над његовим поседима су се борили Млечани и војвода Стефан Вукчић. Борбе су завршене у корист првих. Будва им се предала августа 1442,⁷⁶⁷ а Бар су одузели војводи Стефану крајем пролећа 1443. године.⁷⁶⁸ Деспоту су остале Горња Зета и тврђаве Медун и Соко.⁷⁶⁹ Град Котор је у ово време себи припојио области Светомихолске метохије.⁷⁷⁰ То је практично значило да је зетски митрополит остао без њених

⁷⁶⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 660б, 232; М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 388; К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 105;

⁷⁶¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 239-241;

⁷⁶² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 663, 232;

⁷⁶³ И. Божић, *Измицање Зете из деспотових руку*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 191;

⁷⁶⁴ Исти, *Немирно поморје XV века*, 89;

⁷⁶⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 253; И. Божић, *Измицање Зете из деспотових руку*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 195;

⁷⁶⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 201; И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 89;

⁷⁶⁷ Š. Ljubić, *Listine IX*, 156;

⁷⁶⁸ Г. Станојевић, *Услови примања млетачке власти града Бара 1443. године*, **Историјски часопис 6**, Београд, 1956, 207-214;

⁷⁶⁹ И. Божић, *Борбе Стефана Вукчића и Млечана за Зету*, **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 197;

⁷⁷⁰ Исто, 201;

прихода.⁷⁷¹ После предаје Будве, митрополит се повукао у претходно пребивалиште, манастир Пречисте Крајинске.

Када је деспот Ђурађ обновио власт у Деспотовини 1444. године, имао је намеру да поврати изгубљене поседе у Зети. Склопио је савез са Стефаном Вукчићем у циљу остваривања заједничких интереса. Он је вратио деспоту Горњу Зету, а у тврђавама Медун и Соко распоређена је деспотова војска. Када је скадарски кнез известио млетачке власти о дешавањима и намери да скупи војску за напад, влада га је одвратила речима да жели да очува пријатељство са деспотом.⁷⁷² Пријатељство, али ни мир, нису се могли одржати између ове две стране, јер Млечици нипошто нису хтели да поврате места која су претходних година заузели: Бар, Будву и Дриваст. Своју власт су проширили и на просторе северне Албаније, али су већ 1447. године трпели нападе Ђурђа Кастриота Скендербега који је ратовао на потезу од Драча до Бара и Улциња.⁷⁷³ Млетачка позиција је озбиљно уздрмана у градовима због побуна становништва незадовољног њиховом влашћу. Деспот Ђурађ је овакав развој ситуације видео као повољан моменат за повраћај својих области. Његов војвода Алтоман је упао у околину Котора и преузео Луштицу, Богдашиће и Љешевиће, са соланама.⁷⁷⁴

Следећи напад је био усмерен ка Бару, где је деспотова војска доживела пораз. Његове наредне акције, како оне војне, тако и дипломатске нису биле успешне у постизању циљева. Безуспешна је била и побуна грбаљског становништва која је у крви угушена марта 1452. године.⁷⁷⁵ У лето исте године деспот је доживео још један пораз у Доњој Зети. Истовремено, манастир Пречисте Крајинске више није седиште зетског митрополита. Из једног записа, сазнајемо да је 1453. године, митрополит био Јосиф, који се помиње у месту Копорињу.⁷⁷⁶ М. Јанковић указује да се овде можда мислило на манастир Копорин у Србији, односно да је неко време боравио у

⁷⁷¹ Исти, *Немирно поморје XV века*, 90;

⁷⁷² Š. Ljubić, *Listine IX*, 213;

⁷⁷³ И. Божић, *Деспотова офанзива*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 214; М. Спремић, *Дуга војна и обнова државе*, у **Историја српског народа II**, 265;

⁷⁷⁴ И. Божић, *Деспотова офанзива*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 216; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 330-331;

⁷⁷⁵ И. Божић, *Слом деспотове власти у Зети*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 226-227;

⁷⁷⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 301, 93;

Србији.⁷⁷⁷ На одсуство митрополита указује једна жалба из 1455. године, када се Стефан Црнојевић са својим представницима жалио млетачкој влади да православне свештенике рукополаже латински бискуп из Крајине.⁷⁷⁸ Историографија се држи мишљења да је седиште постало манастир Светог Николе на Врањини.⁷⁷⁹ Две превлачке црквице у којима је служио поп Богиша, већ су после угушења грбальске буне, дате которском римокатоличком свештенику Антонију Друшку.⁷⁸⁰

Последње српско упориште у Зети била је тврђава Медун, која је пала 1456. године у руке Османлија.⁷⁸¹ Овај простор је био одсечен од Деспотовине од тренутка када су Османлије освојиле област Бранковића. Губитак поседа у Зети је била последица компликоване и тешке ситуације, разапињања између два моћна суседа - Угарске и Османлија, незасите жеље Млечана за влашћу на приморју и успона породице Црнојевић.⁷⁸²

Већ је напоменуто да је једна од одредби смедеревског споразума из 1435. године, била да деспот Ђурађ штити интересе которских прелата. Борба око јурисдикције над римокатоличким црквама у Деспотовини се водила између которског и барског бискупа. У овом периоду, у Котору је седео бискуп Марин Контарено (1429-1453).⁷⁸³ Био је припадник познате млетачке породице чији су се чланови налазили на важним функцијама млетачке власти на простору јужних обала источног Јадрана.⁷⁸⁴ Заступао је интересе римокатоличких поглавара на сваком кораку, посебно папе Јевгенија IV, са којим је делио исто порекло – млетачко. Интереси римокатолика су добили нарочито на значају после потписивања уније 1439. године. Иако је она била практично неостварљива замисао у земљама где је већина становништва припадала православљу, у оним местима где су православци

⁷⁷⁷ М. Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 202; М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 467-469;

⁷⁷⁸ Š. Ljubić, *Listine X*, Zagreb, 1891, 68;

⁷⁷⁹ И. Божић, *Обнова власти Црнојевића*, у *Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, 328;

⁷⁸⁰ Исти, *Потискивање православља*, у *Историја српског народа II*, 285;

⁷⁸¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 463;

⁷⁸² М. Спремић, Ј. Калић, *Султан Мехемед II Освајач и Србија*, у *Историја српског народа II*, 299;

⁷⁸³ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и српска Деспотовина*, 67-91;

⁷⁸⁴ Исто, 68;

били мањина, односно где је становништво било мешовито, спровођене су репресивне мере у циљу њиховог преобраћења. Таква места су се управо налазила у зетском приморју. Римокатолички клир је на све начине настојао да спроведе унију. Из Котора су у два наврата упутили жалбе на присуство великог броја православног свештенства, које су сматрали непријатељима своје вере. На прву жалбу, јула 1446. године, дужд Франческо Фоскари упутио је которског кнеза Нанија да полако, мало по мало, никако насилно или одједном већину, него на вешт начин да преобраћа шизматике, да не би дошло до проблема.⁷⁸⁵ Неколико година касније, дужд није више био толико пажљив у процесу покатоличавања, већ наступа агресивније. Наредбом из маја 1455. године, захтевао је од которског кнеза Барба да одузме добра свих православних цркава и капела, које се налазе на територији которске општине и да их стави под власт новог которског бискупа Бернарда.⁷⁸⁶ У документу се наводи неколико православних цркава: Светог Михаила и Богородичина на Превлаци, Светог Архангела, Светог Петра у Богдашићима, која је била задужбина зетског епископа Неофита из 13. века,⁷⁸⁷ затим Светог Александра у Љешевићима, Светог Луке и Светог Николе на Луштици.⁷⁸⁸ У истом документу се помиње православни монах који је отерао и латинског свештеника и бискупа Бернарда приликом Васкршње посете селу Богдашићи, па је осрамоћени бискуп наредио његово протеривање из села.⁷⁸⁹ Такође је успео да преобрати из села Богдашића и Кавча, „многе стотине неверника и шизматика“ који су крштењем постали римокатолици, посебно у цркви Светог Петра Градачког.⁷⁹⁰ Манастир Пречисте Крајинске, који је годинама био митрополијско седиште, пре 1452. године је постао седиште римокатоличке пропаганде.⁷⁹¹

⁷⁸⁵ Н. Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека*, Задар, 1889, 5-6;

⁷⁸⁶ Исто, 6-8;

⁷⁸⁷ В. Ђурић, *Умјетност*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 433;

⁷⁸⁸ Н. Милаш, *Списи о историји православне цркве*, 8;

⁷⁸⁹ Исто, 7;

⁷⁹⁰ Исто, 7;

⁷⁹¹ И. Божић, *Потискивање православља*, у **Историја српског народа II**, 285-286;

Године мира у Зети крајем 14. и у првој половини 15. века, биле су ретке. Ипак, чести сукоби и притисак римокатоличког клира на православни живаљ, нису успели да потисну православље. Оно је имало своје заштитнике у владарима и властели. Видели смо да се задужбине граде и поред лоше материјалне ситуације. Они штите интересе митрополита и труде се да очувају приходе храмова. Локално свештенство брани своју паству, без обзира на законске последице. Иако су биле по обиму мале, скромних архитектонских решења, зетске светиње су били стожери православља у ова тешка времена.,, *Скадарско језеро са својим манастирима на великим острвима или горицама-острвцима што се уздижу у висине или шире на сјевер, у градовима и утврђењима размјештеним на његовом подручју, којих је већ средином 15. века било дар двадесетак, заслужује, због значајне улоге у култури и умјетности, име зетске Свете Горе.*“⁷⁹²

Више него било ко други, очувању и заштити православне Цркве у Зети, пажњу је поклањала Јелена Балшић. Трећа по реду кћерка кнеза Лазара, била је удата од 1386. године за Ђурђа II Страцимировића Балшића.⁷⁹³ Током целог свог живота трудила се да максимално заштити интересе и ојача дух православља. После Ђурђеове смрти 1403. године, помагала је свом сину Балши III у власти. Током првог скадарског рата, залагала се за повраћај права зетског митрополита у Скадру и црквама на реци Бојани.⁷⁹⁴ Године 1411. се удала за босанског војводу Сандаља Хранића. Овај политички брак, пружио је њој и сину одређену сигурност и заштиту. Била је такође и материјално збринута.⁷⁹⁵ Међутим, околности нису дозволиле мир овој породици, како на општем, тако и на личном плану. У року од 20 година сахранила је четири члана најближе породице: унука, сина, брата и другог мужа Сандаља. Годину дана после Сандаљеове смрти, 1436. преселила се из Босне у Зету. На острвцу Горици (Брезавици или Бешкој) у Скадарском језеру, подигла је храм посвећен Пресветој Богородици 1440. године, коју је наменила за своју надгробну

⁷⁹² В. Ђурић, *Умјетност*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 418;

⁷⁹³ М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 73;

⁷⁹⁴ И. Божић, *Први скадарски рат*, у **Историја Црне Горе, књ. II, том 2**, 88;

⁷⁹⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр.364, 358-359;

цркву.⁷⁹⁶ Овде се налазила и црква Светог Ђорђа коју је највероватније изградио Ђурађ II.⁷⁹⁷ Увелико запуштена, ова црква је Јелениним средствима доживела обнову. У тестаменту који је саставила две године касније, сазнајемо о материјалним добрима које је приложила црквама.⁷⁹⁸ Обе цркве су добиле сребрне сасуде, зделе и пехаре, који су чувани у Дубровнику, док је део тих предмета требао да откупи њен зет, војвода Стефан, да би од тог новца покрио Богородичину цркву.⁷⁹⁹ Новоподигнутој цркви је припао и приход од уложеног новца који је имала код Ловра Шиговића из Бара у вредности од 600 дуката. Трошкови покривања цркве Светог Ђорђа су били вредни 90 дуката, од којих је 60 дала за олово, а остатак мајсторима. Задужила је унуку Јелену и њеног сина Владислава да после њене смрти буду ктитори ова два горичка храма, као и да после њене смрти, уколико је шта од њених предмета остало незавештано, да по сопственом нахођењу приложе црквама.⁸⁰⁰

У тестаменту се спомиње духовник Никон, односно Никандар Јерусалимац, калуђер Јован и поп Теодосије, којима је оставила извесне суме новца. Никон је требао да за њену душу подели са њеном сестром Оливером 1000 дуката, који су такође чувани у Дубровнику. То је значило да се ти новци утроше на потребе помена, литургија и дељење милостиње. Јелена је брижљиво завештала своју имовину, углавном за црквене потребе. Треба споменути да је Јелена Балшић првобитно желела да буде сахрањена у Дубровнику у цркви коју је требало за ту потребу да изгради ван градских зидина. Међутим, њена жеља није испуњена, јер су је Дубровчани одбили правдајући се да за такав подухват мора да се тражи дозвола од папе.⁸⁰¹ Стога је одлучила да место своје гробне цркве потражи у Зети, простору где је највише времена провела.

⁷⁹⁶ Исти, *Записи и натписи I*, бр. 276, 88;

⁷⁹⁷ В. Ђурић, *Умјетност*, у *Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, 422;

⁷⁹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, бр. 400, 394-397; *Тестамент Јелене Балшић*, у **Списи о Косову**, 165-167; Д. Синдик, *Тестамент Јелене Балшић*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 151-165;

⁷⁹⁹ *Тестамент Јелене Балшић*, у **Списи о Косову**, 165;

⁸⁰⁰ Исто, 166;

⁸⁰¹ Д. Синдик, *Тестамент Јелене Балшић*, 157;

Док су у приморју беснели сукоби и римокатолички клир вршио своју агресивну пропаганду, скадарска Горица је била оаза православља. Такву климу је поред Јелене, обликовао и њен духовник Никон Јерусалимац.⁸⁰² У тестаменту га је са сестром Оливером одредила да брину о одржавању литургија и помена после њене смрти. Личност и дело Никона Јерусалимца још увек нису довољно проучени. Опет, о њему није остало забележено или сачувано много података. Оно што је остало доступно, свакако је довољно да се о њему створи слика једног изузетног духовника, учитеља и књижевника, чије је дело посебно добило на значају обзиром на време и околности у којима је живео. Рођен је око 1380. године, а почетком 15 века је боравио у Јерусалиму, Египту и на Синају, расаднику исихастичке мисли и монашког мистицизма.⁸⁰³ Његово име се помиње први пут у Зети 1439-1440 године, у запису на *Шестодневнику*.⁸⁰⁴ Чува се у манастиру Савина, а укупно шести писара, укључујући и Никона, саставило је овај зборник. Овде се налази превод Шестодневника епископа Северијана Гавалског са разним тумачењима и беседама, затим разни списи најчувенијих исихаста попут Симеона Новог Богослова, Григорија Синаита, патријарха Калиста,⁸⁰⁵ заступљена су у великој мери учења о молитви од Максима Исповедника, Антонија Великог, Јована Лествичника, Макарија Великог и Нила Синајског и Светог Василија,⁸⁰⁶ неколико састава поучава о вери, врлинама и монашком подвижништву. „Зборник Шестоднев Никона Јерусалимца представља типични кодекс, изванредно богословски компонован, карактеристичан за

⁸⁰² Низ радова са међународног скупа на Скадарском језеру, одржаног 2000. године, посвећених Никону Јерусалимцу се налази у већ цитираном делу: **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, видети: Ј. Тулибрк, *Библиографија објављених дјела и превода Никона Јерусалимца и радова о Никону*, 340-351; Д. Богдановић, *Горички Зборник, у Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, 372-380; Исти, *Историја старе српске књижевности*, 221-224; Ђ. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV-XVII века*, 34-36; Исти, *Antologija stare srpske književnosti*, 184-187, 341-342; Н. Радошевић, *Козмографски и географски одломци Горичког зборника*, **ЗРВИ 20**, Београд, 1980, 171-184;

⁸⁰³ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 486;

⁸⁰⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 277, 88; Н. Радошевић, *Никонов Шестодневник у рукопису манастира Савине 21. Спис О стварању света Северијана епископа Гавале у српско словенском преводу*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, 167-184;

⁸⁰⁵ Д. Богдановић, *Горички Зборник, у Историја Црне Горе, књ. II, том 2*, 373; М. Лазић, *Богословска структура Шестоднева Никона Јерусалимца Манастира Савине 1439/40*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, 239-255;

⁸⁰⁶ М. Лазић, *Богословска структура Шестоднева Никона Јерусалимца Манастира Савине 1439/40*, 244-245;

православно-словенску, пре свега бугарску и српску, рецепцију исихазма 14. и 15. века.⁸⁰⁷

Друго дело који је овај духовник саставио јесте *Горички Зборник*.⁸⁰⁸ Настао је у Јелениној задужбини на Горици 1441-1442. године. Овај зборник, као ни Шестодневник, није оригинално Никоново ауторско дело. Њега чине посланице које је размењивао са Јеленом Балшић. Њој припадају два писма са питањима о вери, духовности, а Никону три са одговорима.⁸⁰⁹ Зборник обрађује разне теме и текстови хагиографског, црквено-правног и теолошког карактера, а садржи и духовникове ауторска списа: *Исповедање вере*⁸¹⁰ и *Повест о јерусалимским црквама*.⁸¹¹ Дело још увек није у целини проучено ни издато. Теме које Никон објашњава Јелени односе се на клањање иконама, правила скитског монашког живота, постанак света и стање душе после смрти.⁸¹² „Зборник слика не само духовна интересовања жене из виших друштвених слојева, њену образованост и радозналост, већ показује општи ниво знања и духовних интересовања ондашње српске интелигенције, коју су чинили чланови владајуће династије, племства и највише школованог монаштва.“⁸¹³

Оба зборника показују да се исихастички покрет увелико учврстио на простору Зете. Исихазам је, за православни свет притешњен између ислама и римокатолика, био питање духовног опстанка.⁸¹⁴ Са друге стране, они су огледало једне дубоке духовности још једног члана породице Лазаревић. Јелена, иако је живела већи део свог живота у мешовитој средини, ни мало не заостаје у духовном погледу у односу на мајку и брата Стефана. Као и он, увидела је да „жеља за богатством и сујетном

⁸⁰⁷ Исто, 255;

⁸⁰⁸ Д. Богдановић, *Горички Зборник*, у *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, 372-380; Н. Синдик, *Кодикологија Горичког Зборника*, у *Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело*, 185-198;

⁸⁰⁹ *Друга и трећа Јеленина посланица Никону Јерусалимцу*, у *Списи о Косову*, 167-169;

⁸¹⁰ А. Јевтић, *Исповедање вере Никона Јерусалимљанина*, у *Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело*, 257-269;

⁸¹¹ Ђ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, 184-187;

⁸¹² Д. Богдановић, *Горички Зборник*, у *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, 375-377;

⁸¹³ Н. Синдик, *Кодикологија Горичког Зборника*, 190;

⁸¹⁴ М. Спремић, *Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца*, *Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело*, 95;

славом, заједно и сласти“ чини живот сујетним и удаљује га од Бога. Последње дане је провела на Горици, где је и умрла, почетком 1443. године.

„Смерни“ Никон Јерусалимац, теолог и подвижник, је свакако био најугледније монашко лице свога времена у Зети. Треба споменути и другог вредног монаха са Скадарског језера. Јеромонах Роман је приложио 1436. године *Четворојеванђеље* манастиру Светог Николе на Врањини, где је био игуман. Преписивачки задатак је имао јеромонах Мина, који у запису спомиње врањинског епископа Герасима и монаха Јована.⁸¹⁵ Преписивачку делатност ће на овом простору ускоро заменити штампање књига. Прва штампарија на овим просторима је отворена на Цетињу 1493. године, заслугом Ђурђа Црнојевића. Наравно, први штампар било је монашко лице, јеромонах Макарије.⁸¹⁶

⁸¹⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5565, 144;

⁸¹⁶ Д. Богдановић, *Црнојевића Штампарија*, у *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, 397;

Слика бр. 12 Манастир Светог Николе у Паштровићима⁸¹⁷

Слика бр. 13 Манастир Светог Михаила на Превлаци⁸¹⁸

Слика бр. 14 Остаци манастира Богородице Пречисте Крајинске⁸¹⁹

⁸¹⁷ извор: www.manpraskvica.me (14.09.2014)

⁸¹⁸ извор: www.manastirprevlaka.me (14.09.2014)

⁸¹⁹ извор: <http://www.manastirkom.org/fotogalerije/precista%20krajnska/DSC00007.jpg> (14.09.2014)

„И са којим тада дирљивим ридањем у прошлости да упоредимо ово?“⁸²⁰ – писао је Константин Филозоф о болу и очају који је задесио народ после смрти деспота Стефана. Скоро три деценије касније, Деспотовина ће доживети веома трагично смрт Ђурђа Бранковића: „Са нама плачите, са нама ридајте, са нама вапите...великим усклицима завапите, свако од вас у себи вапијући: авај мени, авај мени, о нашег вељег губитка.“⁸²¹ Неизрецива туга захватила је народ и 1427. и 1456. године. Знамења су у лето 1427. наговештавала лоше дане, народ је био у оправданом страху. То осећање народа после Ђурђеове смрти, изражено у редовима непознатог песника, претворило се из страха у безнадежност. Током наведеног периода, мирне године нису биле познате српском народу. Држава је изгубила велики део територије. Бурне деценије ратовања у Зети су завршене губитком последњег деспотовог упоришта, тврђаве Медун. Седиште патријаршије се још једном премешта. Паралелно са османлијским освајањима, охридски архиепископи полако почињу да шире своју јурисдикцију над епархијама које су остале ван граница. Султани нису имали милости ни према манастирима и њиховим монасима, светиње су палили, а монахе неретко злостављали. Прилози деспота и властеле су постајали све скромнији, поседе готово да се нису даривали. Последњу наду, почетком 1453. године, деспот налази у преносу чудотворних моћи Светог Луке. Међутим, за то је било касно. Маја исте године пао је Цариград, а са тиме и шансе за опстанак српских земаља. Молитве Светог Луке нису успеле да просветле ни исцеле *српско савакупљеније*, а камене зидине смедеревске тврђаве да одбране град.

⁸²⁰ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 125;

⁸²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 91;

- ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ -

4. ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ

4.1 Став ислама према немуслиманским верским заједницама

Османлијско царство је за свега неколико деценија од почетка своје експанзије значајно проширило своје границе. Дуготрајни освајачки походи су почели још у другој половини 14. века. Амбициозни планови султана и махом несређене прилике у балканским државама, донели су велики успех. За нешто више од педесет година, османлијска држава је постала велики конгломерат различитих нација, вера и друштвених слојева. *„Друштвено-политичка кретања у зони османских освајања не могу се изједначити с идеолошким ривалством, ни свести на супротности између хришћанства и ислама. Она су била сложенија и условљена објективним законима економског и социјалног развоја те средине, која је силом прилика понела и османски печат.“*⁸²² Главни критеријум поделе становништва је био верски, оно се делило на муслимане и немуслимане. Њихови односи у царству су регулисани шеријатом и канунима. Шеријат је исламски верски закон, односно „правилно понашање“, које је Бог открио преко својих гласника, посебно преко пророка Мухамеда.⁸²³ Шеријат почива на Ку'рану и сунету, основама исламског учења о вери, друштву, односно изрекама пророка Мухамеда.⁸²⁴

Да би могли разумети статус немуслиманског становништва у царству, морамо се вратити у период раног ислама, када се управо дефинисао статус поданика

⁸²² М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 7-8;

⁸²³ J. E. Brockopp, *SHARI'A, Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Volume 2 (M-Z)*, 618-619; J.G.J ter Haar, *SHARI'A, The Encyclopedia of Islam, Volume IX (SAN — SZE)*, 321-329; G. D. Newby, *A concise encyclopedia of Islam*, 193-194; B. Masters, *SHARI'A, Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 526-527;

⁸²⁴ М. Беговић, *О изворима шеријатског права*, Београд, 1933, 7-16;

који нису били муслимани. У раном периоду исламских освајања, непосредно по настанку ислама, утврђени су такозвани „уговори“ између нових освајача са хришћанима и јеврејима. Ови уговори су често били усмени из простог разлога што је писменост народа била на ниском нивоу. Пракса се ширила заједно са освајањима, односно по целом Блиском Истоку. Немуслиманци су добијали статус зимија (al-dhimma). У Ку'рану, овај термин је дефинисан као „обећана заштита“ односно „уговор о заједничкој заштити“.⁸²⁵ Коначно, практично је одређен статус немуслиманца: „*Borite se protiv onih kojima je data Knjiga, a koji ne vjeruju u Allaha ni u onaj svijet, ne smatraju zabranjenim što Allah i Njegov Poslanik zabranjuju i ne ispovijedaju istinski vjeru – sve dok ne daju glavarinu poslušno i smjerno.*“⁸²⁶ Термин главарина, односно цизја, касније харач у Османлијском царству, била је накнада за легалност статуса, слободу личности, имовине, вероисповести и право одласка на суд.⁸²⁷ Сам Ку'ран је колебљив у односу према немуслиманцима – прихвата, чак и присваја хришћанске, односно јеврејске пророке⁸²⁸, али и проклиње оне који су били савременици пророка Мухамеда, а нису прихватили његово проповедање.⁸²⁹ Мухамед није био само пророк који је проповедао праву веру и позивао на преобраћење, он је био и политички вођа младе муслиманске заједнице. Он је био тај који је успоставио статус народа који нису прихватили ислам као своју религију, већ као ауторитет над хришћанством, односно јудаизмом, када је дао повластице манастиру Свете Екатерине на Синају, а затим и хришћанима из Нецрана.⁸³⁰ Међутим, шеријатско право није било довољно да регулише све односе, посебно административне или финансијске, као и да законски покрије све случајеве који су се могли догађати у оквиру експанзивне исламске државе. Исто тако, шеријат се није могао ни мењати са потребама друштва, времена и простора, јер се заснива на „божанским изворима“ и према томе сматра се да је неприкосновен и

⁸²⁵ Ку'ран, 9:6, превод Besim Korkut, 1977.

⁸²⁶ Ку'ран 9:29;

⁸²⁷ С.Е. Bosworth, *The concept of Dhimma in early Islam*, in **Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of plural society**. Edited by B. Brande and B. Lewis, I, New York-London, 1982, 45;

⁸²⁸ Ку'ран, 2:136;

⁸²⁹ Ку'ран, 2:143, 144, 170;

⁸³⁰ С.Е. Bosworth, *The concept of Dhimma*, 42; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 29;

незаменљив.⁸³¹ Стога су морали настајати световни, грађански законици, који су различито примењивани у зависности од простора, времена, исто тако су били подложни променама у зависности од тренутних друштвених потреба. Није могао ни да регулише односе међу немуслиманима по питању исповедања вере, верских институција, стога оставља слободу да се интерна верска питања решавају у оквиру заједнице. Полазна тачка за ову слободу, јесте ајет из Ку'рана који не само да допушта, већ и препоручује да се немуслиманите држе својих верских књига: *"O sljedbenici Knjige, vi niste nikakve vjere ako se ne budete pridržavali Tevrata(Tora) i Indžila (Jevanđelje), i onoga što vam objavljuje Gospodar vaš."*⁸³² Стога, кануни су регулисали права где шеријат није могао да се примени – криминалне парнице, имовинске односе, опорезивање. Кануни су потицали из обичајног права, све док султани већ крајем 15. а посебно током 16. века нису донели писане верзије закона, пре свега преко својих декрета.⁸³³

Слика бр. 15 Писмо пророка Мухамеда којим манастир Свете Екатерине добија заштиту⁸³⁴

⁸³¹ М. Беговић, *О изворима шеријатског права*, 6;

⁸³² Ку'ран, 5:68;

⁸³³ С. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650, The structure of power*, London-New York, 2002, 244;

⁸³⁴ извор: приватна фотографија аутора;

4.2 Правно признавање хришћанства у Османлијском царству

Прва исламска држава је на основу верских прописа толерисала немуслиманске заједнице и дала им је одређену аутономију. Око осам векова касније, османлијска држава прихвата основна начела верске толеранције. Међутим, хришћанско друштво је знатно постало комплексније у односу на ранији период. Дешава се велика шизма, најважнија верска подела, на православну и римокатоличку цркву. Шизми из 1054. године, претходи подела Римског царства на Источно и Западно. Линија овог разграничења је ишла преко балканског полуострва, а касније ова линија ће постати и граница која дели римокатолички од православног света. Југоисточне балканске државе су се углавном приклониле Византији и прихватиле православље. Васељенска патријаршија је на овом простору дозволила постојање аутокефалних цркава – српске, бугарске и охридску архиепископију. Католичанство је преовладало у западном делу полуострва, делимично и у Босни, која је била и под утицајем богумила. Османлије доласком на Балкан, затичу шаролику слику друштава и традиција, различитих степена развијености, државних облика – територије које су припадале најпостојанијим државама током средњег века: Византији, Србији, Бугарској и Босни. Освајањем Балкана, све ове територије су се опет нашле под влашћу једне државе, под влашћу османлијског султана. Прве османлијске војне, економске и административне институције су настале као последица учвршћивања власти на Балкану и потреба за даљим освајањима.⁸³⁵ Султани Мурат (1362-1389) и Бајазит (1389-1402) организују новоосвојене територије у три велике провинције: Румелију, источно од Дарданела, Анадолију (Мала Азија) и Рум са центром у Амасји на обали Црног мора.⁸³⁶ Султан Мурат је извршио реформу војске, која ће уобличи даље османлијске војне и административне институције, али и одредити пореске обвезнике. Прво, установио је тимарске поседе, које су придржавали коњаници. Они су на тај начин били награђени, не само пленом, већ и непокретном имовином, а заузврат су морали да се одазивају на сваки султанов позив у поход. Султан Мурат је

⁸³⁵ R. Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries: Institutions and communities*, Istanbul 2004, 12;

⁸³⁶ C. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650*, 178-179;

оформлио и трупе јањичара, пешадије, који нису само учествовали у походима, већ су били и лична султанова гарда.⁸³⁷ Поседници тимара и јањичари су припадали аскерима, односно војсци, класи која није била опорезована. Један век касније, султан Мурат II (1481-1512) је донео одребу којом јасно раздваја војску од осталог становништва.⁸³⁸ Османлијски закони нису истоветно свуда примењивани, управо због комплексности државе. Посебан положај имали су становници пограничних крајева који су учествовали у војним службама и због тога су били ослобођени неких пореза. Од самог почетка експанзије, Османлије нису заобилазиле затечене друштвене односе, односно нису их у потпуности потчињавали својим правним нормама. Прилагођавање се одвијало на два начина: признавањем обичајног права покорених народа и издавањем уредаба са законском снагом где су усвојене многе правне установе тих народа.⁸³⁹

Прихватање религија „*народа књиге*“ значило је у ствари опстанак тих религија, односно правно признавање њихових институција. Прва која је била призната јесте Цариградска, односно Васељенска патријаршија. Освајање Цариграда, односно пад Византије, још једном је потврдио моћ Османлија. Пред само освајање, престоница је била полусрушена, са свега 50 000 становника,⁸⁴⁰ па тај потез није представљао велики проблем. Ипак, престиж овог града је још увек био велики, као престонице Источног римског царства и као града са изванредним стратешким положајем. Султан Мехмед II је овиме обезбедио трајност европског царства, односно територије које и данас Република Турска поседује.⁸⁴¹ Један од најважнијих догађаја за Васељенску патријаршију и уопште православни свет, био је избор новог патријарха Георгија Генедија Схоларија. Пре него што је постао први патријарх након пада Византије, био је судија царског суда, члан Сената и секретар цара

⁸³⁷ Исто, 256;

⁸³⁸ Исто, 246;

⁸³⁹ М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, **Историјски часопис 3**, Београд, 1952, 67;

⁸⁴⁰ Н. Inalcik, *The policy of Mehmed II toward the greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city*, **Dumberton Oaks Papers 23/24**, Washington DC, 1969-70, 231;

⁸⁴¹ С. Рансимен, *Пад Цариграда 1453*, 2;

Јована VIII Палеолога.⁸⁴² Подржавао је цареву унијатску политику 1438-9, али је убрзо променио став и постао противник уније са римокатолицима. Избегао је смрт током пљачкања и уништавања града, али је био заробљен. На султанов позив, враћен је у Цариград и 6. јануара 1454. је постављен за патријарха,⁸⁴³ по обреду у ком је султан преузео улогу коју има византијски цар: предао му је инсигније његовог звања, одежде, жезло и напрсни крст уз речи: „*Постављам вас за патријарха и нека је са срећом; задржавајући све привилегије које су патријарси пре вас уживали, будите уверени у наше пријатељство.*“⁸⁴⁴ Добио је ферман којим султан гарантује „*да нико не сме да га узнемирава или да га напада, нити да га иједан противник сме вређати или узнемиравати, и да је са свима њему потчињеним владикама за све време ослобођен пореза и дажбина.*“⁸⁴⁵ Седиште патријаршије је било у цркви Светих Апостола, а затим је премештено у цркву Богородице Памакаристе у Фанару.⁸⁴⁶ Султанов ферман⁸⁴⁷ који је дефинисао патријархове обавезе према Порти и његове повластице, није остао сачуван. Наиме, ниједна султанова диплома није остала сачувана, до оне коју је 1662. године добио патријарх Дионисије III, што се може објаснити честим мењањем седишта патријаршије у Цариграду, као и пожарима који су често захватили патријаршијске цркве.⁸⁴⁸ Патријарх је 1456. године написао дело под називом: „*Исповедање вере*“, као одговор на питање султана Мехмеда у шта верују хришћани.⁸⁴⁹ Професор Иналцик, један од најбољих истраживача османлијске историје, однос између султана Мехмеда и цариградског патријарха препознаје као уобичајену појаву током првих освајања. Да би олакшали

⁸⁴² Р. Поповић, *Исповедање вере цариградског патријарха Генадија II Схоларија*, у **Хришћанство у историји**, 267;

⁸⁴³ G. Ágoston, B.A. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 238;

⁸⁴⁴ С. Рансимен, *Пад Цариграда*, 74;

⁸⁴⁵ Ф. Бабингер, *Мехмед II Освајач и његово доба*, Београд, 2010, 95; С. Рансимен, *Пад Цариграда*, 75;

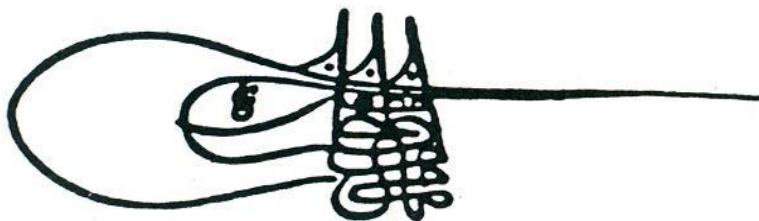
⁸⁴⁶ *Emperors, patriarch and sultans of Constantinople, 1373-1513, an anonymous greek chronicle of sixteenth century*, introduction, translation and commentary by M. Philippides, Brooklyn-Massachusetts, 1990, 57;

⁸⁴⁷ M. Philippides, W. K. Hanak, *The siege and fall of Constantinople in 1453, historiography, topography, and military studies*, Surrey-Burlington, 2011, 51;

⁸⁴⁸ *Emperors, patriarch and sultans of Constantinople, 1373-1513*, 11;

⁸⁴⁹ Генадије Схоларије, *Исповедање вере*, превео М. Стојков, **Богословски гласник XIX, св.5**, Београд, 1911, 330-336; Р. Поповић, *Исповедање вере цариградског патријарха Генадија II Схоларија*, 267-272; опус патријарха Генадија је објављен у M. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, Paris: Maison de la Bonne Presse, 1928–1930;

освајање или себи приклонили становништво, користили су политику познату под називом *istimālet*, која је практично значила да после освајања султан не мења из корена затечено стање. Практично, то је значило ослањање на локалне законе и традицију, задобијање подршке одређених слојева, тако што ће их власт препознати као ауторитете или уврстити у војну службу.⁸⁵⁰

Слика бр. 16 Тугра султана Мехмеда Освајача⁸⁵¹

Цариградски патријарх је од стране нове власти препознат као поглавар православне цркве. Међутим, на простору османлијског царства постојале су и аутокефална српска патријаршија и охридска архиепископија. Недуго после постављења Георгија за патријарха, показаће се на који начин је цариградска патријаршија деловала према овим институцијама. Показало се веома брзо, већ шездесетих година, кроз покушај укидања ове две аутокефалне институције. Цариградски помесни сабор је послао султану Мехмеду захтев да укине и српску патријаршију и охридску архиепископију, јер по одлукама васељенских сабора, у једној држави може бити само једна аутокефална црква.⁸⁵² Међутим, охридска архиепископија, чије је средиште пало почетком 15. века, такође је била легализована од стране султана. Она је чак ширила своју јурисдикцију на територије како цариградске, тако српске и бугарске патријаршије, пратећи освајања Османлија. Ипак, доживела је и губитке у неким деловима, јер је током 15. века незанемарљив

⁸⁵⁰ Н. Inalcik, *The status of the greek orthodox patriarch under the ottomans*, **Turcica 21-23**, Paris, 1991, 407-436;

⁸⁵¹ извор: <http://lostislamichistory.com/ottoman-tughra-calligraphy/mehmed-ii-2/> (04.05.2014)

⁸⁵² М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 41;

број људи примио ислам, пре свега из материјалних разлога.⁸⁵³ Охридски архиепископи су први православни клир који је добио повластице, али не и ону заштиту коју је касније добила и цариградска патријаршија.⁸⁵⁴ Питање признавања српске патријаршије није још увек довољно расветљено у нашој науци, пре свега због недостатка извора. До пада Деспотовине 1459. године, седиште патријаршије је променило неколико места – из Пећи је пребачено у Жичу, а одатле у Смедерево. Временом, како се држава смањивала, тако се увећавао број епархија које су остајале ван њених граница. Већ је напоменуто да је јурисдикцију постепено преузимала охридска архиепископија, чиме се отвара нови сукоб између ове две Цркве. Од 1455. под њену власт потпадају и некадашња патријаршијска седишта Пећ и Жича.⁸⁵⁵ Османске власти у том тренутку су биле очигледно равнодушне према овом поступку. Ово је био неповољан тренутак за српску Цркву и деспота Ђурђа јер се већ упражњено седиште због смрти патријарха Никодима (1455) нашло и изван државе. Питање је решио патријарх ГенADIје, о чему је било речи на претходним странама. Из патријарховог одговора, јасно је било да се црквена независност није могла везати за место столовања патријарха. Недуго времена од ових догађаја, пала је и Деспотовина, а у Смедереву, последњем седишту патријаршије, сада се нашао центар санџака. Иако је опстанак црквене институције после 1459. дуго оспораван, не тако давна истраживања показују да је српска патријаршија постојала наредних неколико деценија. Овим питањем се најдетаљније бавио Мирко Мирковић, који ионако сумњиве претпоставке, оповргава изношењем извора, који доказују да је српска патријаршија постојала све до треће деценије 16. века.⁸⁵⁶ Први доказ да патријаршија није пропала заједно са државом, јесте белешка да је у време патријарха Арсенија српска земља примила агаренску власт.⁸⁵⁷ Не само да је патријарх остао да столује, већ је морао и да плаћа тежак данак „безбожним агаренима.“⁸⁵⁸

⁸⁵³ И. Снџгаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия. отъ падането ѝ подъ турцитѣ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, София, 1932, 32;

⁸⁵⁴ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 40-41;

⁸⁵⁵ Исто, 6;

⁸⁵⁶ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 61;

⁸⁵⁷ И. Руварац, *О каталозима пећских патријарха*, *Гласник СУД* 23, Београд, 1868, 244;

⁸⁵⁸ Исто, 244;

Следећи извор који је наведен као доказ о постојању српског патријарха, јесте ферман султана Бајазита II фрањевцима из 1488. године: *"da do sada od njih biskupi rimskoga pape i grčkoga i sirfskoga (srpskoga) patriarke i njihovih ljudi nisu tražili takse za vjenčanje, i ostale pristojbe, a tako isto ni od naših samostanskih svećenika nisu tražili crkvenih pristojba, niti išta drugo niti im se davalo ikad za vjenčanje, niti za druge pristojbe. Sada patriarke proti dosadašnjem običaju i proti šerijatskim i kanunskim propisima od nas gore navedene pristojbe prisilno uzimaju i nas s tim muče", - a otimaju šerijatske fetve i osude, da je to zabranjeno. Ovu stvar su mi prikazali. Doista imadu šerijatske isprave. Kao što je gore navedeno, rečeni patriarke i episkopi i njihovi ljudi nisu nikadod ovih prije nastanjcnih vjernih podanika i pokornih nikakva danka uzimali, niti se miješali u njihove običaje i obrede. Kada dakle, od' davnine nijesu imali udjela u ove stvari, treba da odmah zabranite, što sada hoće proti šerijatskim odlukama i proti odavna postojećim običajima bez ikakva prava miješati se. Ne dopustite, da se proti šerijatskim i kanunskim odlukama od njih to uzima. To govorim, da ne date povoda, pa da im ponovno dajem, što im je dao visoku odluku moj pokojni komu su od Boga grijesi oprošteni, i kojemu grob uvijek svijetao bio - otac Hodavendikjar.*"⁸⁵⁹ После скоро три деценије од пропасти државе, српски патријарх, чије је име остало незабележено, и даље постоји. Дешава се проблем у односима између поглавара хришћанских Цркава, међу којима је и српски патријарх и фрањеваца. Последње узима у заштиту султан Бајазит II, који брани да се наплаћују таксе од фрањеваца које нису утврђене ни шеријатом, а ни канунима. Да је патријаршија укинута 1459. године или непосредно касније, не би се српски патријарх помињао у султановом правном акту, „раме уз раме“ са грчким патријархом и клиром римокатоличке цркве.

Даље, постоје два натписа, која указују да је 1508. године „*престо Светог Саве*“ држао архиепископ кир Јован⁸⁶⁰, а 1524. године, у време „*турчкога цара Сулејмана*“ на истом месту се нашао митрополит кир Марко.⁸⁶¹ Последњи натпис на више примера даје могућност да се српска самостална организација одржала и у трећој деценији 16. века. Пре свега, израз „*држати престо Светога Саве*“ је

⁸⁵⁹ J. Матасовић, *Фојничка регеста, Споменик СКА LXVII*, Сремски Карловци, 1927, 105;

⁸⁶⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр.399, 124;

⁸⁶¹ Исто, бр.451, 142-143;

карактеристичан за поглавара српске цркве. Уколико је она била потчињена или охридској архиепископији или цариградској патријаршији, негде би било записано и име поглавара оне цркве којој је потчињена. „Чини се, да су под јурисдикцијом самосталне српске цркве у то вријеме биле само сјеверна Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора, а да су од 1455. јужне епархије Пећке патријаршије и сама Пећ припадале Охридској архиепископији.”⁸⁶²

⁸⁶² *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, 102;

Слика бр. 17 Патријарх Генадије и султан Мехмед II⁸⁶³

⁸⁶³ извор: <http://www.ec-patr.org/> (04.05.2014)

4.3 Свеиштенство, цркве и манастири из угла катастарских пописа

Сачувани доступни османлијски извори јесу катастарски пописи одређених области где је живело српско становништво. Најстарији пописи потичу из периода владавине султана Мурата II (1421-1451) за области Албаније и Македоније, које су после Маричке битке постале османлијске вазалне територије, а нешто касније и биле у потпуности освојене.⁸⁶⁴ Већ је на почетку овог поглавља речено да је тимарски систем заживео са првим освајањима на овим просторима од стране султана Мурата I и његовог сина Бајазита I, крајем 14. века. Освојене области су подељене на тимаре, који су додељивани њиховим војним заповедницима или припадницима локалне властеле, који су због ступања у службу имали одређене повластице због извршавања одређених војних обавеза. Увршћивањем домаћег становништва у војну службу, османлијске власти су подмиривале своје војне потребе, али и везивале за себе хришћански војни елемент.⁸⁶⁵

Власник сваког тимара је имао обавезу да пред посебном комисијом начини попис људи, односно кућа које су се налазиле на његовој територији, а на основу тог пописа дефинисане су новчане и натуралне обавезе које је становништво плаћало. „Комисија је била дужна да тачно утврди и попише све изворе феудалних прихода од личних феудалних пореза становништва, као и од свих грана привреде и промета, и да их раздели у хасове и тимаре.“⁸⁶⁶ Централне територије немањихке Србије, односно области којом су после господарили Бранковићи, у потпуности су биле освојене до 1455. године када је састављен њихов катастарски попис.⁸⁶⁷ Овај простор је прво назван вилајет Влк, а затим је назван вучитрнски или приштински санџак.⁸⁶⁸ Пописане области су обухватале тимаре и хасове из нахија Трговиште, Клопотник,

⁸⁶⁴ Н. Šabanović, *Krajište Isa-Bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1964, XXVII; B.Djurdjev, N.Filipović, H.Hadžibegović, M.Mujić, H.Šabanović, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvonički, kliški, crnogorski i skadarski-sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 20, напомена 3;

⁸⁶⁵ Н. Inalcik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom 3-4* Sarajevo, 1953, 52;

⁸⁶⁶ Н.Šabanović, *Krajište Isa-Bega*, XXXII

⁸⁶⁷ Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, XI;

⁸⁶⁸ *Historija naroda Jugoslavije II*, 67;

Долци, Морава, Вучитрн, Тополница, Лаб, као и из приштинског вилајета. У овом опширном попису, наведена су имена села, цркава и манастира, као и опорезованог становништва. Обзиром на детаљне податке, може се конструисати бар груба слика о црквеним приликама у овим областима. Она села у којима је живело свештенство, на списку становника, поред имена, стајала је и титула „*non*“. Њихови сродници су такође имали обележје поред свог имена „*син, брат, зет, рођак nona*“. Нека села нису имала своје свештенике, док су она већа са више десетина кућа имала више од једног свештеника. Највеће место, Вучитрн са 200 кућа, имало је 4 свештеника: двојицу са именом Степан, Богдана и Ђурађа.⁸⁶⁹ Није постојало правило колико би једно село, обзиром на његову величину и број кућа, могло имати свештеника. Тако на пример, налазимо у нахији Морави у селу Битињи са 47 кућа свештенике Марка и Богдана⁸⁷⁰, а у нахији Долци, у селу Чабић које броји 67 кућа само једног свештеника Новака.⁸⁷¹ Упадљиво је да у великом броју пописа становника села, име свештеника стоји на првом месту. Опет, у већини пописа налазимо их на различитим местима. Било какав закључак о овој појави би био непоткрепљена тврдња. Затим, наилазимо на свештенике као власнике тимара. У тополничкој нахији, налазио се тимар који је држао поп Радихна са својом браћом Милошем, Бојком, Богославом и Дејаном, уз обавезу да један од њих годишње иде у војску као џебелија. Овај тимар је обухватао опустело село Крлинце и мезру Марин, а давао је приходе од укупно 700 акчи.⁸⁷² Поменуто је укупно 14 манастира и цркава, од којих су неки били опустели, а једном се не зна име. Међутим, османлијске власти су недоследно користиле термин „*црква*“ додајући га често манастиру.⁸⁷³ У нахији трговиште налазила се црква Чатал, која је поседовала један хас-виноград⁸⁷⁴, који је био црквени мулк⁸⁷⁵, од ког су се узимали приходи за санџак-бега. Овде је живело 4 монаха (*keşiş*). Укупан приход одавде је

⁸⁶⁹ Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, 31-32;

⁸⁷⁰ Исто, 40;

⁸⁷¹ Исто, 21-22;

⁸⁷² Исто, 202;

⁸⁷³ О. Зиројевић, *Манастири у светлу турских пописа, Саопштења, XX-XXI*, Београд, 1988-89, 232;

⁸⁷⁴ Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, 354-355;

⁸⁷⁵ Мулк означава посед са пуном својином, односно неограниченим правом располагања;

био 460 акчи, од којих је на испенцу⁸⁷⁶ одлазило 60, а остатак на остале новчане и натуралне обавезе. Ушур од винограда је износио 20 чаброва⁸⁷⁷ годишње.⁸⁷⁸ У нахији Клопотник, на хасовима Илијас-бега забележен је запустео манастир Дикодил.⁸⁷⁹ У нахији Долци, у месту Долци се налазио неименовани манастир у коме су живела 3 монаха.⁸⁸⁰ У нахији Вучитрн, на тимару Мухамедовом, налазила се црква Кондил, где је на служби био поп Ђура. Ова црква је обухватала пет кућа, чији је приход износио 350 акчи.⁸⁸¹ Тимар браће Мухамедије, Мустафе и Јусуфа је поред три села поседовао и цркву Мињу у селу Врбница, чији су заједничка плаћања износила 8255 акчи. Ту су живеле 4 особе (nefer), поп Арсен, калојори Калугера, Михаил и Сава.⁸⁸² У истој нахији, на тимару Саграколанија Хизре, налазио се манастир Светог Архалија, чији је приход био 375 акчи, а живеле су 4 особе.⁸⁸³ На поседу тимарника Алије, убележена је црква Светих Врача, са 10 монаха и приходом од 400 акчи.⁸⁸⁴ Манастир Трстеник заједно са истоименим селом у вучитрнској нахији, давали су годишње 10.594 акче. Ту су живела два монаха, Данијел и Михал.⁸⁸⁵ Хришћански тимарници, Бајдух и његов син Ђурађ су поседовали четири села и цркву Марко, краљеве кћери Оливере, у којој су живела два монаха, Мали и Завида.⁸⁸⁶ Манастир Дјевица у селу Ловиша, које је имало 97 кућа, плаћао је 10.496 акчи.⁸⁸⁷ У моравској нахији на тимару Деде Балије Кастор, налазио се манастир Светог Архангела, који је имао статус *mevkuf*. То значи да је био увакуфљен, односно представљао посед, чији су приходи од 500 акчи годишње одлазили у добротворне сврхе.⁸⁸⁸ У њему је боравило десет монаха, чија су имена заведена. Они су једини са овог простора у том тренутку добили султанову

⁸⁷⁶ Н. Inalcik, *An economic and social history of the Ottoman Empire, vol.1 1300-1600*, Cambridge, 1997, 70;

⁸⁷⁷ Чабар је мерна јединица, види Ђ. Daničić, *Rječnik JAZU I*, 876; Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, 352-353;

⁸⁷⁸ Н. Hadzibegić, А. Handzić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, 5

⁸⁷⁹ Исто, 18;

⁸⁸⁰ Исто, 18-19;

⁸⁸¹ Исто, 47;

⁸⁸² Исто, 52-53;

⁸⁸³ Исто, 63;

⁸⁸⁴ Исто, 69;

⁸⁸⁵ Исто, 74;

⁸⁸⁶ Исто, 109;

⁸⁸⁷ Исто, 115-116;

⁸⁸⁸ В. Masters, *Waqf, Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 590-591;

заштиту, која гласи: „Његово величанство, наши цар – нека је велика његова победа – издао је у руке споменутих монаха следећу царску заповед: нека нико ништа не узима (од њих) без новаца и нека нико споменуте монахе не узнемирава.“⁸⁸⁹ Вероватно да је долазило до злоупотреба, односно да су их опорезивали незаконито и узимали више новца. Обзиром, да је манастир био увакуфљен, сви његови приходи су могли ићи само у добротворне сврхе. Даље на тополничким тимарима које су придржавали хришћани, налазили су се манастир Светог Луке⁸⁹⁰ и Лукина црква који је са једном кућом плаћао суму од 200 акчи.⁸⁹¹ У нахији Лаб забележени су црква Светог Николе и манастир Богородице који се налазио у селу Вича, са којим је давао укупно 3.583 акче. Од хас-винограда, манастир је давао 20 чаброва. Последњи забележен манастир у области Бранковића јесте манастир Пустиња Лесковац на тимару Беглу Игриса, који је плаћао 120 акчи.⁸⁹² Сви наведени манастири и цркве су били опорезовани, за неке су прецизиране суме, а код неких та сума је била заједничка са селом где се објекат налазио. Уколико су поседовали хас-виноград, давали су додатни порез, изражен у мерној јединици чабар. Само један манастир је увакуфљен, а његово монаштво је било заштићено од додатних наплата. Богумил Храбак у расправи начињеној на основу овог катастарског пописа⁸⁹³ дошао је до закључка да, од 16.723 куће, 1.79% биле свештеничке. Даље, закључио је да проценат породица које су директно и недиректно везане за цркву, износио чак 4.42%.⁸⁹⁴

У једној од канун-нами за босански санцак из 1516. године, који је обухватао и део старе Србије, султан Селим I износи следеће одредбе везане за положај хришћана, као и цркве: „*Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje neka se kazne storo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset).*

⁸⁸⁹ Н. Hadzibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovica*, 183;

⁸⁹⁰ Исто, 204;

⁸⁹¹ Исто, 205;

⁸⁹² Исто, 347;

⁸⁹³ Б. Храбак, *Свештена лица на Косову и суседним крајевима 1455*, **Зборник радова Филозофског факултета у Приштини IX**, 1972, 67-83;

⁸⁹⁴ Б. Храбак, *Свештена лица*, 80;

*Neka se poruše krstovi koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni koji to urede. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.*⁸⁹⁵ Јасно стоји да вера није смела јавно да се исповеда, да крстови нису смели да буду истакнути, а свако ко чини супротно био би кажњен телесно. Из исте канун-наме сазнајемо које су то биле телесне казне и да нису смеле бити замењене новцем: „*Oni koji su zaslužili vješanje, otsijecanje ruke, teže šibanje (hadd) ili lakše šibanje (tazir), neka se izvrše te kazne (ukubet i siyaset), a neka im ne uzimaju ništa [u novcu].*“⁸⁹⁶ Готово истоветне забране грађења нових цркава, постављања крстова и кажњавање људи који сарађују са непријатељима државе, наилазимо у канун-нами из 1530. године.⁸⁹⁷

Један од најстаријих османлијских извора после пада Деспотовине јесте Браничевски дефтер из 1467. године. „*Браничево је због свог стратешког положаја било успостављено као посебан вилајет (субашилук), турска војно-територијална јединица са крајишким статусом. Обухватао је седам нахија, у оквиру којих је пописано 16 манастира.*“⁸⁹⁸ Из катастарског пописа можемо открити њихове финансијске обавезе: на пример, село Шетоње, заједно са манастиром Духовником је годишње морало да плаћа 1315 аспри,⁸⁹⁹ манастир Светог Николе, који је имао и млин са приходима, тј. хас-млин, морао је плаћати 200 акчи годишње. Највероватније да је ова црква била некадашње средиште браничевске митрополије.⁹⁰⁰ Манастир Златарић у селу Тополници је плаћао 100 аспри годишње,⁹⁰¹ а манастир Светог Степана 200 аспри.⁹⁰² Манастир Светодухна се налазио на тимару калуђера Никона. Као власник тимара, он је морао да даје 2 човека који би обављали дужности у посади ресавске тврђаве, али остали калуђери су били опроштени од осталих

⁸⁹⁵ В. Djurdjev, N. Filipović, H. Hadzibegović, M. Mujić, H. Šabanović, *Kanuni i kanun-name*, 31;

⁸⁹⁶ Исто, 30;

⁸⁹⁷ Исто, 43;

⁸⁹⁸ Б. Кнежевић, *Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године, Саопштења XX-XXI* Београд, 1988/89, 197

⁸⁹⁹ М. Stojaković, *Bраничевски defter*, 88;

⁹⁰⁰ Б. Кнежевић, *Манастири у Браничеву*, 201;

⁹⁰¹ М. Stojaković, *Bраничевски defter*, 101—103;

⁹⁰² Исто, 171;

натуралних и новчаних давања које су становници села морали давати спахији.⁹⁰³ Међу уживаоцима тимара, нашло су се и неколико свештених лица: поп Дамјан и поп Радоје су имали војну обавезу, односно да дају једног коњаника и плаћају 4830 акчи годишње на име свих других натуралних и новчаних обавеза;⁹⁰⁴ тимари попа Јакова су износили око 500 аспри⁹⁰⁵, а попа Тодора око 1415 аспри годишње⁹⁰⁶.

Из исте године, постоји попис тимара манастира Раванице, који је имао приход од 6000 акчи: „*Манастир Раваница. У њој лежи Лаз-оглу и Влк-оглу. – Калуђери, који станују у манастиру, имају заповиједи покојнога султана Мурата и његова величанства мога султана – нека је вјечна његова моћ – који говоре, да калуђери не дају харач ни испенце.*“⁹⁰⁷ Даље, раванички калуђери, на име поседништва тимара морали су да дају двојицу џебелија, а касније се тај број повећао на тројицу.⁹⁰⁸ По освајању, манастир Љубостиња је такође поседовао тимар и био ослобођен истих пореза као и Раваница, али већ 1476. те повластице су одузете.⁹⁰⁹ Слично је било и са манастиром Милешева, у почетку је био ослобођен намета, али касније је морао да плаћа све тражене обавезе.⁹¹⁰ Из наведених примера, намеће се закључак да су манастири могли у неким тренуцима да буду у релативно повлашћеном положају што се тиче плаћања дажбина. Уколико су поседовали тимаре, као и било који други поседник, морали су да испуњавају војне обавезе, најчешће да опремају одређен број џебелија. Свакако, монаси нису учествовали као борци у походима, већ је ова обавеза испуњавана тако што су финансијски учествовали у опреми џебелије. М. Мирковић ову појаву дефинише колективним спахилуком.⁹¹¹ Османлије су на манастире гледале као правне субјекте, који су итекако могли да допринесу војној организацији, којој је највећи смисао давао тимарски систем.

⁹⁰³ Исто, 250—251;

⁹⁰⁴ Исто, 175—176;

⁹⁰⁵ Исто, 191;

⁹⁰⁶ Исто, 193-194;

⁹⁰⁷ *Historija naroda Jugoslavije II*, 102-103;

⁹⁰⁸ Исто, 103;

⁹⁰⁹ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 70; *Historija naroda Jugoslavije II*, 103;

⁹¹⁰ *Historija naroda Jugoslavije II*, 103;

⁹¹¹ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 71;

Српски извори који потичу из друге половине 15. века су јако оскудни. Своде се на записе, у којима преписивачи књига бележе тренутна дешавања. Неретко указују да су преписивали у тешким околностима, у *„љута и прескрбна времена.“* Из тих записа се не види само незадовољство појединца, већ и колективно, *„према злонаравној господи, Турцима“*: *„злочестиви, злонаравни и незасити Јуда, Мехмед-бег цар, који се ваздигао до небеса, опет ће сићи до хада,⁹¹² „варварски цар Бајазит.⁹¹³ Пошто је преписао октоих, свештеник Марко је изразио своју тугу: „због грехова наших постиже нас исмаителска железна палица нештедно, поражавајући православне вере устав и законе и раздружи се свете цркве и изменише се предања светих ктитора...и многи одступише од православља и присташе ка вери њиховој...“⁹¹⁴ Османлије су нападале манастире: *„продадоше цркве хришћанске и би беда,⁹¹⁵ „и велика нам беда од њих беше, што имасмо имања све нам изимаху, једни нам долажаху, а други одлажаху и све што стицасмо, све узимаху,⁹¹⁶ док је Милешева 1459. године била поробљена и запаљена.⁹¹⁷**

⁹¹² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр.341, 109;

⁹¹³ Исто, бр.393, 123;

⁹¹⁴ Исто, бр. 404, 125;

⁹¹⁵ Р. Л. Веселиновић, *Стање српске цркве од 1459-1557, Богословље, година XII, свеска 3-4*, Београд, 1937, 269;

⁹¹⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр.492, 158-159;

⁹¹⁷ Р. Л. Веселиновић, *Стање српске цркве*, 270;

4.4 Буна епископа Павла

У периоду између 1525. и 1528. године, српска Црква је потчињена охридској архиепископији и наредне три деценије ће се налазити под њеном јурисдикцијом. Зашто је султан Сулејман донео одлуку о укидању самосталности у јеку освајачких похода на Угарску? Конкретан разлог његове одлуке није познат, али вероватно да је низ друштвено-политичких дешавања допринео укидању српске црквене самосталности.⁹¹⁸ Непосредно по губитку црквене самосталности, дешава се буна смедеревског епископа Павла, која је имала одјека и у источним православним патријаршијама – у Цариграду, Александрији, Антиохији и Јерусалиму. Неколико докумената, која чине посланице александријског патријарха упућене охридском архиепископу Прохору и одлуке Сабора Охридске архиепископије, грубо описују саму буну и њене последице.⁹¹⁹ Она је очигледно избила као последица потчињавању српског клира Охридској архиепископији. Шта се заправо десило? Епископ Павле је, уз помоћ подмићивања световњака успео да се прогласи прво за архиепископа, а затим за патријарха. Ото је „*Пећку цркву*“ и друге цркве Охридске архиепископије. Архиепископ Прохор је имао подршку од патријарха александријског и целог Египта, Јоакима. У својом првом писму, патријарх Јоаким, „*пошто је чуо за смутње у његовој епархији од неких непокорних мужева*“⁹²⁰ саветује архиепископа да се не боји јер „*много је невоља праведнима, али их Господ избавља*“ (Пс. 34,19). Људи попут епископа Павла не поштују заповести, законе Светих Отаца и Сабора, а он не треба да се меша са њим „*лукавим и злим*“, већ да стоји часно и храбро на свом законитом престолу. Вест је дошла и до Јерусалима, када је у њему за Васкрс боравио српски јеромонах Герман са Свете Горе. Он је испричао о скандалу „*који у Србаља бива од неког Павла, разорника архијерејства*.“⁹²¹ Саслушавши о дешавањима, патријарх Јоаким је сада другачије саветовао „*кир Прохора брата и саслужитеља, архијереје и*

⁹¹⁸ М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске православне цркве под турском влашћу*, 66;

⁹¹⁹ П. Костић, *О буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, *Споменик СКА LVI*, Сремски Карловци, 1922, 32-39; Р. Милошевић, *Павле, митрополит смедеревски*, Смедерево, 2006;

⁹²⁰ П. Костић, *О буни Смедеревског епископа Павла*, 33;

⁹²¹ Исто, 34;

клир његов.“ Да би престала самовоља, сви који помажу бунтовног епископа, треба да буду духовно кажњени одлучењем од хришћанске заједнице и проклетством, било да припадају клиру или световњацима.⁹²² У међувремену, 1528/1529. године, састао се архиепископски Сабор, који је са поглаваром чинило још тринаест митрополита и епископа. То је било заправо суђење против оних који наступају против закона Велике Цркве, који склапају незаконите бракове и чине многе друге кривице.⁹²³ Констатовали су да, оне који су подстакли „*трвење и буру љуту*“ незаконито узимајући митрополије и епископије и нерегуларно свештенодејствују, треба „*духовним мачем сасећи из црквеног саслужења.*“⁹²⁴ У шеснаест тачака, овај Сабор је осудио преступнике за духовна недела неразрешивим одлучењем и проклетством. Скоро све тачке осуда су донекле опште што се тиче духовних преступа. Само једна говори конкретно о попуњавању упражњених митрополитских или епископских места на територији Охридске архиепископије. Прецизније речено, такво место добија само онај ко је добио пристанак архиепископа, писмену потврду Сабора и пристанак охридског кадије. Ко чини супротно, а најлакше је вероватно било, како се спомиње, узети пристанак других кадија или чак отићи на Порту, не ради по Божјем закону и треба да буде проклет. У посланици из 1531. године, коју су упутили патријарси александријски Јоаким, антиохијски Михаил, јерусалимски Јосиф и васељенски Јеремија, такође доносе исту духовну пресуду позивајући се на кршење правила Светих Апостола и неких одлука Васељенских сабора од стране епископа Павла и његових присталица. Овде је важно напоменути њихов став према самосталности Српске православне Цркве уопште. Они тврде да је такозвана Пећка архиепископија одувек била подређена Охриду. У тренутку насиља била је отргнута и постала самостална, али се опет присајединила и то нико не може да оспори.⁹²⁵ Читаво дешавање добија још више на значају када је епископ свог духовног оца Прохора и друге епископе бацио у тамницу. Он је свакако имао разлога за страх и да тражи помоћ од других православних поглавара и султана. Практично, буна се

⁹²² Исто, 34;

⁹²³ Исто, 35-37;

⁹²⁴ Исто, 35;

⁹²⁵ Исто, 33-34;

проширила од Смедерева до Охрида, а у њу су биле умешане и локалне османлијске власти, свакако путем подмићивања. Пошто се избавио из тамнице, Прохор је отишао султану на двор да га извести о дешавањима. Султанова одлука, подстакнута ставовима пре свега васељенског, затим и других источних поглавара, била је да се отргнута епархија врати Охриду. Исход ових вишегодишњих духовних потреса јесте свргнуће и искључење епископа Павла из православне духовне заједнице на Сабору одржаном 1532. године. Архиепископ Прохор је са још тридесет и два члана навео његове главне преступе. После првог свргнућа и одлучења на Сабору 1528/1529. године, он се није покајао, већ је чинио гора злодела и тиме уздрмао Цркву Божју, затим незаконитим чинодејствовањем је освећивао храмове, рукополагао клирике, а себе у писмима лажно представљао као архиепископа.⁹²⁶ Сабор је истом казном осудио и оне које је он рукоположио у чин епископа: Неофита лесновског, Теофана зворничког и Пахомија кратовског. Коначна одлука јесте била и да сви који убудуће подстичу или учествују у неком духовном деловању са „преступницима“, буду неразрешиво проклети.⁹²⁷

Веома је мали број извора који расветљава време до тренутка обнове Пећке патријаршије 1557. године. Прво питање које постављамо, јесте када је укинута да би била обновљена? Затим, какав је био њен положај, која су била права и које су биле њене обавезе према османлијској власти? Оскудни извори наговештавају грубу слику, наводе на претпоставке, без много закључака. Стање у српској Цркви не можемо ни поистоветити са стањем Цариградске патријаршије. Положај цариградског патријарха, као обавезе и права, не могу се узети као општи модел за остале православне поглаваре на територији царства. Уопште, услови и положај обичног становника, који су важили у једном граду, нису морали да важе у другом, околности су се мењале и на истом простору током времена. Хришћански свет, паралелно са освајањима, постајао је изузетно хетероген. Односи између власти и цркава, као између хришћана различитих конфесија, били су изузетно комплексни.

⁹²⁶ Исто, 37;

⁹²⁷ Исто, 39;

- ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ -

5. СВЕТА ГОРА И СРПСКИ ДЕСПОТИ

5.1 Светогорска уточишта српских владара и властеле

У овом делу рада пажња ће бити посвећена посебној врсти прилагања српских владара и властеле светогорским манастирима. Ова прилагања су добила нови смисао услед тешких околности које су задесиле српске земље крајем 14. века. Циљ наредних страница јесте да објасни на примерима повеља како се уобичајено прилагање поседа и вредности претворило у својеврсну институцију, на који начин и под којим условима је долазило до куповине места у сâмом манастиру и његовим поседима.

Српски владари и властела су у случајевима опасности и рата прибегавали налажењу сигурних места за чланове својих породица и за вредности које су поседовали (новац, сребро, злато, разне драгоцености). Од 11. века Дубровник је постао уточиште, да би његова улога у овом случају добијала на много већем значају са првим османлијским освајањима српских области. Поред Дубровника, својеврстан азил српских владара и властеле постаје Света Гора. Пракса проналажења уточишта на поседима манастира позната је у византијској и српској традицији још пре османлијских напада. Термин којим је означено издржавање од стране манастира лицу које је то обезбедило новцем, вредностима или поседима, јесте аделфат.⁹²⁸ Поред овог значења, аделфат представља и оно што у манастирској заједници припада једном брату, адрфатору.⁹²⁹ У српским документима налазимо и термине метриг и комат, који означавају храну и све остало потребно за издржавање једног братственика.⁹³⁰ Ова два термина се у српским изворима јављају још у Житију Светог

⁹²⁸ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 241-270; Владимир Мошин, *Акти братских сабора о адрфатима из XIV-XV века*, **Богословље**, година XIV, свезак 3-4, Београд 1936, 215-238; Р. Грујић, *Светогорски азили*, 65-95;

⁹²⁹ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 241-242;

⁹³⁰ Иста, *Аделфати у Лексикон српског средњег века*, 2;

Симеона и Светог Саве од Доментијана,⁹³¹ пре помињања аделфата. Термин дијаконица је још једно обележје за порцију хране, односно следовање, а ако стоји уз реч аделфатор, означава целокупно издржавање.

О аделфатима највише сазнајемо из извора који потичу са краја 14. и почетка 15. века, што није било случајно. Документи нам говоре о том поступку, који је био углавном сличан. Лице које је желело издржавање, обраћало се манастиру, наводећи имања или новац који дарује. Други акт би уследио од манастира, који је одлучио да додели издржавање. Овде се поставља неколико важних питања, чији одговори показују како су светогорски манастири постајали азили српских владарских и властеоских породица. Пре свега, ко све у манастиру одлучује о уступању аделфата? Предмет нашег занимања јесу она документа која се односе на српске владаре и властелу, настала крајем 14. и у првој половини 15. века. Светогорски манастири нису имали јединствен и строго утврђен начин на који су продавали издржавање, поступак је био унутрашња ствар сваког манастира.⁹³² У Хиландару, ову одлуку је доносио игуман са целим братским сабором.⁹³³ У манастиру Пантелејмону, слично, наводи се да је одлуку донео велики број чланова братског сабора.⁹³⁴ Акти манастира Ватопед сведоче о нешто другачијем поступку, односно да су о додели аделфата одлучило само игуман са старцима.⁹³⁵ Углавном, приликом доношења одлуке, сазива се сабор управо ради тог питања.⁹³⁶

Следећи одговор који тражимо је на питање ко су могли бити уживаоци аделфата. Практично, свако ко је себи то могао да приушти, односно мали број људи који је припадао владарској породици или властели. Један од првих аделфата владарске породице Лазаревић после Косовске битке, био је у светогорском манастиру Пантелејмону.⁹³⁷ Овај манастир је био под сталном бригом Немањића и властеле, који су неретко давали значајне поседе. Кнез Лазар је са својим зетом,

⁹³¹ Ђ. Даничић, *Живот Светога Симеона и Светога Саве*, Београд, 1865, 156;

⁹³² В. Мошин, *Акти братских сабора*, 219;

⁹³³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 517-526;

⁹³⁴ Исто, 526;

⁹³⁵ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 22;

⁹³⁶ В. Мошин, *Акти братских сабора*, 219;

⁹³⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 293-313; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 271-276; С. Новаковић, *Законски споменици*, 571-521;

челником Мусом, дао неколико села у Метохији, око Лаба и Трстеника 1381. године.⁹³⁸ Када су монаси дошли кнегињи Милице, односно монахињи Јевгенији, 1395. г. да им потврди права на ове поседе, она не само да је то учинила, већ је даривала нове који су њој и њеној деци обезбедили уточиште на манастирским поседима у случају опасности. У повељи стоје имена нових следећихседа: Копорићи Трг са Јелашцама, села Лешак, Стржине, Остраће, Јелашница и Сврача у Топлици, Дучино Прецрешње, Друга Прецрешња Парцанова, Међујани, Гакице, Брбале, Мирошевци, Вина са Забелом, Товрљанци, Трнава, Подргађе, Кални Дол и неименово село на Дунаву.⁹³⁹ Затим је манастир добио приход од 500 грумена соли из села Болвана и два човека – Доју Балусевића и Рашу Рађевића. Добијен је један човек из Сталаћа, по имену Станко. Из Крушевца су добијени кућа и човек по имену Радослав Бугарин. У Прокупљу, манастир је добио кућу Вукоте Богдановића са свом баштином, људе Радослава и Добромира, као и виноград. Слично, у Новом Брду, приложена је кућа Мартина Врље, а из истог места „*црковни људи*“ су постали Дафина и њен муж. На крају, Лазаревићи су приложили цркву Мати Божје у Холгошти. Ова ктиторија Лазаревића манастиру Светог Пантелејмона је бројала укупно осамнаест села, десет људи, четири куће, једну цркву, приход са Копорићког трга, као и 500 грумена соли на годишњем нивоу. Поред наведеног, монахиња Јевгенија је потврдила оно што је кнез Лазар раније приложио: села Бучије, Округлицу, Долњу Округлицу, Јасиковицу Михаилову и село Закут са три засеока, затим цркву Мати Божје Бучанске, цркву Спасова у Хвосну са селима и метосима и Светог Николе у Лабу.⁹⁴⁰ Поред Лазаревића, манастир је помогла и властела прилажући села, цркве и приход од бродарине.⁹⁴¹

Око годину дана касније, 1396. године, игуман манастира Пантелејмона, Никодим са свом братијом, издао је документ којим потврђује претходне дарове, признаје ктиторска права монахиње Јевгеније и њене деце и додељује им тридесет аделфата.⁹⁴²

⁹³⁸ *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 256-258, 273-274;

⁹³⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295;

⁹⁴⁰ Исто, 295;

⁹⁴¹ Исто, 295-296;

⁹⁴² Исто, 316-328; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 277-273; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 228;

У претходном објашњењу поступка добијања аделфата, речено је да обично постоје два документа – први, који лице шаље манастиру и други акт, којим манастир потврђује захтевано. Овај случај прилагања из 1395. односно 1396. године, један је од ретких када су остала оба документа сачувана. Из другог акта прецизно видимо обавезе манастира према својим приложницима, како за њиховог живота, тако и после смрти. Обавезе духовног карактера подразумевају помињање њихових имена на литургијама и у молитвама за здравље и напредак, редовно одржавање помена после њиховог упокојења, уз постављање трпезе за сву манастирску браћу.⁹⁴³ Прецизније, манастирске обавезе према ктиторима за живота биле су духовног и материјалног карактера. Духовне су подразумевале да се приложницима док су живи, односно члановима породице Лазаревић, сваког уторка служи литургија и чита параклис (наизменично су се читачи параклиси Светој Богородици и Светом Пантелејмону). Они су такође морали да се помињу током служби одмах после цара, без икаквог изузетка. Под тим се мислило, да уколико неко у будућности буде прилагао вредније прилоге, неће моћи бити помињан пре Лазаревића. Тридесет аделфата је подељено на три једнака дела између монахиње Јевгеније и синова Стефана и Лазара. Њих двојица су добили најбоље келије, у које су, уколико не бораве у њима, могли поставити калуђере по својој вољи. У случају да браћа изгубе власт или толико осиромаше да нису у могућности да користе своја права као аделфатори на Светој Гори, а бораве у Македонији, Солуну или малој Азији, манастир се обавезао да их на тим местима потражи и даје двадесет литара сребра по години. Ако би монахиња Јевгенија дошла на неки од метоха, било би јој дато десет најбољих кућа *„што ће дрва носити и што ће пословати.“*⁹⁴⁴

Игуман Никодим је предвидео сваку ситуацију, од смрти било кога од њих, до раздора између браће, у којој долази до поделе аделфата. Уколико *„вражја завист раздели кнеза Стефана и брата му господина Вука“*⁹⁴⁵, обојица би добили по десет аделфата, а Стефан уз то и лутро.⁹⁴⁶ У случају смрти, игуман је расподелу предвидео

⁹⁴³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 316-318;

⁹⁴⁴ Исто, 318;

⁹⁴⁵ Исто, 316;

⁹⁴⁶ Ђ. Daničić, *Rječnik JAZU* 6, 230;

на следећи начин: ако монахиња Јевгенија надживи своје синове, од њихових 20, добиће 6 аделфата; осталих 14 узима манастир. Ако умре један од њих двојице, мајци би припало три аделфата. У случају да браћу не задеси смрт на неком од манастирских поседа или у самом манастиру на Светој Гори, што значи да практично нису користили издржавање, мајка би добила поред поменутих шест аделфата још четири, којима је могла да располаже по својој вољи. Могла је да их да некеме на коришћење, док би после смрти тих корисника, они били враћени манастиру. После Јевгенијине смрти, њених 10 аделфата би било подељено на једнаке делове између њених кћери и манастира. Ако их оне буду уживале на манастирским метосима у Македонији или у Солуну, већ бораве у околини Цариграда, предвиђено је да им се даје 5 литара сребра годишње за издржавање. Исто тако би им припао онај део поседа на који је право имала мајка после смрти синова. Кћери би добиле укупно 11 аделфата по мајчиној и браћиној смрти, што је било једнако количини од 10 литара сребра годишње на име издржавања у Цариграду. После смрти приложника манастирске обавезе су биле искључиво духовног карактера. До четрдесетодневног помена требало је да се одслужи сто литургија, а до истека прве годишњице смрти још десет, при том да се сваке суботе умрлом даје кољиво. На дан сваког годишњег помена, сва братија је обавезна да учествује у парастосу, као и да спреми оброке како за монахе Светог Пантелејмона, тако и за оне сиромашне монахе који нису чланови њихове заједнице. Такође, светом кнезу Лазару, ктитору и приложнику неколико села и три цркве, сваке године ће се одржавати помен уз кољиво и приређивање трпезе за убогу братију.

Средства за одржавање обавеза, како за живота аделфатора, тако и за организацију помена (свеће, уље, храна, итд...), манастир је узимао од прихода Копорићког трга у вредности од 25 литара сребра годишње. Остатак прихода из Копорића је одлазио за одржавање лутре, односно бање. На крају повеље, игуман Никодим се безусловно обавезао на извршавање свих предвиђених ставки – за аделфате, бању, келије и одржавање помена. Уколико се те обавезе не би испуњавале као што је записано, било ко од Лазаревића је могао да им одузме све поседе, чак и оне што је кнез Лазар раније приложио. Знајући за нестабилност у држави и стално сужавање граница,

игуман Никодим је дефинисао однос према владајућој породици у случају освајања земље од стране Османлија. Практично, манастирски поседи и приходи на територији Србије би били изгубљени у том случају, али све обавезе према приложницима би се и даље испуњавале. Како су се околности промениле, Лазаревићи нису искористили аделфате у овом манастиру. Р. Грујић поводом прве куповине аделфата од стране владарске породице закључује „*да је у то време у Светој Гори постојао већ утврђен систем манастирских односа према свима онима, који су специјалним даровима, под условима који су се донекле разликовали од ктиторских, осигуравали себи уточишта.*“⁹⁴⁷

На крају, можемо поставити питање, зашто су у овом тренутку Лазаревићи и монахиња Јевгенија купили поседе у руском манастиру Пантелејмону, а не у српској задужбини Св. Саве и Св. Симеона, манастиру Хиландару? Одговор на ово питање донекле лежи у томе да је манастир Хиландар у овим годинама, када су Лазаревићи и Бранковићи били у сукобу, био више окренут ка Бранковићима.⁹⁴⁸ Вук Бранковић је имао велика ктиторска права, а његова браћа Радоња и Гргур су живели у овом манастиру као монаси Роман и Герасим. Неколико повеља о прилагањима Вука Бранковића сведоче о значајним поседима⁹⁴⁹, као и прихватању да плаћа данак Османлијама са поседа Хиландара у његовим областима.⁹⁵⁰ Деспот Стефан Лазаревић је тек 1406. године издао повељу којом је повратио даровање од 100 литара сребра годишње из Новог Брда.⁹⁵¹ Овај доходак је обезбедио још кнез Лазар,⁹⁵² али га је у време сукоба са Бранковићима укинула књегиња Милица. Како наводи деспот Стефан, „*не благоволах лишену бити мојему светому манастиру новобрдскога*

⁹⁴⁷ Р. Грујић, *Светогоски азили*, 76;

⁹⁴⁸ Исто, 78;

⁹⁴⁹ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 181-182;

⁹⁵⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 459;

⁹⁵¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 183-190; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 331-333; С. Новаковић, *Законски споменици*, 462-463; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, књижевни радови*, 148-149; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића о даривању 100 литара ребра од рудника Ново Брдо*, 121-132;

⁹⁵² А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 131;

обиља⁹⁵³ решио је да поврати значајан приход, али да и тиме себи обезбеди подршку хиландарског братства. Такође је и Хиландару била неопходна подршка српског деспота. Стога су дошла два изасланика, старац Јован и поп Теодор да изразе задовољство што је деспот превазишао све тешкоће и постао господар свих Срба, а као такав је стекао ктиторска права Немањића у Хиландару.⁹⁵⁴ Како наводи у уводном делу повеље, деспот је „*китор најприснији великаго царског манастира српског што је на Светој Гори.*“⁹⁵⁵ Ово је значило да су Лазаревићи потпуни ктитори са наслеђеним оснивачким правима Немањића. На овом примеру можемо видети практично стварање континуитета између династије Немањића и Лазаревића, односно још једну потврду да су Лазаревићи легитимни наследници претходне династије, заштитници српских светиња и народа, династија која је, као и Немањићи владала, милошћу Божјом. Баш у овој повељи, деспот Стефан назива Светог Саву и Светог Симеона својим прадедовима.⁹⁵⁶

Прва деценија 15. века је била време када је Стефан Лазаревић јачао свој положај, време обнове земље и релативно добрих финансијских могућности за прилагање и изградњу нових манастира. Пошто сукоба са Бранковићима више није било, ово је био прави тренутак за успостављање добрих односа између владарске породице и најзначајније српске светогорске задужбине. Три године после обнове дарова, 8. јуна 1411. године, деспот Стефан је издао повељу у Јагини која се тиче нових прилагања манастиру Хиландар у циљу обезбеђивања аделфата.⁹⁵⁷ У замену за метох Лештије код Параћина који је припао попу Венедикту Цреповићу, Хиландар је сада добио села код Новог Брда: село Црешњу и пет заселака: Конињци, Зацрквљани, Штирци, Рухотинци и Модра Глава; затим село Криљево са засеоцима Милојевци и Глоговица; у Левчу је дао села Бдчину и Церницу.⁹⁵⁸ За приложено је добио шест аделфата, келије Герасима Бранковића, виноград, врт и повртњак. Деспот је имао

⁹⁵³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 184;

⁹⁵⁴ Исто, 184;

⁹⁵⁵ Исто, 184;

⁹⁵⁶ Исто, 184;

⁹⁵⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191-199; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 569-571; С. Новаковић, *Законски споменици*, 465-467;

⁹⁵⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192;

могућност да поклони два аделфата неком од својих калуђера, који су могли доживотно да их користе, а после њихове смрти, опет би деспот могао да располаже са аделфатима по својој вољи.⁹⁵⁹ После деспотове смрти, обавезе би биле углавном духовног карактера: да се његово име помиње по уставу Светих Отаца, да обављају годишњи помен, на коме ће бити помињан као ктитор и члан манастирског братства. За сваки помен је требало да се отпоје десет литургија, кува пшеница, а братији даје прилевак.⁹⁶⁰ До четрдесетодневног помена, монаси су требали да одслуже сто литургија. Ове духовне обавезе су скоро идентичне онима које је имао манастир Св. Пантелејмона.⁹⁶¹ Што се тиче дарованих поседа, они су били ослобођени свих државних работа и давања: од грађења кућа и дворова, од давања поноса, позоба и соћа, као и од давања престоја, жировнице и чабровине. Нису били ослобођени војнице и работа „ради нужде“, као и од обавеза које им деспот лично нареди преко манастирског иконома.⁹⁶²

За релативно кратко време српска владарска породица је добила аделфате у два значајна светогорска манастира. Прилагање Хиландару и обезбеђивање аделфата су учврстили до тада пољуљане односе овог манастира и Лазаревића. Давање значајних поседа и сребра, говори о успону српске државе и донекле мирној политичкој сцени на Балкану. Важан моменат у наведеним повељама јесте препознавање већ утврђеног култа кнеза Лазара и препознавање Лазаревића као легитимних наследника светородне династије Немањића.

Властелин деспота Стефана, војвода Веселко, такође је себи и својој браћи обезбедио уточиште у манастиру Светог Пантелејмона, у периоду између 1402. и 1422. године.⁹⁶³ Игуман Иларион је са свом братијом потписао повељу, у којој се војводи обезбеђују два аделфата, односно келије старца Матеје, повртњак, врт, места

⁹⁵⁹ Исто, 192-193;

⁹⁶⁰ Исто, 193;

⁹⁶¹ Исто, 318;

⁹⁶² Исто, 193;

⁹⁶³ Исто, 329-334; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 283-285; С. Новаковић, *Законски споменици*, 526-527;

у Цркви и за трпезом.⁹⁶⁴ Заузврат, манастир је добио прилог од шеснаест литара сребра.

Деспотова смрт и будући догађаји нису наговештавали мирна времена за Деспотовину. Челник Радич, велики добротинитељ и китор, своје уточиште је нашао у манастиру Ватопеду. За аделфате је издао исправу марта 1432. године у Некудиму, којом је приложио село Белопоље на Морави са свим дохотцима, сто дуката и осам мати винограда.⁹⁶⁵ Деспот Ђурађ је челнику потврдио својом исправом овај прилог.⁹⁶⁶ Може се претпоставити да се челник определио за сигурније уточиште у Ватопеду, јер није могао у том тренутку да предвиди како ће тећи обнова манастира Кастамонита.⁹⁶⁷ Исте године, још један српски властелин купује аделфате у манастиру Ватопеду. То је био велики војвода Радослав Михаљевић, који је за себе и свога брата Михаила обезбедио шест аделфата и пирг у Колеци, за прилог који је износио шест стотина перпера и тридесет литара сребра.⁹⁶⁸ После њихове смрти, манастир задржава прилог, а у обавези је да им чини годишњи помен. Повељу је потписао игуман Теофан са још осамнаест чланова братства.⁹⁶⁹ Поред ове исправе, име војводе Радослава срећемо као китора цркве Богородице Пречисте⁹⁷⁰ и у запису где се спомиње његова смрт 1436. године.⁹⁷¹

Света Гора је у тешким временима представљала донекле сигурно место, толико да је могло да пружи основне услове за живот. Прилагање ради добијања аделфата, по свему судећи, представља својеврсан феномен овога времена. Тај феномен није имао много заједничког са искреном побожношћу, али се удаљавао и од политичких мотива. У питању је био опстанак појединца у правом смислу те речи. Он чак није морао ни да се замонаши да би уживао своја права у сâмом манастиру,

⁹⁶⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 330;

⁹⁶⁵ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 18- 19;

⁹⁶⁶ Исто, 19-20;

⁹⁶⁷ М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича у манастирима Кастамониту и Ватопеду, у Пад српске Деспотовине 1459. године*, 61;

⁹⁶⁸ Исто, 21-22;

⁹⁶⁹ Исто, 22;

⁹⁷⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 244, 77;

⁹⁷¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 654, 230;

односно на неком од његових поседа. Јасно је да су аделфатори били свесни опасности, односно да нису видели решење за спас државе и народа од Османлија.

5.2 Ктиторска делатност Бранковића на Светој Гори после пада Деспотовине

Последња година постојања српске Деспотовине обележена је низом несрећних дешавања по владарску породицу Бранковић. Деспот Лазар је умро још почетком 1458.⁹⁷² године, а како није имао наследника, постављено је намесништво које су чинили „бивши велики војвода у деспота Лазара“, Михаило Анђелковић, деспотица Јелена и Стефан Слепи Бранковић.⁹⁷³ У овим тешким тренуцима, разједињеност српског народа у спољнополитичкој оријентацији, још је више убрзала пропаст државе. Велики челник је био оријентисан према Османлијама, што је изазвало сукоб са угарским присталицама, које су га у немирима током марта 1458. године збациле са власти. За деспота је постављен Стефан Слепи, млађи син покојног деспота Ђурђа. Међутим, ни он се није дуго нашао на овом положају. Збацио га је босански престолонаследник Стефан Томашевић, који је био у браку са Стефановом синовицом, Лазаревом кћерком.⁹⁷⁴ Стефан Слепи, не само да је био збачен, већ је био изгнан из отачаства родитеља својих, бележе летописи и биографи.⁹⁷⁵ Пребегао је прво у Угарску, затим је отишао код сестре Кантакузине у Хрватску, покушавајући све време да нађе помоћ. Молио је на првом месту Дубровчане да га приме у свој граду, међутим, они су били веома уздржани према Ђурђевој деци у овим тренуцима. Коначно, одлази у Албанију, где се 1460. године оженио „*благочестивом киром*“ Ангелином, кћерком Аријанита Комнина,⁹⁷⁶ са којом је добио троје деце: кћерку

⁹⁷² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 723, 242;

⁹⁷³ Исто, бр. 725, 242;

⁹⁷⁴ Исто, бр. 733, 244;

⁹⁷⁵ Исто, бр. 734, 244; И. Руварац, *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, 117;

⁹⁷⁶ F. Miklosich, *Marija kći Angjelinina i Konstantin Arijanit*, **Rad JAZU 12**, Zagreb, 1879, 1-9; *Животопис мајке Ангелине, препис епископа Митрофана Шевића*, **Српски Сион, година XV, бр. 19**, Сремски Карловци, 1905, 552-553; И. Руварац, *О роду деспотице српске Ангелине и срећи Деспине Марије*, у

Мару и синове Ђурђа и Јована.⁹⁷⁷ Половином седме деценије одлази код сестре Кантакузине, удовице грофа Урлиха II Цељског. Она је купила једну стару тврђаву у Фурланији, код Удина, где се обрео Стефан Слепи са својом породицом. После свега неколико година живота у овом месту, Кантакузина му препушта тврђаву и одлази код Маре Бранковић у Жежево. Стефан овде проводи остатак живота, у тешкој сиротињи, непрестано молећи Дубровчане и Млечане да му помогну, односно да му бар збрину жену и децу после његове смрти. Дословно је примао милостињу од њих, само на основу успомене на добре односе ових република са његовим оцем Ђурђем.⁹⁷⁸ Непосредно пред смрт пише писмо, потресно и пуно емоција, Дубровчанима, молећи их за заштиту.⁹⁷⁹ „...И зато пишем вашем господству да не жале моје болести и смрти колико жалим моју Ангелину и моју дечицу Ђорђа, Мару и Јована, на ком их месту остављам.“⁹⁸⁰ Тешка болест му није дозволила да напише писмо какво је желео, већ кратку молбу. Не крије тешко сиромаштво, толико да ништа не може породици у наследство оставити: „ни на чим нисам имао у мом убогом дому учинити тестамент, ни злата ни сребра, ни покућја што бих оставио Ангелини и деци.“⁹⁸¹ Умро је у 56. години живота.⁹⁸² Као и Стефан Слепи, ни остала деца деспота Ђурђа, нису била у Деспотовини у данима када је освајана од стране султана Мехмеда II. „Бранковићи после 1459. нису више били господари Србије, већ лица која су живела у туђини.“⁹⁸³ Такав живот није био нимало лак. Посебно Кантакузини Бранковић, удовици грофа Урлиха II Цељског, која практично ни на једном месту где је живела, није наишла на милост. Гргур Бранковић није дуго проживео после пада Деспотовине, умро је као монах Герман у у Хиландару октобра

Зборник Илариона Рувараца СКА, посебна издања, књига СШ, друштвени и историјски списи, књига 44, Сремски Карловци, 1934, 36;

⁹⁷⁷ И. Руварац, *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, 117;

⁹⁷⁸ Иван Божић, *Белешке о Бранковићима*, 117;

⁹⁷⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 518-519; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-2*, бр. 736, 161-162; Ђ. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti*, 210-211; С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 46-47;

⁹⁸⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-2*, 161;

⁹⁸¹ Исто, 162;

⁹⁸² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 777, 251; И. Руварац, *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, 117;

⁹⁸³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 547;

1459.⁹⁸⁴ Иза себе је оставио ванбрачног сина Вука, који је од половине седме деценије 15. века био у служби угарског краља Матије. Он је штитио краљеве интересе, како од Османлија, тако и од других непријатеља, а заузврат је добијао велике поседе у јужном делу краљевства у Срему. У нешто бољим околностима је живела Мара Бранковић.⁹⁸⁵ Слободно речено, најстарија кћерка деспота Ђурђа, једна је од најупечатљивијих личности српске историје. Рођена је око 1418. године,⁹⁸⁶ а све до веридбе и удаје за султана Мурата II, скоро да нема никаквих података о њој, осим представе на минијатури Есфигменске повеље.⁹⁸⁷ После Оливере Лазаревић, Мара је била друга и последња припадница владарске породице која је постала султанова жена. У оба случаја, мотив брака је био исти – спашавање државе жртвовањем женских чланова породице. Њена рођена сестра Кантакузина, удата је за грофа Урлиха II Целског, у циљу стицања савезника са Запада.⁹⁸⁸ Две године након веридбе,⁹⁸⁹ Мара је послата султану у харем.⁹⁹⁰ Њен мираз, поред разних вредности, обухватао и је и две области, Топлицу и Дубочицу.⁹⁹¹ Међутим, овај брак није донео дуготрајно примирје. Османлијски планови су били у тим годинама веома амбициозни. Главни непријатељ султана на Балкану је била Угарска, до које је најједноставније могао доћи преко Деспотовине. Деспот Ђурађ је био двоструки вазал, али оданији угарском краљу. Стојан Новаковић је главну ману српске спољне

⁹⁸⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 574, 204; бр. 737, 244-245;

⁹⁸⁵ С.Новаковић, *Царица Мара, Историјске црте из XV века*, 1-35; Исти, *Царица Мара. Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*; Г. Елезовић, *Нешто што до сада нисмо знали, Историјски часопис 5*, Београд, 1954-1955, 85-109; Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу, Историјски часопис 24*, Београд, 1977, 103-111; Иста, *Царица Мара*, 53-95; Иста, *О хронологији писама царице Маре упућених у Дубровник*, 285-288; И. Божић, *Белешке о Бранковићима*, 103-122; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима Свете Горе, Хиландарски зборник 5*, Београд, 1983, 189-209; А. Фотић, *Despina Mara Brankovic and Chilandar, between the desired and the possible*, 93-100; М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, у *Прекинут успон*, 345-354; Гордана Јовановић, *О повељи царице Маре од 15. априла 1479. године, Зборник Матице српске за филологију лингвистику 50 (1-2)*, Нови Сад, 2007, 327-331;

⁹⁸⁶ Р. Ћук, *Царица Мара*, 57; М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, у *Прекинут успон*, 354;

⁹⁸⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 541-542; В. Ђурић, *Портрети византијских и српских владара са повељама*, у *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 20-55;

⁹⁸⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 649, 230;

⁹⁸⁹ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 130-131;

⁹⁹⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 651, 230; К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 105; С. Новаковић, *Царица Мара. Историјске црте*, 4; Р. Ћук, *Царица Мара*, 60-61;

⁹⁹¹ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 115; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 375; Р. Ћук, *Царица Мара*, 62;

политике управо видео у колебању између северног суседа и султана.⁹⁹² Чак и унутар владарске породице, њени чланови нису били опредељени за једну страну. Султан Мурат је желео милом или силом да искористи српску територију за упад у Угарску. Мара је саветовала свог оца да стане уз султана и раскине савез са Угрима.⁹⁹³ Међутим, деспот није себе видео као издајника хришћанског суверена, што је оставило трагичне последице и по државу и по чланове породице Бранковић. Деспотовина је пала, а две године касније, маја 1441. године, Марина браћа Стефан и Гргур су ослепљени.⁹⁹⁴ Константин Михаиловић тврди да је она покушала да спречи султана у намери када је сазнала шта ће учинити. Иако јој је муж услишио молбу, гласник који је послат у град Токат, где су у тамници држана браћа да пренесе ново наређење, није стигао на време, а млади Бранковићи су ослепљени.⁹⁹⁵ У будућим мировним преговорима 1444. године у Једрену, а затим у Сегедину, Мара је имала учешће. Утицала је како на оца, тако и на мужа око успостављања и прихватања мировних услова.⁹⁹⁶ Када је султан Мурат II 1451. године умро, његов наследник Мехмед II је вратио Мару назад у отаџбину. „Отпремивши је лепо, дао јој је две покрајине, Топлицу и Дубочицу и начинио је са деспотом овакав савез...”⁹⁹⁷ Следећи спомен Маре Бранковић налази се у опису преноса моштију Светог Луке у Смедерево 1453. године, када је свецу извезла одежде од златне тканине.⁹⁹⁸ Наредне године погодиле су Бранковиће и на државном и на личном плану. У року од неколико месеци деспот и његова жена су умрли.⁹⁹⁹ Мара је у ноћи мајчине смрти побегла султану Мехмеду са братом Гргуром и ујаком Томом.¹⁰⁰⁰ Гргур је у неком тренутку отишао на Свету Гору где се замонашио и умро као монах Герман октобра

⁹⁹² С. Новаковић, *Царица Мара. Историјске црте*, 3;

⁹⁹³ G. Feyér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, tom XI (1438-1440)*, Budaе, 1844, 293-296;

⁹⁹⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 666, 232; И. Руварац, *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, 116, Н. Грујић, *Из живота Св. Максима Архиепископа*, 550;

⁹⁹⁵ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 105-106;

⁹⁹⁶ Н. Inaldzik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske државе 1444. године, Prilozi za orijentalnu filologiju XII-XIII*, Sarajevo, 1962-1963, 269-306;

⁹⁹⁷ К. Михаиловић, *Јаничарове успомене*, 115;

⁹⁹⁸ И. Павловић, *О св. Луци и преношењу његовог тела*, 90-94;

⁹⁹⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 712, 240, бр. 718, 241;

¹⁰⁰⁰ Исто, бр. 719, 241;

1459.¹⁰⁰¹ Мари су додељени поседи у Жежеву код Сера. „*Разапета између дубоког и искреног религиозног осјећања, с једне стране, и политичког убеђења и личних интереса, на другој страни, Мара се у пресудном тренутку опредељује за Турке које је за опсатнак српске државе сматрала мање опасним од Мађара.*“¹⁰⁰² Извесно благостање и сигурност које је поседовала, омогућили су јој да у овим тешким временима за хришћански православни свет, иступа као велика заштитница и добротворка. Марта 1459. године добила је од султана документ којим се потврђује њена куповина цркве Мале Свете Софије у Солуну.¹⁰⁰³ Мехмед II је „*благородној међу хришћанским госпођама, својој мајци госпођи Деспини*“ дозволио да буде сопственик ове цркве. Притом је ослободио становништво које је живело на црквеним поседима дажбина које шеријатом нису прописане.¹⁰⁰⁴ Од 1459. до 1462. године налазимо име Маре Бранковић, као и њене сестре и браће у обимној преписци са Дубровчанима око подизања поклада некадашњег београдског митрополита Григорија.¹⁰⁰⁵ Митрополит је током боравка са деспотом Ђурђем 1440. године оставио своје вредности на чување у Дубровник. Проблем око преузимања његових ствари имао је двоструке узроке: као прво, дубровачко Веће није знало ко је примио тај поклад, односно да се налази код Ђурђа Гучетића, а као друго, Ђурђева деца нису имали уговорене знаке без којих се депозит није могао подићи.¹⁰⁰⁶ Најистрајнија у набављању уговорених знакова – печата, пописа ствари и кључева, била је Мара. Коначно, добила је митрополитову оставштину, коју је највероватније поклонила некој светињи, обзиром да су је углавном чинили црквени предмети и одежде.¹⁰⁰⁷ Следеће што је повезало Мару са Дубровником јесте преузимање бриге око исплате стонског дохотка. Цар Душан је овај порез узимао од Дубровчана као накнаду за територије на приморју које су они користили, а давао га манастиру Светих Архангела у Јерусалиму. Током периода Деспотовине, исплате дохотка нису биле

¹⁰⁰¹ Исто, бр. 737, 244-245;

¹⁰⁰² В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима*, 189;

¹⁰⁰³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр.639з, 228; Г. Елезовић, *Нешто што до сада нисмо знали*, 85-87; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима*, 191-192;

¹⁰⁰⁴ Г. Елезовић, *Нешто што до сада нисмо знали*, 87;

¹⁰⁰⁵ М. Динић, *Поклад београдског митрополита*, 27-34;

¹⁰⁰⁶ Исто, 27;

¹⁰⁰⁷ Исто, 31-33;

редовне, али већ убрзо после њеног пада, видимо Мару као заинтересовану да подсети Дубровчане на њихову обавезу. У међувремену је јерусалимски манастир запустео, а Мара је предложила да се уговорена сума новца исплаћује манастирима Хиландару и Светом Павлу. Ову одлуку је донела на основу исправе коју је наводно цар Урош донео 1358. године, где је потврдио очеву повељу о дохотку, али и навео смерницу исплаћивања новца у случају ако јерусалимски манастир запусте. Светогорци су знали за стонски доходак, за Марину бригу према цркви, али и да је јерусалимски манастир већ 60-тих година 15.века почео да се гаси. Стога, фалсификовали су повељу цара Уроша,¹⁰⁰⁸ на основу које је Мара саставила документ априла 1479. године, по коме су Дубровчани били дужни да њима исплаћују стонски доходак.¹⁰⁰⁹ Данас, историографија није сагласана око аутентичности ове повеље.¹⁰¹⁰ Део истраживача сматра да је она још један фалсификат настао на самом крају 15. века, када је фалсификована и повеља цара Уроша. Истраживајући ово питање, Александар Фотић је дошао до закључка да је Мара вероватно новац од дохотка својевољно прослеђивала Хиландару и Светом Павлу, што је подстакло монаштво да и после добротворкине смрти на себи несвојствен начин приграбе новац. Даље, издавање повеље 1479. године, морало је да прати и издавање документа Дубровчанима, на основу кога би се доходак бележио на ове светогорске манастире. „*Међутим, о споразуму нема никаквог трага, нити су после 1479. године Хиландар и Св. Павле икада поменути приликом исплате трибута Мариним изасланицима.*“¹⁰¹¹

Мара је била веома упорна и истрајна у својим покровитељским радњама према православним светињама, посебно према српским светогорским манастирима. Наставила је ктиторску делатност својих предака. Даривала је посебно манастире

¹⁰⁰⁸ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 89; Р. Ћук, *Царица Мара*, 77-78;

¹⁰⁰⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 520-522; Г. Јовановић, *О повељи царице Маре*, 328-330;

¹⁰¹⁰ Аутентичност повеље брани Р.Ћук у својим радовима, које сам претходно навела; супротно мишљење о датуму настанка повеље држе М. Живојиновић (иста, *Светогорци и стонски доходак*, **ЗРВИ 22**, Београд, 1983, 183-188), С. Ћирковић, (исти, *Хиландарска свећа у Дубровнику*, **Настава историје IV, 8**, Београд, 1998, 5-19, као и А. Фотић (исти, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, Београд, 2000, 189-193; исти, *Прилагођавање и опстанак: Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, у **Збраник радова Манастир Хиландар**, Београд, 1998, 95; исти, *Despina Mara Brankovic and Chilandar*, 98)

¹⁰¹¹ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, 190;

Хиландар и Светог Павла, али помагала и друге светогорске светиње, што је показало да прилагање некадашњих чланова владарске породице није престало ни у временима када српска држава није постојала. Исто ће се показати на самом крају 15. века, када је значајне прилоге упућивала Ангелина Бранковић са синовима. Маја 1466. године, Мара је у свом двору у Жежеву издала повељу којом дарује ова два светогорска манастира.¹⁰¹² Завештала им је села Жежеву и Мравинце, које је добила од султана Мехмеда, по доласку у Османлијско царство. Селима је уступила приходе од плаћања харача, пореза спахијама, десетака, пореза на орахе и друго воће, као и других дажбина, односно „*нобирица*“. Те приходе манатири су делили на пет делова, од којих је Хиландар добио три, а манастир Светог Павла два дела. У истом односу, манастири су добили права на орање земље ових села, као и права на воденице и винограде.¹⁰¹³ Духовна обавеза ових светогорских светиња је била „*да чине помен на годишње*“ њој и члановима породице које је набројала: баби Марини, односно Мари Бранковић, родитељима Ђурђу и Јерини, браћи Герману и Лазару, сестри Кантакузини и ујаку Томи.¹⁰¹⁴ Занимљиво је да овде не наводи имена свог нећака Вука Гргуревића и рођеног брата Стефана, што може да укаже да природу њихових односа дефинисаних политичком оријентацијом. Такође, Мара спомиње и берате за села, укупно шест, које је предала манастирима на чување.¹⁰¹⁵ Приложништву су сведочили смедеревски епископ Јаков, старац Макарије, поп Василије, други поп Василије из Кастамонита и властелин Ђурађ Големовић,¹⁰¹⁶ који је боравио на њеним поседима. Три године касније, фебруара 1469, серски кадија Мехмед бин Мехмед, саставио је документ, где стоји Марино завештање, такође поменутих манастирима. Она је своју имовину, која је обухватала од вредности у предметима, злату, сребру, имањима, опет у истом односу, поделила између Хиландара и манастира Светог Павла.¹⁰¹⁷ У исто време, монаси манастира Есфигмена су морали да јавно продају једно своје имање, јер им је новац био потребан да санирају последице пожара који је

¹⁰¹² Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 103-111;

¹⁰¹³ Исто, 113;

¹⁰¹⁴ Исто, 113;

¹⁰¹⁵ Исто, 113; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима*, 193;

¹⁰¹⁶ Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, 114;

¹⁰¹⁷ В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима*, 193;

оштетио манастир. Може се претпоставити да нико други, него је баш Мара понудила највишу цену и купила посед за 30 хиљада акчи. Исти тај посед је даривала манастиру Светог Павла.¹⁰¹⁸

Пред крај живота, замолила је влашког војводу Влада Монаха, да преузме бригу о манастиру Хиландару после њене смрти.¹⁰¹⁹ Прихватио је обавезу, „*колико због Мариног ауторитета, толико и због чињенице да је тиме себи и својој династији подизао углед, сврставајући се у исти ред и у исти помесик са некадашњим царевима и старом господом.*“¹⁰²⁰ Да су влашки владари испунили Марине услове, види се из повеље коју је султан Бајазит II издао војводи Бесарабу III Цепелушу октобра 1481. године.¹⁰²¹ Султан је услишио војводину молбу да ослободи б имања његовог манастира на „*полуострву мушкараца*“ од плаћања десетине, тј. ушура.

Мара Бранковић је до последњих дана свог живота водила бригу о Цркви. Умрла је у септембру 1487. године на свом двору у Жежеву.¹⁰²²

Једино дете Ђурђа Бранковића које се после 1459. године није ни у једном тренутку затекло на територији Османлијског царства, био је Стефан Слепи. Био је њихов заклети непријатељ, који је радије живео у беди, тражећи милостињу, него у безбедном склоништу на сестрином двору у Жежеву, као што је од 1469. године учинила Кантакузина. Своја осећања према Османлијама пренео је и на своје потомке. Када је умро деспот Вук Бранковић, син Гргуров, априла 1485. године¹⁰²³, у јужну Угарску долази Стефанова породица: удовица Ангелина са синовима Ђорђем и Јованом. Стављају се у службу краља Матије Корвина, добијају поседе које је Вук имао у Срему и Славонији, а Ђорђе постаје нови деспот. Населили су се у граду Купинову, где су Ангелина и деца сахранили Стефанове мошти у цркви Светог Луке.¹⁰²⁴ Непознати писац сведочи да су његове мошти постале чудотворне, „*да*

¹⁰¹⁸ Исто, 193-194; Д. Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла, Мешовита грађа 6*, Београд, 1978, 201-202;

¹⁰¹⁹ Р. Ђук, *Царица Мара*, 92;

¹⁰²⁰ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, 87;

¹⁰²¹ V. Вошков, *Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (komentar i regesti)*, **Prilozi za orijentalnu filologiju 31**, Sarajevo, 1981, 152-153;

¹⁰²² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 802, 255;

¹⁰²³ Исто, бр. 792, 254;

¹⁰²⁴ Исто, бр. 795, 255;

тамошњи житељи, иако иноверни, на виђење и поклоњење и на исцељење стицаху се.¹⁰²⁵ У једном препису житија архиепископа Максима, односно деспота Ђорђа, стоји да су одмах по доласку у Срем, као и њихов прародитељ Стефан Немања, започели да граде светиње.¹⁰²⁶ Штитили су православно српско становништво које је масовно живело на њиховим просторима од насртаја римокатоличког свештенства. Један од највећих проблема у односима са римокатолицима представљало је убирање десетка за надбискупе. Њихова ктиторска делатност на Светој Гори није била незанемарљива. Непосредно по доласку у Срем, деспот Ђорђе је са мајком и братом, марта 1486. године издао повељу Хиландару.¹⁰²⁷ Прихватили су ктиторство, односно да ће помагати и страти се колико буду у могућности, а заузврат, хиландарско братство ће једном недељно чинити службу својим ктиторима.¹⁰²⁸ Као и деспот Ђурађ, деспотица Ангелина је са синовима даровала значајним средствима манастире Светог Павла, Хиландар и Есфигмен. Прву повељу су издали 1495. године манастиру Светог Павла, којом прилажу 500 златника годишње и потврђују прилагања деспота Ђурђа.¹⁰²⁹ Следећи прилог упућен је манастиру Хиландару 1496. године.¹⁰³⁰ На молбу јеромонаха Козме и старца Јосифа, који су им показали хрисовуље Саве и Симеона Немањића, Бранковићи дају 1000 златника годишње за здравље своје породице.¹⁰³¹ Уколико их Бог помилује и „створи нас наследницима отечеству нашем“, обећавају да овај прилог увећати.¹⁰³² И овде налазимо обавезу манастира да им одржава духовне обавезе: служење вечерњег параклиса Пречистој Богородици, а уторком литургију уз спремање прилевка свој братији. По њиховој смрти, уз редовно служење помена, спремања кољива и прилевка, монаси су требали о празнику Светог Николе да спремају храну за сву братију и оне који се нађу у манастиру.¹⁰³³ Последња повеља

¹⁰²⁵ Ђ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, 215;

¹⁰²⁶ Н. Грујић, *Из живота Светог Максима Архиепископа*, 552;

¹⁰²⁷ К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, 229-239;

¹⁰²⁸ Исто, 231;

¹⁰²⁹ Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 339, С. Новаковић, *Законски споменици*, 533;

¹⁰³⁰ К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, *Гласник СУД* 25, Београд, 1869, 272-277;

¹⁰³¹ Исто, 276;

¹⁰³² Исто, 226-227;

¹⁰³³ Исто, 277;

је упућена манастиру Есфигмену 1499. године.¹⁰³⁴ Игуман Герасим се обратио деспотици Ангелини и деспоту Јовану са молбом да постану нови ктитори. Они прихватају ктиторство и обавезују се да ће даровати манастир исто онолико колико је чинио деспот Ђурађ. Братство Есфигмена се обавезало да ће им сваке суботе служити литургију.

Из ових повеља јасно се виде амбиције и надања деспота Ђорђа и Јована о обнови српске државе. Међутим, они су само били угарски феудалци који су чували граничне територије. „Срем је био угарска државна територија на којој су Бранковићи добили само одређене поседе, обавезујући се на војну службу и верност угарскоме краљу као врховном господару земље и укључујући се у угарски феудални систем.“¹⁰³⁵ Деспот Ђорђе се већ 1496. замонашио као Максим, кришом без знања мајке и брата, што их је веома ражалостило.¹⁰³⁶ Власт је преузео Јован, који је кратко владао, до 1502. године, када је умро од грознице.¹⁰³⁷ Угарски краљ је понудио Максиму да се опет врати на место деспота, али је то овај одбио. На тај начин се завршило српско деспотовање породице Бранковић у Срему. Деспотску титулу је прихватио Иваниш Бериславић, великаш за кога се удала удовица деспота Јована.¹⁰³⁸ Када је нови деспот преузео власт за Ангелину и Максима није било више места на некадашњим поседима. Ипак, успели су да купе имање уз помоћ влашког војводе и ту изграде манастир посвећен Благовештењу, познатији као Крушедол.¹⁰³⁹ Обоје су овде провели остатак живота. Максим је умро 1516. године,¹⁰⁴⁰ а Ангелина четири године касније.¹⁰⁴¹ Стефан Слепи, Ангелина и Максим су једини чланови породице

¹⁰³⁴ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 542-543; С. Новаковић, *Законски споменици*, 542-543; К. Димитров Петковић, *Хрисовуљ Јована Бранковића, деспота србског*, **Гласник ДСС 5**, Београд 1853, 224-226;

¹⁰³⁵ D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 5-6;

¹⁰³⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 297; А. Вукомановић, *Живот архиепископа Максима*, **Гласник ДСС 11**, Београд, 1859, 127;

¹⁰³⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр.841, 258;

¹⁰³⁸ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 415;

¹⁰³⁹ А. Вукомановић, *Живот архиепископа Максима*, 129; Н. Грујић, *Из живота Светог Максима Архиепископа*, 551; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 42-43;

¹⁰⁴⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр.869, 261;

¹⁰⁴¹ *Животопис мајке Ангелине, препис епископа Митрофана Шевића*, 553;

који су увршћени у свеце. Њихови култови су се веома брзо распространили на јужноугарским просторима међу српским народом.¹⁰⁴²

Деца деспота Ђурђа Бранковића су се после 1459. године налазила у различитим државама. Растављала су их супротна политичка уверења, а повезивала приврженост ка Цркви. Она их је третирала као легитимне владаре – почев од Маре, закључно са Ангелином Бранковић. Светогорски монаси им се обраћају на исти начин као што су некада деспоту Стефану Лазаревићу и његовом сестрићу, моле и добијају помоћ, а заузврат испуњавају духовне обавезе. Међутим, њихова политичка улога на територијама где су живели није била од неког значаја. Мара је била поштована пре свега као султанова удовица, која је свој посед у Жежеву и повремене уступке султана Мехмеда II и Бајазита II према верским стварима, умела добро да искористи. Бранковићи у Срему су угарским владарима били само великаши који су имали као и сви остали одређена права док су били верни краљу. Ни у једном тренутку се не одричу прилагања, а када то не могу, не устручавају се да нађу помоћ са стране.

¹⁰⁴² Л. Павловић, *Култови лица*, 133-136, 146-152, 153-155;

Слика бр. 18 Манастир Хиландар¹⁰⁴³

Слика бр. 19 Манастир Есфигмен¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴³ извор: www.hilandar.org (14.09.2014)

¹⁰⁴⁴ извор: http://www.hilandar.info/strana.php?strana_id=34 (14.09.2014)

- ПЕТО ПОГЛАВЉЕ -

6. КТИТОРИЈЕ У ДЕСПОТОВИНИ

Током средњег века, Српска православна Црква је своју имовину најчешће стицала даровањем. Прилагање Цркви су утемељили Симеон и Сава Немањић, а сви будући српски средњовековни владари ће наставити ову традицију. Теодосије у својој Похвали Симеону и Сави истиче њихова богоугодна дела, која су учинили за српски народ: „*Благопохваљујемо и проповедамо ваша добра дела за нас, православља веру, од јереси ослобођење, истинито криштење, црква подизање, светитеља велелепоту, царско украшавање круном, народа узаконење, на покајању поучење, инокá сабирање, ништитих исхрану, сирпчаци смиловање, за живота и после смрти чудеса дивна, заступство пред Богом молитвом и у биткама помоћ, отачаско милосрђе и свагдашњу милост.*“¹⁰⁴⁵ Главни мотиви прилагања имају религиозни карактер. Библија учи хришћане да буду милосрдни, да чине богоугодна дела, односно да своје богатство или вишак материјалних средстава потроше у духовне сврхе. Исус Христос је поучавао народ у том смислу: „*Каква је корист, браћо моја, ако ко рече да има веру, а дела нема? Зар га може вера спасти?*“ (Посланица Јаковљева 2, 24). Прилагањем, владар захваљује Богу на власти, успеху, исцељењу, испуњава завет или обећање. На тај начин он спасава своју душу, откупљује грехе које чини током живота. Брига о спасењу душе је доминантна хришћанском свету средњег века, јер „*каква је корист човеку ако сав свет задобија, а души својој науди? Или какав ће откуп дати човек за душу своју?*“ (Матеј 16, 26)

Мотиви задужбинарства у средњовековној Србији су били како религиозне тако и политичке природе.¹⁰⁴⁶ Њих је веома често јако тешко раздвојити, као што је тешко раздвојити уопште државно од Црквеног током целог постојања српске средњовековне

¹⁰⁴⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 206;

¹⁰⁴⁶ В. Марковић, *Православно монаштво*, 50-51; Р. Поповић, *Мотив задужбинарства у средњовековној Србији*, 243; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, 39;

државе. Најчешћи ктитори су били владари, затим властела и клир, то јест сви они који су могли да испуњавају обавезе једног ктитора. „Углед владара зависио је од славе њихова оружја и добре управе, добијених битака и освојених градова и земаља, толико и од њихове 'благочастивости' и 'христољубивости', то јест по подигнутим манастирима и цркви учињеним прилозима и завештањима.“¹⁰⁴⁷ Он подиже нове задужбине, обнавља старе, прилаже села са људима, засеоке, њиве, винограде, рибњаке, шуме, воденице, приходе од тргова и рудника, богослужбене књиге и предмете неопходне једном храму. Монументална грађевина цркве или манастира потврђује моћ владара односно државе, она одражава на још један начин склад духовне и световне власти.

Дозволу за изградњу цркве или манастира даје надлежни епископ. Ово изричито налаже четврто правило IV Васељенског сабора у Халкедону, а које налазимо и у Номоканону Саве Немањића.¹⁰⁴⁸ Онај ко се отцепи од епископа и себи сагради цркву, кажњава се извргнућем, налаже 31. Апостолско правило.¹⁰⁴⁹ Ослањајући се на правила Номоканона, даље налазимо да 25. одредба из Новела цара Јустинијана налаже да, уколико неко у свом последњем завештању цркви нареди да се сазида молитвени дом или хранилиште за убоге, црква је дужна да то учини у року од пет година. У супротном, епископ има право да новац планиран за градњу преда ономе ко ће то учинити.¹⁰⁵⁰ Из истог корпуса, 27. одредба налаже да онај ко није у стању да издржава своју задужбину и после градње, не треба ни да је почиње, односно уколико баш жели да се назива ктитором, „саздатељем цркве“, нека обнови мању запустелу цркву, што захтева знатно мања финансијска улагања.¹⁰⁵¹ Сличан пропис (правило 17) је донет на VII Васељенском сабору у Nikeји.¹⁰⁵² Величина и изглед задужбине зависи од материјалне моћи ктитора. Из тог разлога, монументалне задужбине су оснивали искључиво владари. Приликом оснивања задужбине издаје се ктиторска повеља. У

¹⁰⁴⁷ В. Марковић, *Православно монаштво*, 51;

¹⁰⁴⁸ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве*, 286;

¹⁰⁴⁹ Исто, 129-130;

¹⁰⁵⁰ Исто, 641-643;

¹⁰⁵¹ Исто, 644-645;

¹⁰⁵² Исто, 487;

њеном уводном делу, аренги, ктитор обично излаже своје мотиве који су га подстакли на изградњу односно даривање.¹⁰⁵³ Затим, истичу се права и дужности ктитора, која имају значај закона. Дужности су обично подразумевале сношење трошкова око уља, воска, хране, богослужбених предмета и књига, свештеничких одежа, издржавања духовних лица. Цар Душан у Законику налаже да свештеник који нема имање, дужан је да добије три њиве од властелина на чијем се поседу налази црква, од којих ће да се издржава.¹⁰⁵⁴ „Сва права и дужности које састављају основатељско право, тичу се само и скључиво спољашњих послова дотичнога објекта тога права.“¹⁰⁵⁵ Организовање живота у манастиру поверено је игуману, који то чини према стању новооснованог манастира.¹⁰⁵⁶ Свештеници, односно монаси задужбине, имају задатак да за живота ктитора, читају молитве за здравље и добробит њега и његове породице. После смрти, у обавези су да редовно обављају помене за покој душе. Њихова обавеза је да испуњавају наредбе оснивача што се тиче храњења сиромашних и убогих. Члан 28. Законика цара Душана налаже да се рашчине епископи, митрополити и игумани који не поштују или не извршавају прописане обавезе.¹⁰⁵⁷ Они надзиру и управљају дарованом имовином, не смеју је продавати или поклањати, као што се то може чинити са световном. Све што је једном даровано, заувек остаје у црквеном поседу. Свака злоупотреба од стране клира или световњака се строго кажњава.

Држава штити материјалну независност и нуди низ привилегија црквеном поседу. Овакав положај омогућава Цркви да неометано врши своју духовну и културну мисију. И у најтежим тренуцима с краја 14. века и последњим деценијама српске Деспотовине даривање не престаје. „Давање за душу је одавно постало државни акт преко ког су се државни циљеви везали за вечне.“¹⁰⁵⁸ Законик цара Душана штити црквене поседе. Он је у неколико чланова потврдио дотадашњу праксу што се тиче ослобађања радних, новчаних као и војних обавеза манастирских поседа. Тако у члану 23. брани се вршење

¹⁰⁵³ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Аренга*, Гласник СКА ХСIV, Београд, 1914, 192-230;

¹⁰⁵⁴ С. Новаковић, Законик Стефана Душана, чл. 31, 164-165, чл. 65, 185-186;

¹⁰⁵⁵ Н. Милаш, *Православно црквено право*, 567;

¹⁰⁵⁶ С. Новаковић, Законик Стефана Душана, чл. 36, 169;

¹⁰⁵⁷ Исто, чл. 28, 163;

¹⁰⁵⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, 94;

поноса црквама¹⁰⁵⁹, осим у случају цара, док се чланом 26. све цркве у царству ослобађају малих и великих работа.¹⁰⁶⁰ Члан 34. још више проширује привилегије становника црквених поседа: нису учествовали у малим и великим работама, односно у сенокосу, орању и виноградима. Њихова дужност је била да раде за храм на чијем су поседу живели.¹⁰⁶¹ Међутим, у не тако далекој будућности, ове одредбе нису могле у потпуности да се примењују. Крајем 14. и у првој половини 15. века, прилагање је настављено сходно могућностима и условима.

Моравска Србија кнеза Лазара добија неколико значајних манастира и цркава. Књегиња Милица, односно монахиња Јевгенија, постаје један од највећих приложника тог времена – поред стицања ктиторских права у манастирима Свете Горе и у Дечанима, омогућује пренос моштију Свете Петке и Свете Теофано у Србију. У Деспотовини, ниво ктиторске делатности диктира тренутно стање у држави. Изванредан период књижевно-духовне и ктиторске делатности у време деспота Стефана Лазаревића, представља привидно ослобођење од османлијских стега. Он гради нову престоницу, подиже задужбине које су биле, не само центри духовности, већ и места где су се преписивала и настајала вредна књижевна дела. Стецишта су монашких колонија са Свете Горе и Бугарске, које силом прилика налазе краткотрајни мир у Србији. Иако кратког даха, процват у уметности, књижевности и архитектури оставио је трајне последице по српску културу. Сходно приликама, ктиторска делатност у доба Бранковића је смањена. Ипак, остао је забележен сваки труд да се богоугодним делима обезбеди спасење. Једно од таквих је било и пренос моштију Светог Луке 1453. године у Смедерево. Властела следи примере својих владара – повеље и записи сведоче о константном прилагању и подизању храмова.

Крајем 13. и почетком 14. века Света Гора се први пут сусреће са Османлијама као припадницима разних племена која су организовала гусарске пљачкашке походе. Походи су интензивни током целог 14. века, међутим после пораза на Марици, они добијају сасвим другачији карактер. Османлије нису биле више део гусарских

¹⁰⁵⁹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, чл. 23, 160-161;

¹⁰⁶⁰ Исто, чл. 26, 162;

¹⁰⁶¹ Исто, чл. 34, 168-169;

пљачкашких банди, они постају освајачи, који не угрожавају само манастире на Светој Гори, већ и њихове метохе у унутрашњости Балкана. нарушава се економија, али и духовни мир. Света Гора није више духовна оаза, већ богат и такорећи незаштићен плен. У оваквој ситуацији, монаси се током седамдесетих година расељавају у крајеве где ће наћи на сигурност и мир. Међутим, сплет несрећних околности у будућим годинама у српској држави, вратиће Светој Гори атрибут безбедног места за живот. Ово уточиште не само да су препознали монаси, већ су то чинили и световњаци – владари и властела. Купујући аделфате, обезбедили су себи сигуран живот далеко од ратова и оружја, али и оне одговорности коју су морали да носе према држави и народу као припадници владарске породице и властеле. У Османлијском царству, светогорски манастири су прихваћени као завештања у богоугодне сврхе. Имали су одређене повластице и без обзира на све промене које је донела власт освајача друге вере, њихов опстанак није био доведен у питање, као што је рецимо био случај са великим бројем православним храмовима са простора Србије и Византије. Они и даље добијају прилоге, наравно не у оној мери као у ранијим вековима. Манастири шаљу своје посланике у удаљене просторе, код потенцијалних ктитора, са старим повељама као доказима о ранијем прилагању, боре се за одређене повластице од султана и на тај начин економски опстају све до тренутка када је званично укинута османлијска власт.

Судбине последњих Бранковића, деце деспота Ђурђа и Јерине и њихових потомака, биле су веома узбудљиве, али не и срећне. Осим Маре, нико од остале Ђурђево деце, ни на једном месту где су живели, није нашао свој мир и сигурност. Живот сремских Бранковића, углавном проведен у сиромаштву и беди, потуцање по различитим поседима док се нису скрасили у Срему, само је још више подстицао мржњу против Османлија и идеју о обнови Деспотовине. Мара Бранковић је још током живота у Једрену од 1435. године, схватила да се царству не може одупрети и борити против њега, зато се мудро прилагодила ситуацији. Оно што их је повезивало јесте приврженост вери и Цркви и приложништво које их је уписало у редове највећих српских ктитора.

6.1 Задужбине српских деспота

6.1.1 Задужбине кнеза и деспота Стефана Лазаревића

Прве ктиторије кнеза и деспота Стефана Лазаревића потичу из последње деценије 14. века. Из периода до 1402. године, сачувано је пет повеља, на којима се често налази као главни приложник монахиња Јевгенија са својим синовима кнезом Стефаном и Вуком.¹⁰⁶² Шта је заједничко за прилагања из ових повеља? Скоро сви прилози су упућени светогорским манастирима – Хиландару, Пиргу Светог Василија у Хрусији, Великој Лаври Светог Атанасија и манастиру Светог Пантелејмона. Већином, Лазаревићи поклањају села, док у једној повељи, налазимо на ослобађање манастирских метоха од обавеза – малих и великих.¹⁰⁶³ Њима долазе монаси који моле уступање црква, повећање привилегија, ослобађање од пореза. Лазаревићи услишују њихове молбе, прилажу сходно могућностима и на тај начин се уписују у ред великих ктитора, као што су били претходни владари. У наредним редовима биће хронолошки изложена ктиторска делатност кнеза и деспота Стефана.

Током 1392. године, из Хиландара долазе старци који моле кнеза Стефана да им уступи цркву Св. Ваведења у селу Кукањ, која им је била обећани поклон од властелина Обрада Драгосалића.¹⁰⁶⁴ Кнез Лазар је почетком 1388. године дозволио свом властелину да изгради цркву и да јој приложи три засеока.¹⁰⁶⁵ Кнежеву повељу је потврдио и патријарх Спиридон.¹⁰⁶⁶ Пошто је Обрад починио неверу, кнез Стефан га је разбаштинио, а Хиландару доделио поменућу цркву. Притом, потврдио је три дарована засеока из 1388. године и нова три у Храштанима са пчелињацима. Имовину је ослободио обавеза, у складу са привилегијама које су имали и други хиландарски

¹⁰⁶² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 155- 377;

¹⁰⁶³ Исто, 223-228;

¹⁰⁶⁴ Исто, 155-162; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 568-569; С. Новаковић, *Законски споменици*, 458-459; М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру, Стари српски архив, књ. 3*, Београд, 2004, 107-123;

¹⁰⁶⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 775; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 201-208;

¹⁰⁶⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 776-777; Д. Синдик, *Повеље српских патријараха*, 110; А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 209-214;

метоси у Србији – војне и радне обавезе, соћа и власти кефалије, а док су судску власт над поседом могли вршити само кнез Стефан и патријарх.¹⁰⁶⁷ Прилог је упућен за вечни помен и душевну корист породици Лазаревић.

Из истог периода датира и повеља којом монахиња Јевгенија са сином Стефаном дарује Пиргу Светог Василија у Хрусији „за помоћ и утеху,“ село Ливочу на Биначкој Морави.¹⁰⁶⁸ На молбу хиландарског игумана Григорија и старца из Пирга, кнез Стефан је са мајком дао претходно омеђено село у неотуђиву баштину.¹⁰⁶⁹

„Из љубави и срдчности према Великој Лаври, према Светим Оцима који ће својим молитвама учинити да на дан Страшнога суда имају помоћ од Богородице и Светог Атанасија,“¹⁰⁷⁰ кнез Стефан и монахиња Јевгенија услишују молбе духовника Теофана Велике Лавре. Ослобађају манастирске метохе у Петрушкој области (1394/1395) од следећих обавеза: соћа, унче, бигље, поноса, орања, копања, жетве, сенокоса, градозиданија, кућа, односно сваке работе велике и мале које су припадале држави. Међутим, нису их ослободили новчаних издатака према султану, већ да их испуњавају сходно ситуацији.¹⁰⁷¹

Један од највећих прилога Стефана Лазаревића и монахиње Јевгеније био је упућен манастиру Светог Пантелејмона, „присном помоћнику и избавитељу у тузи.“¹⁰⁷² Они су приложили низ села, заселака, куће са баштама и виноградима, трг у Копорићима, као и људе који ће служити на манастирским метосима.¹⁰⁷³ Поред сопственог прилога, потврдили су све оно што је кнез Лазар претходно даровао манастиру. Године 1380/1381 манастир је добио Спасову цркву у Хвосну, код Митрополије хвостанске са свим претходно дарованим прилозима: селима, ливадама, пољима, воћњацима, воденицама и људима. Том приликом, кнез Лазар је ослободио посед од следећих

¹⁰⁶⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 157;

¹⁰⁶⁸ Исто, 163-173; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 262-264; С. Новаковић, *Законски споменици*, 489-490; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у Хиландару*, **Хиландарски зборник, књ. 10**, Београд, 1998, 9-134;

¹⁰⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 164-165;

¹⁰⁷⁰ Исто, 224; С. Новаковић, *Законски споменици*, 495-496; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, 9-10;

¹⁰⁷¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 224;

¹⁰⁷² Исто, 293-31; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 271-276; С. Новаковић, *Законски споменици*, 571-521;

¹⁰⁷³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295;

државних работа: приселице, градозиданија, соћа, надокнаде за псара и соколара.¹⁰⁷⁴ Исте године, кнез Лазар је потврдио прилог челника Мусе са синовима Степаном и Лазаром.¹⁰⁷⁵ Манастир Светог Пантелејмона је сада добио село Уљаре са засеоцима, воденицама, бродовима и пољем, као и цркву Светог Николе, а овај посед је такође ослобођен од државних работа. Засигурно да је постојала још нека Лазарева даровница Светом Пантелејмону, обзиром да кнез Стефан наводи и Богородичну цркву Бучанску са селима као очев прилог. Међутим, таква повеља није сачувана.¹⁰⁷⁶ Поред прилога Лазаревића, у повељи налази се и списак властеле и побројани су њихови прилози: села и цркве.¹⁰⁷⁷ Сви манастирски поседи се ослобађају од следећих обавеза: дохотка царског, власти војводе, кефалије, двородршца и челника, градозиданија, бигле, повоза, поноса, грађе, војске, подставе, ђеракарства, ловчине, гостопримства, саада, приселице и притражнице.¹⁰⁷⁸ Ни у једној другој повељи кнеза и деспота Стефана Лазаревића, не можемо наћи оволики број повластица и имунитета, које је он давао манастирима. Стога, манастир Пантелејмон је био низ година привилегован и богато дариван од стране Лазаревића, како путем повластица, покретне и непокретне имовине, тако и куповином аделфата.¹⁰⁷⁹

Једина сачувана повеља из периода владавине Стефана као кнеза, манастиру који се налазио на српској територији јесте повеља Дечанима настала између 1397. и 1402. године.¹⁰⁸⁰ Манастир је веома страдао „од злочестивих исмаилтских“ који су га опљачкали и уништили. Видевши жалостан призор приликом посете, монахиња Јевгенија је заједно са синовима решила да обнови „*ово красно место и прикладно*

¹⁰⁷⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 148-149; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 256-258; С. Новаковић, *Законски споменици*, 515;

¹⁰⁷⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 165; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 259-260; С. Новаковић, *Законски споменици*, 516-517;

¹⁰⁷⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 236;

¹⁰⁷⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295-296;

¹⁰⁷⁸ Исто, 296;

¹⁰⁷⁹ Исто, 315-328; С. Новаковић, *Законски споменици*, 521-546;

¹⁰⁸⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 391-398; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 264-265; М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, **Гласник СУД 12**, Београд, 1880, 137-139; С. Новаковић, *Законски споменици*, 665-666;

иночком пребивању,“ па је даривала осам нових села, а повратила три села која су била отета током османлијских пустошења.¹⁰⁸¹

Када је Стефан Лазаревић постао деспот и добио „*најлепше место од давнина*,“ град Београд од краља Жигмунда, издао је новој престоници повељу којом град посвећује Пресветој Богородици. Ту је изградио три цркве, чије оснивачке повеље нису сачуване: цркву Митрополије београдске¹⁰⁸², цркву Света три Јерарха¹⁰⁸³ и цркву Светог Николе¹⁰⁸⁴ уз коју је била и болница. Ниједна од оснивачких повеља за ове храмове није сачувана. Црква митрополије је била посвећена Успељу Богородичином, а према речима Константина Филозофа, „*била је богатија од других у дане овог благочастивога*.“¹⁰⁸⁵ Дугро времена, локација главне београдске цркве није била позната. Једину смерницу истраживањима дао је проналазак плоче са митрополијске цркве током истраживања Доњег града, 1967. године на којој се налази следећи оштећени натписом: „*У Христу Богу благоверни деспот Стефан, ..., београдске обнових место ово и призидах певнице*.“¹⁰⁸⁶ Овај натпис сведочи о постојању претходне цркве, која је после 1403. године обновљена, односно о дозиђивању певница. Вишедеценијским напорима, археолози су утврдили њену тачну локацију и покушали да реконструишу изглед комплекса београдске митрополије. Она се налазила на Дунавској падини у Доњем граду, на заравни, која је била узвишена у односу на остале површине Доњег града.¹⁰⁸⁷ Исто тако, археолошка истраживања су доказала речи Константина Филозофа о постојању монашке колоније, што води до констатације да је београдска митрополија била својеврстан урбани манастир своје епохе.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 391-392;

¹⁰⁸² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974, 96;

¹⁰⁸³ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102;

¹⁰⁸⁴ Исто, 102;

¹⁰⁸⁵ Исто, 102;

¹⁰⁸⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 96; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004, 13;

¹⁰⁸⁷ М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, 213;

¹⁰⁸⁸ Исто, 216-217;

Године 1404/5 монахиња Јевпраксија, односно Јефимија Мрњавчевић, изразила је жељу „*ради душе своје*“ да приложи неки посед Хиландару. Деспот јој дао је село Јабучје у Левачкој жупи, пошто се претходно саветовао са мајком и властелом.¹⁰⁸⁹

Село Јабучје, које се налазило у области између Западне и Велике Мораве, у време кнеза Лазара држао је властелин Младен у замену за обављање војних обавеза.

Током 1406. године на молбу хиландарских старца Јована и Теодора, деспот Стефан је обновио давање 100 литара сребра годишње од рудника Ново Брдо.¹⁰⁹⁰ Овакав прилог је давао кнез Лазар, али ни у овом случају није остала сачувана повеља¹⁰⁹¹ која би детаљније посведочила о даровању „новобрдског обиља“ од стране блаженопочившег кнеза. Ова повеља, четврта по реду коју су Лазаревићи упутили како ктитори манастиру Хиландару, разликује се по свом уводном делу не само од претходне три повеље, већ и од оних које су упућивали другим светогорским манастирима. Специфичност њене аренге стоји у томе што је ослобођена од Библијских цитата и да мотиве који се тичу Бога и Исуса Христа, превазилазе српски, односно национални мотиви. Деспот истиче божанско порекло своје власти, као што је било у случају пређашњих владара, а да је молитвама својих прадедова Симеона и Саве, као божјом милошћу, постао „*најприснији ктитор*.“¹⁰⁹² У краткој исповести о тешким временима у која је био пуштен „*од младога узраста и младих ноктију*“, Господ га је спасавао од „*злољутних, неиздржливих и смртних искушења*.“¹⁰⁹³ Звезда водиља у истрајавању, односно „*најсветлије сијање сунца у тамним облацима*“ биле су очеве врлине, које се трудио да достигне, као и многи други.¹⁰⁹⁴ Око пет година касније, јуна 1411. године, деспот је приложио Хиландару десет села, за које је добио

¹⁰⁸⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 175-181; С. Новаковић, *Законски споменици*, 461-462; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 190-191; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, 131-142;

¹⁰⁹⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 183-190; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 331-333; С. Новаковић, *Законски споменици*, 462-463; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, књижевни радови*, 148-149; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића о даривању 100 литара ребра од рудника Ново Брдо*, 121-132;

¹⁰⁹¹ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 236;

¹⁰⁹² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 184;

¹⁰⁹³ Исто, 184;

¹⁰⁹⁴ Исто, 185;

шест аделфата.¹⁰⁹⁵ Занимљиво да је уводни део деспотове повеље истоветан као увод приложничке повеље кнеза Лазара манастиру Светог Пантелејмона из 1380/1381 године, којом прилаже цркву Светог Спаса у Хвосну.¹⁰⁹⁶ Овде се налазе цитати из Јеванђеља по Јовану (14, 15 и 12, 26) и Матеју (27, 25), Псалма (128, 1) и посланице Римљанима (8, 14).

У Румунији 1406. године деспот је обновио храмове Пречисте Богородице на Тисмени и Антонија Великог на Водици.¹⁰⁹⁷ У овој повељи стоји да је манастири подигнути „*помоћу блаженога родитеља мога*,” односно кнеза Лазара. Међутим, ни за овај прилог, кнежева даровница није остала сачувана. Претпоставља се да та повеља није могла да буде издата пре 1379. године.¹⁰⁹⁸ После тешких времена, како за државу, тако и за цркву, „*када је благи Бог благоизволео да посети своје људе, преводећи их из тесности у пространство*,”¹⁰⁹⁹ деспот је обновио метохе ових румунских манастира у Деспотовини, вративши им слободу и достојанство. Даровао неколико села северозападно од Голупца,¹¹⁰⁰ чијим је људима дао слободу кретања, осим онима који су починили неки преступ.¹¹⁰¹ Ова два манастира су даровали октобра 1429. угарски краљ Жигмунд¹¹⁰² и Јанко Хуњади 1444. године.¹¹⁰³ Краљ је потврдио претходне прилоге Лазаревића и целокупну манастирску имовину, коју је бројало неколико села, ливаде, виногради, ораси, ливаде и воденице, ослободио од пореза. Манастири су имали право да убирају приходе од царина и све друге дохотке који су се налазили у њиховим селима. Петнаест година касније, Хуњади је издао повељу сличног садржаја у Оршави. Потврдио је и дао слободе манастирима, њиховим људима и имовини.

¹⁰⁹⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191-199; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 569-571; С. Новаковић, *Законски споменици*, 465-467;

¹⁰⁹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 148-149;

¹⁰⁹⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 351-356; Ч. Мијатовић, *Српски одзраци из румунске историје, историјска студија, Летопис Матице српске, књ. 187 свеска III*, Нови Сад, 1896, 21-23; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, књижевни радови*, 153-154; Љ. Котарчић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Тисмени и Водици из 1406. године, Археографски прилози књ. 9*, Београд, 1987, 117-124; А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица, Стари српски архив, књ. 8*, Београд, 2009, 183-203;

¹⁰⁹⁸ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 374-375;

¹⁰⁹⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 352;

¹¹⁰⁰ Исто, 356;

¹¹⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 352-353;

¹¹⁰² А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, 190-194;

¹¹⁰³ Исто, 194-199;

На молбу игумана Велике Лавре, Генадија, деспот Стефан је манастиру поклатио четири села: Куриловају, Вранково, Шалудовац и Буљане, јануара 1407. године.¹¹⁰⁴ Ослободио их је од свих работа, садашњих и будућих.¹¹⁰⁵ Игуман са братијом се обавезао да ће сваке године деспоту одржавати помен „по свакоме обичају црквеном и царском обичају као ктитору;“¹¹⁰⁶ као што чине за цара Душана, све док манастир постоји. Око 7 година касније, око 1414-1415, јеромонах Теофан и часни старци траже од деспота да им замени ова четири села.¹¹⁰⁷ Претпоставља се да је до молбе дошло, јер је подручје где су се ова села налазила, било угрожено немирима, стога нису могла да испуњавају обавезе према манастиру. Међутим, деспот не мења села, већ им враћа све оне привилегије која су имала пре немирних времена. Ослобођена су соћа, градозиданија, градобљуденија, повоза, поноса и данка осим ако је нужно.¹¹⁰⁸ Око 1414/1414. године манастир Милешева је од деспота добио „мали дар;“ односно пет села у Моравицама: два Гугља, Храсно Поље, Шемгоњ и Рупељево.¹¹⁰⁹ Прилаже их у знак захвалности према милошћу својих предака и светих господара Светог Симеона и Светог Саве, који су га молитвама спасили од различитих невоља на копну и на мору, од непријатеља и у ратовима. Села је ослободио на две године од унче, а на пет година од великих и малих работа, затим од војнице, градозиданија и сваких дажбина намењених деспоту, док су порез соће исплаћивала манастиру.

Манастир Ватопед је деспотовом повељом из јула 1417. године добио богат прилог: 60 литара сребра годишње од владареве царине и село Копривницу у новобрдском метоху.¹¹¹⁰ Сребро се давало из два дела: о Божићу и о празнику Светих Апостола

¹¹⁰⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 237-246; Д. Анастасијевић, *Српски Архив Лавре Атонске*, 11-13; С. Новаковић, *Законски споменици*, 497-498;

¹¹⁰⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 240;

¹¹⁰⁶ Исто, 240;

¹¹⁰⁷ Исто, 253-257; Д. Анастасијевић, *Српски Архив Лавре Атонске*, 13-14; С. Новаковић, *Законски споменици*, 499;

¹¹⁰⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 254;

¹¹⁰⁹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви (око 1414/1415)*, **Стари српски архив, књ. II**, Београд, 2003, 193-202; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 361-366; Ф. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 333-335; С. Новаковић, *Законски споменици*, 607; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, књижевни радови*, 150-151;

¹¹¹⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 371-378, А. Соловјев, *Непозната повеља деспота Стефана Ватопеду*, **Југословенски историјски часопис, свеска 1-2**, Београд-Загреб, Љубљана, 1935, 478-484; М. Lascaris, *Actes de Vatopédi*, 16-17;

Петра и Павла. Деспот је у повељи наредио да, ако неко други буде држао царину, исто чини, у супротном мораће дати наведену количину сребра од своје личне имовине. Село Копривницу деспот је ослободио од соћа, градозиданија, поноса и војске, осим оне која чува границу од Османлија.

Последња сачувана деспотова повеља о прилозима датира из јануара 1427. године.¹¹¹¹ Он је Великој Лаври дао на име свог годишњег помена два позлаћена свећњака од 60 литара сребра, као од новобрдске царине 20 литара сребра годишње. Манастир је овом приликом добио у Петрусу село Извор са царином, затим села Брницу и Квасичевицу.¹¹¹² Ослобођена су зимског данка, соћа, свих великих и малих работа намењених деспоту. Села су морала да исплаћују летњу унчу, као и да дају војску деспоту када он иде у поход, да учествују у потечици, односно разбојничким потерама и скупљају крајишку војску. Обавезу градозиданија су имали уколико је то било потребно Београду, заједно са осталим Лавриним метосима у Деспотовини.¹¹¹³

Нажалост, за најмонументалнију деспотову задужбину манастир Ресаву, (Манасију),¹¹¹⁴ није остала сачувана оснивачка повеља. Најпрецизније сведочење о њеној градњи оставља Константин Филозоф. Деспот је манастирску цркву посветио Светој Тројници и изградио на „*најприкладнијем и најбољем месту*“, пошто је обишао горе, пустиње и поља у потрази за одговарајућим простором. Ангажовао је највештије раднике и најискусније живописце, односно уложио је велика средства у изградњу целог комплекса. „*И тако се многим неисказаним трошком сврши црква и град около*“, пише Константин Филозоф.¹¹¹⁵ Насељени су монаси, приложена су села са свим слободама и виноградима. Манастиру су дариване вредне иконе, бројне богослужбене књиге, одежде и скупocene црквене сасуде. Богатство црквених предмета је „*превазишло и изабрану Лавру Свете Горе*.“¹¹¹⁶ Тако је деспот Стефан створио идеално место за општежиће. На дан Педесетнице, односно Духова, извршено

¹¹¹¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 253-257; Д. Анастасијевић, *Српски Архив Лавре Атонске*, 14-15; С. Новаковић, *Законски споменици*, 500-501;

¹¹¹² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 253;

¹¹¹³ Исто, 254;

¹¹¹⁴ М. Кашанин, *Ресава деспота Стефана*, **Зограф 3**, Београд 1969, 3-10;

¹¹¹⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103;

¹¹¹⁶ Исто, 103;

је посвећење манастира. У њему су учествовали патријарх Кирил, „са свим сабором српских првосвештеника, игумана и свих осталих часних мужева.“¹¹¹⁷ Скупило се и мноштво света, где Константин истиче просјацима који су добили милостињу коју им деспот „свагда итедро даваше.“¹¹¹⁸ Његову дарежљивост је упоредио са Соломоновом, који не само да је делио храну сиромасима већ и многе дарове.¹¹¹⁹ Градња Манасије је започета 1407. године и трајала је „много година“,¹¹²⁰ односно до 1418.¹¹²¹ Прва монументална српска средњовековна владарска задужбина, посвећена Светој Тројници јесте манастир Сопоћани, задужбина Стефана Уроша I Немањића, док је Ресава други манастир са истим храмовним посвећењем.

На основу повеља Стефана Лазаревића закључујемо да су политичке прилике условљавале положај манастирских поседа, односно да је количина привилегија и повластица зависила од тренутне ситуације у држави. Посебну улогу у средњовековној традицији задужбинарства имали су светогорски манастири. У својој општој хрисовуљи светогорским манастирима¹¹²² из 1345. године, краљ Стефан Душан је наредио „да се Света Гора сачува слободна и неповредива“, да се њени метоси на територије српске државе „ослободе земљарине, градозиданија, потраживања жита и стоке, и свих других данака државних царских и краљевства нашег.“¹¹²³ Неколико година касније, он издаје повељу светогорском манастиру Пантелејмону у коме објашњава зашто су метоси привилеговани од радних и новчаних обавеза: „даје се због економски безбедног живота монаха, како би се они, слободни од сваке бриге и живећи без сметњи, једино се Богу обраћали и чисту славу и хвалу узносили.“¹¹²⁴ Породица Лазаревић непрестано шаље прилоге Светој Гори, услишује молбе монаха, међутим њени поседи итекако трпе недаће које су задесиле целу земљу. Људи са светогорских метоха учествују у обављању војних и одбрамбених дужности. Смањење привилегија које се односе на ово, поклапа се са ратним периодима. Деспот се не

¹¹¹⁷ Исто, 103;

¹¹¹⁸ Исто, 104;

¹¹¹⁹ Исто, 104;

¹¹²⁰ Исто, 104;

¹¹²¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 625, 224;

¹¹²² А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, 26-35;

¹¹²³ Исто, 33;

¹¹²⁴ Исто, 129;

одриче летње унче или војнице када даје привилегије Хиландару 1411. и Великој Лаври 1427. године.¹¹²⁵ Унча је порез уведен крајем 14. века,¹¹²⁶ коришћен за војне расходе и предавао се два пута годишње, зими и лети.¹¹²⁷ Деспот раздваја плаћање летњег и зимског данка, „*највероватније због времена скупљања летње унче које се поклапа са сезоном ратних и војних дејстава.*“¹¹²⁸ Манастир Ватопед је ослобођен „*војске даље у држави Господства ми, осим војске у Турке и онде у крајиште метоха новобрдског.*“¹¹²⁹ Људи са метоха Велике Лавре су морали да врше војну дужност уколико деспот лично пође у рат, да учествују у потерама разбојника, као и у скупљању крајишке војске.¹¹³⁰ Укидање војних повластица у овом периоду се може оправдати погоршањем односа са султаном Муратом II. Деспот није био сигуран у постојаност прилога, извесно је да би одузео поседе у случају нужде, као и да буде прогнан и умре „*у чуждој земљи.*“¹¹³¹ У повељама често налазимо на места где Стефан Лазаревић оставља могућност плаћања нужних данака за владареве потребе (Великој Лаври 1407.¹¹³² и 1415. године,¹¹³³ затим Хиландару 1411. године¹¹³⁴). Како су вазалне обавезе подразумевале плаћање данка Османлијама, у повељи из 1395. сазнајемо да поседи Велике Лавре нису били ослобођени „*работе великог господара, што је била обавеза све српске земље.*“¹¹³⁵ За разлику од Вука Бранковића, који је неку годину раније ослободио хиландарске поседе на својој територији плаћања данка султану¹¹³⁶, кнез Стефан није исто успео да омогући Великој Лаври. Занимљиви подаци налазе се у милешевској повељи из 1413. године.¹¹³⁷ Приложена села су ослобођена две године од давања унче, а пет година од владаревих малих и великих работа и војнице.

¹¹²⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260;

¹¹²⁶ Исто, 224; С. Новаковић, *Законски споменици*, 459-460; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 166;

¹¹²⁷ Милош Благојевић, *Унча у Лексикон српског средњег века*, 762;

¹¹²⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 166;

¹¹²⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 372;

¹¹³⁰ Исто, 260;

¹¹³¹ Исто, 260;

¹¹³² Исто, 240;

¹¹³³ Исто, 254;

¹¹³⁴ Исто, 193;

¹¹³⁵ Исто, 224;

¹¹³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 459-460;

¹¹³⁷ Исто, 362;

Кнез и деспот Стефан прилаже „Богу у славу и на дар Пречистој Богородици, за вечни помен и душењу корист себи и својим родитељима, и веома вољеном брату Вуку,¹¹³⁸ узвраћа „Господу, за све што је Он њему дао,¹¹³⁹ у спомен претходних владара своје отаџбине,¹¹⁴⁰ за помоћ Пресвете Богородице и свеца коме је манастир посвећен. Не жели да се разликује по побожности од претходних владара, који су се спасили оскудице и немоћи подизањем храмова Божјих.¹¹⁴¹ Увидео је да земаљско богатство пролазно и да не користи на путу спасења, корисно је само оно што се Богу предаје.¹¹⁴² Деспот тежи врлинама ктитора и својих прадедова Саве и Симеона, као свога оца Лазара, а власт коју је од Бога добио оправдава милосрђем према светињама. Он је као и велики и мали људи, манастири и калуђери, био у невољама све док Бог није омогућио да пређе из скучености у ширину, из немоћи у снагу и из туге у весеље, што му је омогућило да манастирима врати углед, слободу и поседе.¹¹⁴³

Ниједна од ктиторских повеља кнеза и деспота Стефана није искључиво правни акт. У њима налазимо низ цитата из књига Старог и Новог Завета, односно Библијске мотиве. Неке од деспотових повеља имају истоветне уводне делове. На пример, када је прилагао Хиландару села Кукањ (1392/1402)¹¹⁴⁴ и Ливочу (1394/1402)¹¹⁴⁵ и Великој Лаври села у Петрушкој области (1394/1395),¹¹⁴⁶ кнез и деспот Стефан правне акте почиње речима пророка Давида: „Доћи ће сви народи и покорити се пред Тобом Господе.“¹¹⁴⁷ Исту уводну формулацију је користио кнез Лазар у повељама за Хиландар (1379/1380),¹¹⁴⁸ Велику Лавру (1381)¹¹⁴⁹ и у дозволи Обраду Драгосалићу за градњу цркве у Кукњу.¹¹⁵⁰ У необичну аренгу хиландарске повеље из 1406/1407,¹¹⁵¹

¹¹³⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 157; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 569-571;

С. Новаковић, *Законски споменици*, 465-467;

¹¹³⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 372;

¹¹⁴⁰ Исто, 237;

¹¹⁴¹ Исто, 239;

¹¹⁴² Исто, 164;

¹¹⁴³ Исто, 352;

¹¹⁴⁴ Исто, 156;

¹¹⁴⁵ Исто, 164;

¹¹⁴⁶ Исто, 224;

¹¹⁴⁷ Псалми 85, 9;

¹¹⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, 131;

¹¹⁴⁹ Исто, 172;

¹¹⁵⁰ Исто, 203;

где наилазимо на једну интимну исповест о одрастању са великом одговорношћу у тешким временима, увршћена су поређења деспотове ситуације са деловима књиге пророка Исаије као и апостола Павла у другој Посланици Коринћанима.¹¹⁵² Захваљујући чврстој вери и угледањем на очеве врлине, деспот је дочекао пријатна времена и спасење¹¹⁵³ и када су се обновили и земља и небо,¹¹⁵⁴ за указану Божју благодат, деспот узвраћа даровима највећој српској светињи на Светој Гори. У повељи за Хиландар из 1411. године,¹¹⁵⁵ деспот јасно истиче његову доследност у испуњавању Божјих заповести. На тај начин изражава љубав према Богу,¹¹⁵⁶ слуга је Христов¹¹⁵⁷ и добија сваку благодат јер иде Господњим путем.¹¹⁵⁸ Прилажући села Великој Лаври 1407. године,¹¹⁵⁹ деспот пише да прилог Цркви треба да буде дат према могућностима и са вером. Као што је Бог заповедио Мојсију на Синајској Гори да приноси дарове од злата, сребра и драгог камења,¹¹⁶⁰ исто тако је примио било које са вером приношене дарове, удовичине две лепте¹¹⁶¹ или само чашу хладне воде.¹¹⁶² Речима Соломоновим у три повеље (за Лавру 1414/1415¹¹⁶³ и 1427. године¹¹⁶⁴ и Милешеву¹¹⁶⁵) деспот је још једном подсетио на божанско порекло своје власти: „*Од мене добијајући власт, цареви царују и моћници држе власт.*“¹¹⁶⁶

Сви Библијски цитати, поређења, алузије, које налазимо у приложничким правним актима кнеза и деспота Стефана, пажљиво су бирани и имају своју улогу. Позивајући се на неприкосновени ауторитет – свету књигу, он објашњава догађаје, своје поступке и поткрепљује своју сврху као владара. Поред помињања Бога и Исуса Христа, у

¹¹⁵¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 184-185;

¹¹⁵² тумачење Друге посланице Коринћанима од Св. Јустина Поповића http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/Druga_Korincanima_Sveti_Justin/sadrzaj.htm (29.05.2014)

¹¹⁵³ 2. Посланица Коринћанима 6,2;

¹¹⁵⁴ Књига пророка Исаије 41,1;

¹¹⁵⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192;

¹¹⁵⁶ Јован 14,15;

¹¹⁵⁷ Јован 12,26;

¹¹⁵⁸ Псалми 128,1;

¹¹⁵⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 238-239;

¹¹⁶⁰ 2. Књига Мојсијева 25, 1-3;

¹¹⁶¹ Марко 12, 41-44;

¹¹⁶² Матеј 10, 42;

¹¹⁶³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 253;

¹¹⁶⁴ Исто, 260;

¹¹⁶⁵ Исто, 362;

¹¹⁶⁶ Мудрости Соломонове 8,15;

свим повељама наилазимо позивање на Богородицу, Апостоле и Свете оце. Они не само да спашавају и чувају своје благоверне, већ проклињу оне који наруше или одузму дарове. Такви су сврстани са Јудом и Аријем, издајници и јеретици, навучени на гнев и проклетство „*свих светих који су угодни Богу.*“

Следећи мотиви који су упадљиви јесу лични, односно аутобиографски. „*Аутобиографски искази у повељама деспота Стефана – као и у повељама владалаца куће Немањића заснивају се на две идеје, неопходне за афирмацију владара, поготову из једне нове династије: на идеји легитимности његове владе и на идеји његове државне самосталности.*“¹¹⁶⁷ Они се провлаче кроз све акте, путем поређења са претходним владарима, угледањем на „*блаженога родитеља*“ кнеза Лазара и сведочанствима о тешким временима. У овом смислу посебно се истиче већ поменути пример повеље Хиландару из 1406.¹¹⁶⁸

Манастири су добијали бројне привилегије, али оне нису биле константне из више разлога. Повећање радних и новчаних обавеза манастирским поседима у време кнеза и деспота Стефана Лазаревића, последица је слабости државе, несигурних времена и константне опасности од Османлија. Када је у могућности, Стефан укида обавезе, обнавља привилегије и изгубљене поседе дароване од стране његових претходника. За скоро 35 година своје владавине повратио је преко изгубљених 10 села које је поклонио његов отац, приложио преко нових 50 села, десетине заселака, прилоге од царина, један трг, као и вредне предмете.

¹¹⁶⁷ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 362;

¹¹⁶⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 184;

6.1.2 Задужбине деспота Ђурђа Бранковића и Лазара Бранковића

Први владар последње српске средњовековне династије, деспот Ђурађ Бранковић са сродницима, оставило је значајан траг у задужбинарству. Породица Бранковић је током друге половине 14. века богато даривала светогорске манастире, на првом месту Хиландар. Године 1365. Вук Бранковић му је даровао цркву Св. Арханђела у Дреници¹¹⁶⁹, 1377. некадашњу задужбину краља Милутина у Скопљу, цркву Светог Ђорђа,¹¹⁷⁰ као и Горњу и Доњу Годимљу.¹¹⁷¹ Његов брат, монах Радоња, односно Герасим Бранковић помагао је како Хиландар,¹¹⁷² тако и манастир Светог Павла.¹¹⁷³ Врхунац помагања Хиландара од стране Бранковића се дешава у тренутку када је Вук прихватио плаћање османлијских пореза који су теретили манастирске метохе у његовој области.¹¹⁷⁴ Тако је ова породица постала ктитор највећег српског светогорског манастира после Немањића. Неколико година после Косовске битке, он се одржавао као најмоћнији обласни господар на чијој територији су се налазиле најважније немањићке светиње, као и седиште патријаршије. Међутим, без обзира на значај области у привредном, стратешком и духовном смислу, коју је поседовао, Вук Бранковић није стекао оно поверење Српске цркве које је имао Стефан Лазаревић. Исто тако, он није био нимало веран вазал султана Бајазита, што је имало пресудан значај за његов опстанак у правом смислу те речи. Његова смрт 1397. године ставила је у тежак положај удовицу Мару и њихове синове на неколико година. Тек у тренутку када су се нагостили са султаном Бајзитом, Мара и синови су повратили територије које им је он раније одузео у замену за испуњавање вазалних односа.¹¹⁷⁵ Повратак поседа је омогућио да наставе приложничку делатност манастирима. Мара Бранковић је са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром, пре свега даривала манастир Хиландар. Око

¹¹⁶⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 441-442;

¹¹⁷⁰ Исто, 451-452;

¹¹⁷¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 181; С. Новаковић, *Законски споменици*, 451;

¹¹⁷² А. Соловјев, *Једно суђење у доба кнеза Лазара*, *Архив за друштвене и правне науке* 18, 1929, 188-190; С. Новаковић, *Законски споменици*, 449-450, 458-459;

¹¹⁷³ Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 183-191;

¹¹⁷⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 222-224; С. Новаковић, *Законски споменици*, 459-460;

¹¹⁷⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 151;

1405. године приложили су село Ораховац на молбу хиландарских стараца који су им се пожалили на невоље од стране Османлија. Бранковићи су дали „мали прилог“: поменуто село са виноградима, њивама, ливадама и вртovima, у границама које је имало од времена цара Душана.¹¹⁷⁶ Већ следеће, 1406. године, „*госпођа Мара са благодараним синовима*“ је приложила 100 унчи од прихода од хочанског трга.¹¹⁷⁷ Ово значајно трговачко место, имало је „*милост господства непоколебљему*.“ Слободно је могао доћи „*или Србин, или Латин или Турчин*“ или било ко други и трговати све док је поштовао царинске прописе. Мара Бранковић је одлучила да ово богато место издваја део недељног прихода за немоћне, слабе, слепе и хrome у хиландарској болници. Неколико година касније, уследио је дар манастиру Светог Павла.¹¹⁷⁸ У овој повељи, на првом месту налази се Ђурђево, а затим име његове мајке и брата Лазара. Они су приложили село Кузмино на Ситници и при том га ослободили од свих великих и малих работа: градозиданија, војске, унче, соћа, као и од власти војвода и кефалија. Пошто је у међувремену умро Лазар Бранковић, мајка и син су овај прилог наменили за његов помен. Девет година касније, 1419. године, исти манастир је добио нови прилог од Ђурђа и његове жене Јерине.¹¹⁷⁹ То су била села Трнава са „*колом*“ и Добрашевце на Дреници. Уз овај прилог, потврђено је даривање сада већ покојног брата Гргура, који је половином прве деценије 15. века даривао села Вранин дол на Лабу, Патеи, коло у Труповштици и 20 литара сребра годишње.¹¹⁸⁰ Поседи су ослобођени „*свих работа и плата господских*“: унче, војштатика, соћа, травнине, као и од плаћања османлијских пореза.¹¹⁸¹ Недуго пошто је постао деспот, 1428. године, Ђурађ је упутио прилог манастиру Светог Пантелејмона.¹¹⁸² Богато даривани

¹¹⁷⁶ Ђ. Даничић, *Три српске хрисовуље*, Гласник ДСС 11, Београд, 1859, 141-143; С. Новаковић, *Законски споменици*, 459-460;

¹¹⁷⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 464-465;

¹¹⁷⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 222-224; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32; С. Новаковић, *Законски споменици*, 528-529; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 190;

¹¹⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32-33; С. Новаковић, *Законски споменици*, 530-531;

¹¹⁸⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 277-279; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 33; С. Новаковић, *Законски споменици*, 529-530; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 192;

¹¹⁸¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 531;

¹¹⁸² *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 271-276; С. Новаковић, *Законски споменици*, 527-528;

светогорски манастир од стране српских владара, овога пута је добио од деспота потврду добара и повластица на метосима у оним областима које Османлије нису освојиле. Ослободио их је плаћања зимске унче и соћа, даривао људе и ложник у Копорићима. Метоси су међутим, били у обавези да плаћају летњу унчу. Овом приликом деспот Ђурађ је обећао да уколико се ослободе области које су освојиле Османлије, тамошњи манастирски метоси ће бити повраћени. У том случају, манастир ће плаћати наведене порезе од којих је био ослобођен.¹¹⁸³ Следеће, 1429. године, даривао је манастир Есфигмен са 50 литара сребра од новодрбдске царине.¹¹⁸⁴ Сачувани извори не бележе да је у време Деспотовине икада дариван, осим од стране деспота Ђурђа. Уједно, повеља коју је издао у манастиру Жича, јесте последња и најраскошнија са владарским портретима у минијатури.¹¹⁸⁵ Године 1430. проигуман Теофан са оцем Герондијем из Лавре Светог Атанасија долази деспоту са молбом за надокнаду изгубљених села, што им је још деспот Стефан даривао.¹¹⁸⁶ Од деспота Ђурђа добијају 60 литара сребра годишње од новобрдске царине. Уследила је нова молба од игумана Малахија, па је деспот придодао још 20 литара сребра, тако да је укупно Лавра требала да добија 80 литара сребра до краја деспотовог живота. Уколико Деспотовина поврати територије на којима су се налазили Лаврини метоси, обећано је да „има опет света и велика Лавра метохије своје што им је приложио светопочивши господин и родитељ.“¹¹⁸⁷ У том случају, накнада у сребру ће бити укинута. Следећа сачувана повеља коју је деспот Ђурађ издао Лаври, датира из 1452. године.¹¹⁸⁸ Њена садржина веома добро описује оне проблеме које су имали метоси светогорских манастира на територији Деспотовине која је била у том периоду више у рату него у миру. Наиме, деспот је вратио нека села Лаври после 1444. године, међутим, игуман Антоније га моли да ипак узме те поседе назад, а да заузврат повећа прилог у сребру који је био утврђен 1430. Деспот је прихватио игуманову молбу и у договору са женом

¹¹⁸³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 528;

¹¹⁸⁴ Исто, 541-542; П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 10-11;

¹¹⁸⁵ В. Ђурић, *Портрети византијских и српских владара са повељама*, у **Есфигменска повеља деспота Ђурђа**, 22;

¹¹⁸⁶ Д. Анастасијевић, *Стари архив Лавре Атонске*, 16-17; С. Новаковић, *Законски споменици*, 501-502; С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, **Хиландарски зборник 5**, Београд, 1983, 91-99;

¹¹⁸⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 502;

¹¹⁸⁸ Д. Анастасијевић, *Стари архив Лавре Атонске*, 15-16; С. Новаковић, *Законски споменици*, 502-504;

и децом утврђује исплату 120 литара сребра. Заузврат, манастир се обавезао да ће Бранковићима чинити ктиторски помен. Игуманово одрицање поседа говори о нестабилности манастирских метоха у Деспотовини. Они су били константно угрожени, стално су били на мети пљачкашких или освајачких похода. Стога, нису могли обезбедити сталан извор прихода манастиру. Зато је одлука игумана Антонија о одрицању чак 11 села, у корист добијања сигурног прилога из деспотове куће, била разумљива и прихватљива. Последња приложничка повеља деспота Ђурђа била је упућена грачаничком митрополиту Венедикту 1456. године.¹¹⁸⁹ Деспот је заједно са сином Лазаром митрополиту дао цркву Светог Георгија у Враћевшници и неколико села у Борачкој и Островичкој области.

Ђурђев наследник, деспот Лазар, оставио је једну задужбину. Године 1457. изградио је манастир Свете Тројице код села Горње Каменице у тимочком крају.¹¹⁹⁰

Ктиторска делатност деспота Ђурђа је евидентно скромнија у односу на његовог претходника. Узевши у обзир политичку ситуацију, није се могло ни очекивати богато даривање светогорских манастира, као ни градња цркава и манастира у Деспотовини. Упадљива су прилагања у виду сребра, односно, одрицање одређених прихода од новобрдских царина. У немирно доба такав прилог је био сигурнији од давања села и људства.

¹¹⁸⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5; С. Новаковић, *Законски споменици*, 532;

¹¹⁹⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи II*, бр.318, 456; М.Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, **Гласник СУД 21**, Београд, 1867, 25;

6.2 Задужбине властеле и клира

У српској средњовековној држави прилагање Цркви је било привилегија оних који су за то имали довољно финансијских средстава. Подизање цркве или манастира није значило само буквално његову изградњу, живописање и набављање неопходних богослужбених ствари, већ могућност одржавања задужбине, финансирање свих ствари потребних за њен опстанак и живот у будућности. Поклањање земље, села, заселака, винограда, итд. је такође било могуће онима који су имали довољно непокретне имовине, односно одрицање у корист Цркве, не би угрозило ктиторов животни стандард. Број средњовековних људи који су ово могли да приуште, није био велики: то су били владари, чланови владарских породица и крупна властела. Готово да нема случаја прилагања непокретне имовине од стране такозаног „обичног становништва.“ Ситна властела је била у стању да приложи неко материјално покретно добро, најчешће у виду богослужбених књига, одежди или црквених сасуда, евентуално неку суму новца. Мотиви који су водили властелу у задужбинарству, готово су истоветни као и код владара. Тиме су показивали своју религиозност, али и економско стање, што им је свакако подизало углед у друштву. Прилог властеле је морао бити одобрен од стране владара на првом месту, а затим и од одговарајућег епископа. У наредном излагању биће најпре поменуте задужбине и прилози властеле из доба кнеза и деспота Стефана, затим деспота Ђурђа Бранковића и ктиторије клира. Нажалост, иоле прецизан списак прилога од стране поменутих није могуће начинити. Извора недостаје, а они сачувани су често фрагментарни, па се ова тема може само грубо скицирати.

У већ поменутој повељи манастиру Пантелејмону из 1395. прилагању монахиње Јевгеније са синовима, придружује се и властела.¹¹⁹¹ Желећи да постигну блаженство и славу, заједно са владарском породицом, тачно осам властеоских породица приложило је више села и цркава. На првом месту на том попису се налази

¹¹⁹¹ Исто, 293-313; *Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори*, 271-276; С. Новаковић, *Законски споменици*, 517-521;

војвода Никола Зојић који је заједно са супругом Видославом, рођаком Лазаревића, дао цркву Светог Николе у Сребрници, као и сâмо место са селима и метосима.¹¹⁹² Војвода Михал је приложио Хлапову Пољану и на реци Морави пола Брода, односно половину прихода од бродарине на поменутој реци.¹¹⁹³ Војвода Новак и Видослава су поклонили цркву Светог Јована Претече у Церколезу са селима и метохом. Церколеза се налазила у близини града Пећи.¹¹⁹⁴ Манастир је добио још једну цркву посвећену Богородици у селу Драгобиљу од логотета Луке.¹¹⁹⁵ Остала четири властелина приложила су села, без храмова: властелин Дука је дао село Винарци¹¹⁹⁶, Југа прилаже села Горино и Седларци,¹¹⁹⁷ Богдан Радујевић село Дубово,¹¹⁹⁸ и на крају војвода Новак село Бисерку на Топлици.¹¹⁹⁹ Све прилоге „у славу и на дар Светом Великомученику Христовом Пантелејмону, а себи за вечно сећање и опроштење грехова“ потврдио је патријарх Данило III.¹²⁰⁰ Ова повеља је заиста јединствена по много чему. Ни у једној другој, насталој у време владавине кнеза и деспота Стефана и до краја Деспотовине, не наилази се на заједнички прилог одређеном манастиру од стране владара и остале властеле. Треба и обратити пажњу на тренутак када је прилог упућен. Године 1395. кнез Стефан је још увек учвршћивао свој положај како на унутрашњем, али исто тако и на спољашњем плану. Још увек није дошло до околности у којима се потврдио као веран вазал султана Бајазита. Очигледно је да је тада имао подршку властеле, која је приступила даровању, али не само из духовних разлога. Она је тиме показала приврженост свом владару и наставила традицију из претходних периода. Али, недуго касније, први властелин са списка приложника, војвода Никола, издаће кнеза, што још једном потврђује политичке мотиве прилагања на уштрб духовних. Пут спасења и стицања блаженства путем даривања, био је у многоме поплочан политичким амбицијама и остваривању одређеног друштвеног положаја.

¹¹⁹² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295;

¹¹⁹³ Исто, 296;

¹¹⁹⁴ Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, 75;

¹¹⁹⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296;

¹¹⁹⁶ Исто, 296;

¹¹⁹⁷ Исто, 296;

¹¹⁹⁸ Исто, 296;

¹¹⁹⁹ Исто, 296;

¹²⁰⁰ Исто, 296-297;

Следећа сачувана повеља о властеоској задужбини датира из 1400. године.¹²⁰¹ Тада је кесар Угљеша „за љубав пречистој владицици нашој, по милошћу Божијој“ и дозволом кнеза Стефана, приложио три села и две цркве манастиру Хиландару. То су биле цркве Светог Николе у Врању и Светог Николе у Лучанама код Прешева и село Трновац. У оснивачкој повељи, кесар је дао следеће привилегије селима: ослободио их је свих работа, малих и великих, градозиданија, повоза, поноса, као и од сваке власти.¹²⁰² Крајем прве деценије 15. века протовестијар Богдан је подигао манастир Каленић, заједно са својом женом Милицом и братом Петром.¹²⁰³ Дуго времена се сматрало да је ктитор овог манастира заправо деспот Стефан. Разлог је била нејасна фреска на којој се налазе протовестијар Богдан и деспот Стефан, али се не зна који је од њих двојице придржавао модел задужбине. Једно од актуелних мишљења поводом каленићке иконографије у недостатку писаних извора јесте да је манастир изграђен или украшен заједничким ктиторством деспота Стефана и протовестијара Богдана и његове породице, а онда, „уколико је постојало, увек било и наглашено управо заједничким ношењем ктиторског модела.“¹²⁰⁴ Треба споменути прилог деспотовог војводе Веселка манастиру Светог Пантелејмона (1402-1422), који се разликује по свом карактеру од већине осталих властеоских ктиторија.¹²⁰⁵ Одобрењем деспота Стефана и игумана Илариона и све братије, Веселко је добио два аделфата. Његово уточиште је подразумевало коришћење келија старца Матеје, повртњак, манастирски врт, место у цркви и за трпезом. Ови аделфати су му додељени на доживотно коришћење и поред

¹²⁰¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 33; С. Новаковић, *Законски споменици*, 460-461;

¹²⁰² Исто, 461; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 37;

¹²⁰³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5130, 81; *Записи и натписи VI*, бр. 9900, 80, бр.10301, 135; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 28; Р. Николић, *Манастир Каленић*, Београд, 1972; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 143-155; Б. Живковић, *Каленић. Цртежи фресака*, Београд, 1982; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 61-68; D. Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Скопје – Paris, 1995; Исто, *Каленић. Извор:рство-историја*, Београд 2011; Б. Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, **Саопштења XXIX**, Београд, 1997, 107-123;

¹²⁰⁴ Б. Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, 115;

¹²⁰⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 329-334; *Из руског манастира Светог Пантелејмона у Светој Гори*, 283-285; С. Новаковић, *Законски споменици*, 526-527;

њега су могле да их користе још две особе. Заузврат, властелин је дао 16 литара сребра.¹²⁰⁶

У време владавине деспота Стефана, непознате године, цркву Свете Богородице у Радешину је сазидао војвода Радослав Михаљевић.¹²⁰⁷ Она се помиње на само једном месту у изворима, у запису непознатог преписивача. Он је по војводином налогу у Београду преписао свегодишњи типик, минеје за пет месеци и два панегирика. Војвода Радослав је 1432. године заједно са својим братом Михаилом обезбедио шест аделфата и један пирг у Колеци. Приложили су шесто перпера и тридесет литара сребра за своје и уточиште монаха које они поставе.¹²⁰⁸ У Шаторњи је 1425. године властелин „верни“ Никола Дорјановић „с трудом и откупом“ подигао цркву посвећену Светом Николи. О томе сведочи сачуван запис на западним вратима цркве.¹²⁰⁹ Сачувани извори по питању властеоских задужбина у доба Деспотовине откривају да је велики челник Радич Поступовић био највећи ктитор међу властелом. „Поузвано се зна да је у време деспота Стефана Лазаревића припадао кругу његових најужих сарадника, а на почетку владавине Ђурађа Бранковића био је, после чланова владарске породице, најважнија личност у Деспотовини.“¹²¹⁰ Његови бројни поседи су се налазили у свим деловима државе. У првим годинама своје владавине деспот Ђурађ је издао два документа којима потврђује области великог челника које је пре 1427. године поседовао. У првој повељи из 1428/1429 године, деспот Ђурађ са синовима потврђује његове поседе које је држао под деспотом Стефаном, као и оне које је добио од угарског краља Жигмунда.¹²¹¹ Поседи су дати у „вечну баштину“ челнику, његовој деци и по његовој смрти онима који их наследе. Могао их је продати, заложити, поклонити, завештати својој деци, сродницима или Цркви. Ова одлука је „тврда и непоколебима“ за живота деспота Ђурђа и његових синова, а поседи се не могу

¹²⁰⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 330;

¹²⁰⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 244, 77; *Из руског манастира Светог Пантелејмона у Светој Гори*, 290; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 15;

¹²⁰⁸ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 21-22;

¹²⁰⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 238, 76; П. Поповић, С. Смирнов, *Два натписа на камену из прве половине XV века*, ГСНД XII, Скопље, 1933, 259; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 39;

¹²¹⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 118;

¹²¹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3-4; С. Новаковић, *Законски споменици*, 333-335;

челнику отуђити „ни за једно сагрешење, осим невере.“¹²¹² Посед је обухватао град Купиник и села око њега, што је био поклон од краља Угарске, затим села у областима Браничева, Кучева, Некудима, Лепенице, Беласице, у околини Крушевца, у области Горње Мораве, око Рудника и у Мачви. Податак за поседе у Мачви је веома значајан, јер сведочи да их краљ Жигмунд није повратио назад, као што је био случај са Београдом. Деспот Ђурађ је потврдио и пет села која су припадала челниковој задужбини, манастиру Враћевшници: Горња и Доња Враћевшница, Граховац, Коњуша и Брезова. У другој повељи која је настала наредне године, деспот Ђурађ са синовима и женом потврђује челникове поседе које је имао под деспотом Стефаном: његову задужбину, цркву Благовештења Пречисте Богородице на реци Грабовничници, по два села на Расини и у Крушевачкој власти, село Кожетино Долње и кућу у Новом Брду.¹²¹³ Међутим, пошто су неке области у којима су се налазила челникова села, потпала под османлијску власт, деспот је обећао да ће их потврдити: „аште благоволит Бог и пречиста Богомати и приступити она земља која је отступила у турске руке, опет у руке у господства ми и господства синова.“¹²¹⁴ Као и поседе из претходног документа и ови му се дају у вечну баштину и не могу се одузети осим ако почини неверу, како је још утврђено у хрисовуљи „светопочившаго господина деспота Стефана.“

Челник Радич је једно од једанаест села које је поседовао у Браничеву, поклонио светогорском манастиру Светог Павла 1429/30. године. Деспот Ђурађ је стога издао повељу којом одобрава, тј. благосиља челников поклон села Горње Пешчанице. Већ неких годину дана касније, 1430/1431 године, он је постао ктитор манастира Кастамонита.¹²¹⁵ На молбу игумана Неофита, Радич се обавезао да ће за свог живота манастиру давати двадесет литара сребра годишње о празнику Светог Ђорђа, што ће се користити за куповину хране и жита. По његовој смрти, челник је одлучио да се на име тих 20 литара сребра манастиру да седам села. Поред тога, братија Кастамонита је

¹²¹² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3;

¹²¹³ Исто, 4-5; С. Новаковић, *Законски споменици*, 336-337; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 11;

¹²¹⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4;

¹²¹⁵ Исто, 34;

имала право на неке приходе са челниковх територија у Руднику и приходе од кола из села Каменице које је делила са његовом другом задужбином Враћевшницом. Челникову одлуку о подели прихода оба манастира су требала да поштују „*тврдо и непромењиво докле постоје*.“ Маја 1433. године, велики челник је заједно са ариљским митрополитом Марком издао нову повељу манастиру Кастамониту.¹²¹⁶ Изузетно садржајна повеља, не само да говори о прилозима у виду поседа, предмета, прихода, итд., већ садржи и типик који су челник и поменути митрополит саставили. Из крајње духовних разлога, не желећи да буде лишен „*добродетељства*“, по угледу на претходне „*благочестиве мужеве*“, Радич је обновио и утврдио храм Светог архиђакона Стефана, који је био разорен и запуштен. Заједно је са митрополитом утврдио општежиће и манастирски устав. Устав предвиђа да игумана бира сабор из редова братије. За сабор се бира „*шест човека, добрих саборника*“ са којима ће се игуман саветовати и уређивати „*работе манастирске мале и велике*.“ Игуман, осим духовних, без савета сабора не сме чинити никакве послове. Монаси треба да живе у страху и по Божјој заповести, не смеју ништа да чине на своју руку, ни мало ни велико, без дозволе старијег. У својим келијама без дозволе не смеју да држе ни храну, пиће, одежде, чак ни иглу и конач. Уколико добију ишта од својих рођака или било кога другог, или дођу у манастир са неким иметком, новцем, ништа не треба да задржавају код себе, већ да предају игуману и сабору. Када они буду благословили и дозволили, монах би могао да задржи свој посед. Сви они који нису хтели да се одрекну свог имања, нису смели приступити монашким келијама, већ би били угошћени у гостињским собама на ноћењу, а „*онда да изађу куда хоће са својим имањем*“. Сви који се задесе у манастиру, било братија, било гости, морали су да једу заједно у трпезарији. Исто је важило и за болницу. Челник Радич је потврдио претходна даривања – села и њихове приходе, као и приходе од Рудника и Каменице. Док буде у „*мирском пребивању*“, односно док се не повуче у Кастамонит, Радич је уступио 20 литара сребра годишње, плус два литра за манастирску болницу. Уколико се повуче из световног живота и дође на Свету Гору, манастир је дужан да га са „*благовољењем*“ прими, али „*сребро што је давано да не ишту*.“ Она два литра

¹²¹⁶ Исто, 34-37;

намењених болници, челник је предвидео да се узимају од сеоских доходака. Приложио је вредне ствари неопходне за функционисање манастира: кадионице, сасуде, Четворојеванђеље, богослужбене књиге, свећњаке, одежде и друго. Замолио је да се ове ствари не продају, поклањају или залажу, односно уопште да се не износе ван манастира. Уколико дође до неке велике тешкоће и нужда натера, дозволио је да се ствари заложу, али после одређеног времена откупе. Исто је важило и за села, царине и делове по „*сашким местима*.“ Њихова продаја и поклањање је строго забрањено, дозвољено је залагање уколико нека невоља задеси манастир. Свог духовника, ариљског митрополита је поставио за стројитеља, односно старешину манастира, после своје смрти. Указао је на могућност доласка његових рођака, ако се покалуђере. Манастир је дужан да их прими као и било који другу братију, а уколико се неко посебно истакне, може да буде изабран за манастирског старешину. Сви они који буду долазили у манастир као гости, било да су световњаци, свештеници или монаси, требали су бити угошћени и примљени, исто тако испраћени, са највећим поштовањем и срдечношћу. Гостима је било дозвољено однети вино у келију у количини коју игуман одреди. Напослетку, манастир је био дужан да своме ктитору после смрти, сваког четвртка служи литургију и спрема кољиво са прилевком.

Велики челник је на овај начин себи и своме духовнику, митрополиту Марку, обезбедио аделфате на Светој Гори. Прво је то учинио 1432. године када је манастиру Ватопеду добио келије у замену за село Бело Поље на Морави са свим приходима, осам мати винограда и сто дуката.¹²¹⁷ Следећи светогорски манастир у коме је могао пронаћи уточиште, био је Кастамонит. За разлику од задужбина у Деспотовини и манастира Ватопеда, Радич је једино напоменуо могућност монашења у манастиру Кастамониту. Вероватно је да се крајем четврте деценије 15. века замонашио.¹²¹⁸ Његову задужбину, манастир Вршевћшницу, деспот Ђурађ је 1456. године дао игуману Венедикту, што значи да није имао ко да је наследи из неког разлога.¹²¹⁹

¹²¹⁷ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 18-19;

¹²¹⁸ М.Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 204;

¹²¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5;

Мотив за монашким животом је имао и поменути протовестијар Богдан. Један османлијски документ из 1439. године директно говори о томе.¹²²⁰ Султан Мурат II је овом властелину издао документ у коме потврђује његов посед, тимар, у замену за обављање војне дужности. Он га је могао и уступити својој браћи, а могао је да га задржи уколико се замонаши на *Ајанорозу*, односно на Светој Гори.¹²²¹ Непознато је да ли протовестијар себи обезбедио аделфате. Да ли је то учинио у манастиру Ксеропотаму, где је овај султанов документ пронађен, још је једно питање које нема одговор.

Неколико сведочанастава је остало о прилагању од стране непознатих ктитора. Натпис из манастира Трескавца код Прилепа, говори да је црква посвећена Успењу Пресвете Богородице обновљена и осликана 1430. године.¹²²² Натпис који потиче из периода 1441-1451. године говори о обнови цркве Пресвете Богородице у близини Студенице.¹²²³ Непознат ктитор је 1452. године изградио и осликао цркву посвећену Богородици, у Пећанима код Суве Реке, о чему сведочи сачуван натпис.¹²²⁴

Прво познато прилагање једног клирика из времена владавине кнеза Стефана јесте из 1393. године.¹²²⁵ У манастиру Светог Димитрија постоји натпис на крстионици у олтару да је она дар митрополита Матеја.¹²²⁶ Иначе, овај манастир је гробно место породице Мрњавчевић који се налази у Сухој Реци.

„Смерни и последњи од инока,“ Герман је заједно са својим братом Вуком цркви Светог Стефана је приложио Криву Мораву и винограде у Липовици 1399. године.

¹²²⁰ I. Kolovos, *A bit of 1439 from archives of the monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, **Хиландарски зборник 11**, Београд, 2004, 265-307;

¹²²¹ Исто, 298;

¹²²² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 254, 84; Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, **Споменик СКА 30**, Београд, 1896, 44;

¹²²³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 295, 92;

¹²²⁴ Исто, бр. 299, 93; И. Јастребов, *Подаци за историју цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику*, **Гласник СУД 40**, Београд, 185-186;

¹²²⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5558, 142; П. Срећковић, *Путничке слике II. Фамилијарна гробница Мрњавчевића*, **Гласник СУД 46**, Београд, 215-230;

¹²²⁶ П. Срећковић, *Фамилијарна гробница Мрњавчевића*, 226; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 31;

Запис о даривању је остао сачуван на западним вратима манастира.¹²²⁷ Монахиња Јевпраксија, односно Јефимија Мрњавчевић је даривала село Јабучје Хиландару 1404-1405. године.¹²²⁸ Она је имала велику жељу да приложи неко село, па јој је деспот Стефан изашао у сусрет. Посаветовао се са својом породицом и властелом и одлучено је да јој услишале молбе због њене велике љубави и срдачности према кући Лазаревића.¹²²⁹ Добила је село Јабучје у Левачкој Жупи, које је у време кнеза Лазара држао Младен Пасасин као пронију.¹²³⁰ Даровано село је било у њеном поседу као баштина или купљеница.¹²³¹ Неколико година касније, епископ Марко је подигао цркву Светог Георгија у Ждрелнику,¹²³² на месту некадашњег запустелог црквеног винограда.¹²³³ Савет и одобрење су му дали деспот Стефан, сабор свете и велике цркве Патријаршије, као и калуђери и властела. Свој „жртвеник“ је подигао 1411. године заједно са попом Дионисијем, својим братом попом Теокистом и његовим сином Богданом, дијаком и клириком Велике цркве. Цркву је после његове и смрти своје братије ставио под заштиту Патријаршије. Патријарх је требао да са сабором бира онога ко ће овом црквом да управља, као и да брине да се она не постане „некакво световно станиште. било властеоско или женско пребивалиште.“¹²³⁴ Црквени посед је био увећан куповином пештере од попа Драгана и Ђурђа Мирадовића „за готове динаре.“ Епископ је купио и лозу од Радослава Бранковића и Ратка у вредности од шест литара сребра. Даље, из даљих упутстава о бризи и чувању црквене имовине, сазнаје се да је посед имао воденицу, виноград и воћњак.¹²³⁵ Велики прилог је учинила и калуђерица Маркина око 1419. године. манастиру Светог Павла на Светој Гори.¹²³⁶

¹²²⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 196, 60; М.Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 13; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 245; М. Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, 47;

¹²²⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 175–181; С. Новаковић, *Законски споменици*, 461-462; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 190-191; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, 134-136;

¹²²⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 176;

¹²³⁰ Б. Ферјанчић, *Пронија*, у *Лексикон српског средњег века*, 589-591;

¹²³¹ Р. Михаљчић, *Купљеница*, у *Лексикон српског средњег века*, 346;

¹²³² В. Јанковић, *Косовски градови и дворци XI-XV век*, у *Задужбине Косова*, Призрен-Београд, 1987, 373;

¹²³³ Марко Пећки, *Синаксар Герасима и Јефимије*, у *Шест писаца XIV века*, 209-210;

¹²³⁴ Исто, 209-210;

¹²³⁵ Исто, 210;

¹²³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 36;

Подарила је цркву Светог Николе у Чичавици у Стрелцу, заједно са келијама и лозама. Ову цркву су обновили њени родитељи. Непознати монах из Далше у рукопису на Јеванђељу, које преписао по наредби благовештењског игумана Висариона, оставља драгоцене податке.¹²³⁷ Један од важних података јесте да му је деспот Стефан доделио манастир Ваведења код Голупца да га обнови и насели монасима. Великим трудом је за кратко време обновио храм у коме се скупило „*тридесет и пет душа које желе небесно путовање и живот преподобних.*“¹²³⁸ Манастир је постао познат и многи су га обилазили због благослова и молитве. Не задуго, пошто су Османлије заузеле Голубац, читав крај је страдао, укључујући и манастир Ваведења. Он је практично уништен и било је немогуће у њему живети. Монаси су се раселили по манастирима који су могли да их приме. Од ктиторије инока из Далше, више од две деценије, извори слабо говоре о задужбинама клира. Септембра 1434. срећемо монаха Саватија који је усинио попа Богдана и завештао му је половину своје имовине коју је поседовао у Новом Брду. Та имовина је обухватала једну цркву и кућу у подграђу.¹²³⁹ Тек око 1454. године, помиње се епископ градачки Никифор као приложник црквеног звона.¹²⁴⁰

¹²³⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 250, 78-84;

¹²³⁸ Исто, 82;

¹²³⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51;

¹²⁴⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 310 и 311, 95;

Слика бр.20 и 21 Манастир Манасија¹²⁴¹

Слика бр. 22 Манастир Каленић¹²⁴²

¹²⁴¹ извор: http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_manasija.htm (27.09.2014)

¹²⁴² извор: <http://www.pravoslavna-srbija.com/Pravoslavlje/Manastiri/Kalenic/Kalenic.htm> (27.09.2014)

Слика бр. 23 Манастир Враћевшница¹²⁴³ Слика бр. 24 Манастир Радешино¹²⁴⁴

Слика бр. 25 Црква у Лешју¹²⁴⁵

¹²⁴³ извор: http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_vracevsnica.htm (27.09.2014)

¹²⁴⁴ извор: <http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/Manastir%20Radosin%2010.jpg> (27.09.2014)

¹²⁴⁵ извор: <http://www.manastirulesju.org.rs> (27.09.2014)

6.3 Пренос моштију Свете Петке и Светог Луке

Сава Немањић је стварајући култ свога оца, владара, оснивача династије и српске државе, створио не само модел владара-свеца, већ је формирао свест у народу у схватању и поштовању светитеља. „*За средњовековног човека светитељ је био врхунски ауторитет и поуздано упориште: за живота му је пружао заштиту и исцељења, испуњавао молбе, ако су биле са вером упућене, а након смрти делотворно га је заступао на Страшном суду.*“¹²⁴⁶ Пошто су светитељи уживали велико поштовање међу народом, то је давало велике могућности да се појам светитеља уско веже за одређене политичке и државне ствари. У српској средњовековној држави може се наићи на одличне примере што се тиче тренутка препознавања и признавања нечије светости, стварања култа, као и тренутка када су реликвије стизале у државу, у циљу остваривања неких државних програма и идеја. Већ у првим годинама владавине Стефана Лазаревића, изграђен је јак култ кнеза Лазара, косовског мученика који је пострадао у борби за своју веру и земљу. Косовска битка је била трагична у правом смислу те речи, за српску државу, која је у том моменту не само могла бити покорена од стране султана Бајазита, већ и поново распарчана међу великашима. Међутим, кнежев наследник је имао подршку Цркве и њеног поглавара, коју нико од потенцијалних претендента није могао имати. Црква и патријарх Данило III за кратко време успостављају култ кнеза владара, првог владара мученика. Нова династија је добила свог првог владара-светитеља, који је одмах добио своје житије и друге хагиолошке и литургијске списе.

Следећи корак у оквиру државног програма Лазаревића у циљу стварања сакралног простора, јесте пренос моштију Свете Петке из Бугарске у Србију.¹²⁴⁷ Ова светитељка води порекло из града Епивата, који се налазио близу Цариграда. Од малих ногу почела је исказивати жељу да живот проведе посвећен искључиво вери и радећи милосрдна дела. Чинила је поклоничка путовања ка светињама у Цариграду и

¹²⁴⁶ Д. Поповић, *Под окриљем светости*, 8;

¹²⁴⁷ Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, 119-122;

Палестини, да би се одлучила да се настани у Јорданској пустињи „и ту провођаше равноангелни живот.“¹²⁴⁸ Ово је веома редак случај у историји православног монаштва да се женска особа одлучи за пустињачки начин живота. Годинама се у суровој пустињској клими молила Богу, трпела разна демонска искушења, све док јој се није једне ноћи јавио анђео и рекао да се врати у свој родни град. Учинивши тако, поживела је наредне две године у Епивату. Ником није рекла да потиче у ствари из града у који се сада вратила, па је по смрти сахрањена на гробљу за странце. Игром случаја, „много година касније“ море је близу места њеног укопа избацило леш неког морнара, који се већ распадао и толико смрдео „да је просто било немогуће проћи тим путем.“¹²⁴⁹ Извесни подвижник који се баш ту молио, позвао је људе да леш закопају и то су учинили баш на месту где је светитељка сахрањена. „По промислу Божјем, нађоше нетљено тело где лежи у земљи, и зачудише се томе.“¹²⁵⁰ Међутим, копачи су очекивали да се деси чудо, нераспаднуто тело им није био довољан доказ светости. Исте ноћи двоје људи, укључујући и једног од копача, сањали су сан у ком се светитељка тражи да се премести са тог гробља. Убрзо су јој мошти пренете у цркву Светих Апостола, која је постала поклоничко место због великих чуда. „Молитвама преподобне Параскеве даваху се од светих моштију њених многа исцељења болесницима: слепи прогледаху, хроми прохођаху, разноврсни болесници и бесомучници добијаху здравље.“¹²⁵¹ Када су крсташи заузели Цариград, велики део реликвија, моштију светаца, разних вредности и културних блага, бива однето на Запад. „Пљачка престоничких ризница била је, у ствари, врхунац читавог једног покрета проистеклог из крсташких ратова, оличеног у тежњи западног света да прикупи што више светиња са Истока.“¹²⁵² Бугарски цар Јован Асен, видећи шта се дешава са византијским благом, почетком треће деценије 13. века, затражио је од Латина мошти Свете Петке, које је добивши, положио у престоницу Трново. Иначе, у бугарској престоници су место нашле и реликвије свете царице Теофано и свете

¹²⁴⁸ Ј. Поповић, *Житије преподобне матере наше – Параскеве Петке, у Житија светих за октобар*, Београд, 1977, 276;

¹²⁴⁹ Исто, 279;

¹²⁵⁰ Исто, 279;

¹²⁵¹ Исто, 280;

¹²⁵² Д. Поповић, *Под окриљем светости*, 210-211;

Филотеје. Трновски патријарх Јевтимије (1375-1393)¹²⁵³ саставио је житија за светитељке Петку¹²⁵⁴ и Филотеју, док је за царицу Теофано написао службу.¹²⁵⁵ Међутим, бурни догађаји на Балкану крајем 14. века нису заобишли ни Бугарску. Околности су довеле да тела светих нађу нова и безбеднија пребивалишта. Када су Османлије заузеле Трново, мошти поменутих светитељки су завршиле у Видину, где су се налазиле наредне две године. Године 1396. завршава се бугарски култ Свете Петке, која је прешла пут од локалне чудотворке до заштитнице престонице и целе Бугарске.¹²⁵⁶ Григорије Цамблак, састављач списка о преносу њених моштију из Бугарске у Србију, овај тренутак веома добро описује речима: „*Одузе јој Владика бугарску славу, а дарова јој српску, не оставивши овој првој ништа.*“¹²⁵⁷ Одласком њених моштију, Бугарска је остала без „*троструког утврђења*“ и „*непобедимог војина.*“ Околности у којима су добијене светитељкине мошти биле су следеће: кнегиња Милица је са монахињом Јефимијом, отишла је на поклоњење султану Бајазиту, да оправда свог сина против кога је властела сковала заверу, оптужујући га да није веран султану.¹²⁵⁸ Ову прилику искористиле да замоле султана за мошти Преподобне светитељке. Цамблак тврди да су имале слободу да затраже град, околину, имање или било шта што „*малу и привремену сладост има.*“¹²⁵⁹ Султан се зачудио што од њега, који би им приуштио многе вредности, моле „*само кости сухе и одасвуд непокретне,*“ али је добио одговор да би оне све материјално што поседују, замениле за светитељкине мошти.¹²⁶⁰ Пошто су их примиле, „*мале и хуђе*“ одеће су замениле „*многоценим и златним одеждама*“ и кренуле пут Србије. Мошти су стигле у земљу „*великих и славних манастира*“, „*небројеног мноштва инока, што анђеоским*

¹²⁵³ *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis (1375-1393), nach den besten Handschriften, herausgegeben von Emil Kałużniacki, Wien, 1901; К. Иванова, Патриарх Евтимий, София, 1986; Из старата българска литература, издателство Български писател, София (1988) 177-190; Похвално слово за свети Евтимий на <http://slovo.bg/showwork.php3?AuID=450&WorkID=15754&Level=1;> (02.07.2014)*

¹²⁵⁴ *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis, 59-77; Stojan Novaković, Život sv. Petke od bugarskog patrijarha Jevtimija, Starine JAZU 9, Zagreb, 1877, 48-59;*

¹²⁵⁵ Исто, 78-99;

¹²⁵⁶ Д. Поповић, *Под окриљем светости*, 286;

¹²⁵⁷ Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, 122;

¹²⁵⁸ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 88;

¹²⁵⁹ Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, 120;

¹²⁶⁰ Исто, 120;

животом живе“, у земљу архијереја, верног и богобојажљивог народа.¹²⁶¹ Положиле су их у цркву, за коју Цамблук каже да се налази у „*њиховом дому*“, што се може претпоставити да је у Крушевцу. Не крије речи хвале за књегињу и њену пратиљу, називајући их „*богољубазним и великопохвалним мужевима.*“ Случајност или не, у житију Свете Петке, наилази се на слично поређење женске природе са мушком: „*јер она, при женској природи својој, стече мушки разум, и победи ђавола као Давид Голијата.*“¹²⁶² Константин Филозоф, иако говори о поклоњењу султану, не спомиње да су књегиња и монахиња добиле мошти, већ само да су „*мудро тада свршиле све своје потребе помоћу Богоматере, у коју и положише своју наду.*“¹²⁶³ У једном писму насталом много касније, тачније 1509. године, сазнаје се да су се овом приликом пренеле и мошти свете царице Теофано.¹²⁶⁴ У тој грамати, коју је митрополит београдски Теофан упутио великом московском кнезу Василију, спомињу се реликвије које су се чувале у цркви Успења Пресвете Богородице, укључујући чудотворну икону Пресвете Богородице, нетљене мошти Свете Петке и реликвије царице Теофано. Константин Филозоф сведочи да је ова црква, престо београдског митрополита била богатија од других у време деспотове владавине.¹²⁶⁵ Када су тачно ове светиње пренете у Београд, не може се са поузданошћу утврдити. До 1521. године мошти Свете Петке су боравиле у Београду, одакле су однете у Истанбул, а коначно од 1641. у град Јаши у Румунији, где се и сада налазе. Поштовање које је ова светитељка завредила на Балкану је огромно. Данас се под духовном јурисдикцијом Српске православне цркве налази 74 храма њој посвећених, од којих се 43 налазе на територији Републике Србије.¹²⁶⁶

Време када су мошти светитељке из Епивата стигле у Србију је било преломно. Чињеница је да су главни фактори опстанка српске земље лежали у политичким вештинама књегиње Милице и кнеза Стефана, али и нарави и плановима

¹²⁶¹ Исто, 121;

¹²⁶² *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis*, 64;

¹²⁶³ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 88;

¹²⁶⁴ С. М. Димитријевић, *Документа која се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, 17;

¹²⁶⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 102;

¹²⁶⁶ С. Ђорђевић, *Света Петка и њено време*, Стубал, 2007, 99, 101;

султана Бајазита према српској вазалној области. У таквим неизвесним тренуцима, напаћеној земљи и њеном народу је било потребно покровитељство више силе. Искоришћен је добар тренутак за добијање светих моштију, што је представљено као знак од Бога да он мисли на српски народ и жели да га заштити. Наредна деценија, време обнове земље, давала је доста наде да ће земља одолети искушењима и опасностима. Међутим, агресивна политика Османлијског царства према Балкану била је надалеко јача од сваких напора балканских владара да јој се одупру. Однос деспота Стефана, а и претходних владара према вери, реликвијама и Цркви, колико год да је у неким периодима био политички обојен, њихов однос према Светом и Божанском је у бити био дубоко искрен. Чврсто верујући у Божју помоћ својој земљи, деспот Ђурађ је 1453. године донео мошти Светог Јеванђелисте Луке у престоницу Смедерево.¹²⁶⁷ Заиста, у том тренутку, хришћанском свету, како српском, тако и византијском, само је виша сила могла помоћи. Пренос моштију Светог Луке била је последња нада српског деспота у Божанску заштиту, јер у том тренутку заиста није постојао ниједан политички програм чијем би остваривању пренос ових религија могао помоћи. Свети Лука, један од јеванђелиста, иконописац и лекар, био је пореклом из Антиохије.¹²⁶⁸ Проповедао је хришћанство и оснивао цркве највише на Балкану – Ахаји, Македонији и Далмацији. Неколико пута је био затваран због своје мисије од стране римских власти, да би у позној старости био убијен од стране

¹²⁶⁷ О преносу моштију светог Луке у Србију постоје два рукописа. Први је настао половином 15. века и налази се у париској националној библиотеци. О њему видети: И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 70-100; Ђ. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti*, 190-191; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, 118-124; Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, **Археографски прилози 3**, Београд, 1981, 311; други, београдски или фрушкогорски рукопис, који је настао у другој половини 15. века, чува се у библиотеци Патријаршије у Београду. Овај зборник садржи житије, службу, похвално слово и параклис. О њему видети: I. Ruvagac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 178-186; М. Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд, 1911, 289-294; Ђ. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti*, 192-193; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд, 1982, 34; Постоје велике разлике у садржинама ова два рукописа. Први је знатно потпунији и прецизнији, што наводи на закључак да је његов аутор био сведок овог догађаја. У овом раду биће коришћен београдски рукопис, односно препис И. Павловића. Даље, пренос моштију се спомиње у једном запису из 1512. године, у Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, бр. 412, 127; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево, 1983; Д. Поповић, *Под окриљем светости*, 295-317; Т. Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба преносу моштију светог апостола Луке*, у **Српска књижевност у доба деспотовине**, Деспотовац, 1998, 133-156; Иста, *Параклис Светом Луки*, у **Пад српске Деспотовине 1459**, 99-116;

¹²⁶⁸ Ј. Поповић, *Житије Светог апостола Луке*, у *Житија светих за октобар*, Београд, 1977, 335;

многобожаца.¹²⁶⁹ Сахрањен је у Теби, а његове мошти су пренете у Цариград половином 4. века. Положене су у цркви Светих апостола заједно са моштима апостола Светог Андрије Првозваног и Тимофеја.¹²⁷⁰ Ту остају до 1204. године, када се као и велики број других реликвија из византијске престонице преносе на Запад.¹²⁷¹ Међутим, јеванђелистине мошти не стижу на планирано одредиште услед бродолома и завршавају у граду Рогосу у Епиру.¹²⁷² Следеће место почивања био је, од јануара 1453. године, „*богохрани град*“ Смедерево.¹²⁷³ Трба досати да се деспот Ђурађ се још 1421. године сусрео са светим моштима Светог Симеона Богопримца у Задру, а том приликом је даровао прекривач са извезеним натписом.¹²⁷⁴

Одакле деспоту Ђурђу идеја да допреми мошти Светог Луке у Србију? Када је био у Босни, у граду Теочаку, пришао му је неки старац са причом да замоли „*кнеза агаренскога, Мехмеда*“ да узме светитељеве мошти и на тај начин избави српску земљу.¹²⁷⁵ Српски владар се обрадовао овим вестима и прво је решио да испита њихову аутентичност, да би предузео даље припреме за пренос.¹²⁷⁶ По савету патријарха Никодима, проверу аутентичности је поверио светогорском проту. Пошто је добио потврдан одговор, сада је требало отићи у Једрене¹²⁷⁷ и замолити султана Мехмеда да дозволи пренос светитеља. Да би га одобровољио, деспот му је дао позамашну количину новца.¹²⁷⁸ Пошто је султан пристао, посланство је упућено у Рогос. Њега су чинили призренски архиепископ Михаило, игуман лештијански Венедикт и бољар Стефан.¹²⁷⁹ Наравно, целу ову епизоду су пратила апостолова чуда – од тренутка у Теочаку, када се од никуда појавио необични старац и известио

¹²⁶⁹ Исто, 340;

¹²⁷⁰ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 88;

¹²⁷¹ Исто, 87-88;

¹²⁷² Исто, 89;

¹²⁷³ Исто, 91-95;

¹²⁷⁴ Л. Павловић, *Преглед светих моштију кроз историју у Српској православној цркви*, **Зборник Православног Богословског факултета, Београд, 1954**, 235;

¹²⁷⁵ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 90; у београдском рукопису се не помиње име града где су се старац и деспот сусрели, већ је аутор место сусрета дефинисао као „земља босанска“; I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 182;

¹²⁷⁶ F. Rački, *Prilozi za sbirku srpskih i bosanskih listina*, **Rad JAZU 1**, Zagreb, 1867, 161;

¹²⁷⁷ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 183;

¹²⁷⁸ Исто, 161;

¹²⁷⁹ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 92;

деспота Ђурђа, па до оних током повратка у Деспотовину. Пошто је посланство дошло у Рогос и замолило заповедника града да им преда мошти, препреку им је представљало становништво које није желело да остане без вредне реликвије. Међутим, „*тад се јавио свети кефалији оному и турчину, говорећи: што ме држиш, отпрати ме хитно*“¹²⁸⁰ Следеће чудо се десило при повратку у Деспотовину, када је светац помогао да се пређе „*река која се није могла газити*.“¹²⁸¹ Доступни рукописи који бележе овај догађај, београдски и париски, суштински се не разликују превише, међутим постоје очигледна одступања у информацијама које нуде. Од сусрета старца и деспота у Теочаку, до доласка у Србију, београдски рукопис изоставља неколико важних података. Занимљиво је да се у њему не помињу имена посланика, већ само митрополит призренски и „*један из синклита деспотовог са слугама својим*.“¹²⁸²

Такође треба споменути начин на који је посланство добило мошти, а који се описује у београдском рукопису. Становници Рогоса нису хтели да се мошти носе из њиховог града, па су их сакрили у градску кулу. Међутим, османлијски заповедник града је српском посланству открио тајни пролаз кроз кулу и на тај начин им помогао да их се домогну. Пошто су их практично украли, српски посланици су се упутили ка Србији.¹²⁸³ На реци Морави им је први у сусрет пристигао патријарх српски и поморски кир Никодим „*са свештеним епископима, поповима, ђаконима са свим часним црквеним клиром*.“¹²⁸⁴ Мошти су дочекане са највећим почастима, певале су се песме које су славиле Бога и „*угодника његовог, великог Луку*.“ У владичаствујушћем граду Смедереву, поворку су дочекали деспот Ђурађ са женом Ирином и децом: деспотом Лазаром и његовом женом Јеленом, затим Гргуром, Стефаном, Јеленом и Маром.¹²⁸⁵ Поред владарске породице, апостола су дочекали сви архиепископи, епископи, часни игумани, попови и ђакони „*у часним одеждама, са светим иконама и часним крстовима, са свећама и благомирисним кандилима, као*

¹²⁸⁰ Исто, 96;

¹²⁸¹ Исто, 96;

¹²⁸² I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 183;

¹²⁸³ Исто, 184;

¹²⁸⁴ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 93;

¹²⁸⁵ Исто, 93-94;

мноштво преподобних инока и свих бољара српске земље ¹²⁸⁶ Сви они су ишли у сусрет светоме, молећи Господа да их спаси молитвама овог апостола. Пошто су ушли у град, мошти су положене у храм Благовештења Пресвете Богородице, седишту смедеревске митрополије. Аутор париског рукописа је био веома прецизан што се тиче датума овог догађаја, односно наводи да је то био 12. јануар 1453. године. Треба напоменути, да београдски рукопис не даје прецизне хронолошке одреднице у вези преноса. У париском рукопису се налази још један значајан податак, а то је да је смедеревски митрополит у том тренутку био кир Атанасије.¹²⁸⁷ Овај податак је вредан, обзиром да сачувани извори из овог периода јако ретко откривају имена црквених великодостојника. У истом рукопису стоји да је деспотов син Лазар је наложио да се уради ковчег са завесама украшеним златним образима, док му је отац даривао за ковчег злато, сребро, бисере, драго камење, „многоцењене“ одежде и многа друга добра.¹²⁸⁸ Београдски рукопис је нешто другачији по питању даривања. Његов аутор истиче да је деспот наредио да се направи рака од сребра са позлатом, а његова кћерка Мара је апостољу приложила фелон од „сиријских златотканија.“¹²⁸⁹ Деспот Лазар се овде не помиње као дародавац, али се истиче његова друга важна улога, а то је да је учествовао у ношењу ковчега до тренутка полагања у цркву Благовештења.¹²⁹⁰ Убрзо, Светом Луки је написана служба, а деспот Ђурађ је подигао цркву њему посвећену у Купинову.¹²⁹¹ У Деспотовини, мошти нису дуго боравиле, тек нешто више од шест година. Пренете су у Босну, а недуго касније, када је пало Јајце 1463. године, у Венецију,¹²⁹² где се и данас налазе.

„Када је о култу реликвија реч, српски приступ, у целини посматран, могао би се описати као 'етноцентричан' по карактеру и државотворан по крајњој

¹²⁸⁶ Исто, 94;

¹²⁸⁷ Исто, 94;

¹²⁸⁸ Исто, 95;

¹²⁸⁹ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 185;

¹²⁹⁰ Исто, 185;

¹²⁹¹ Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, у **Зборник радова Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе**, Нови Сад, 1939, 309-329;

¹²⁹² F. Rački, *Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina*, 159-163;

*сврси.*¹²⁹³ Године 1453. прошло је више од шест деценија од стварања последњег култа у Србији, култа кнеза Лазара. Иако је у међувремену умро и деспот Стефан, Црква није имала потребу да га канонизује. Свако нагађање о разлозима нестварања деспотовог култа, не би имало много смисла, обзиром на недостатак извора. У тренутку када су све реалне наде за спас српске државе пропале, остала је још само једна – помоћ једног од првих хришћанских мученика, светаца и апостола Луке. И он је сâм страдао од стране неверника, односно многобожаца, па се очекивало да може спасити један хришћански народ од стране других неверника – муслимана. Стога је писац службе њему посвећене искрено молио: „...свештеније твоје мошти Луко богодахновене ка нам пришал јеси, зару духа подаваје, и молитвама твојими и мрак љуборатних агарен разори, моли јединого саведитаго срдачнаја.“¹²⁹⁴ Долазак апостолових моштију у српску Деспотовину представљао је велику благодат. Она је добила „*тврд стуб непоколебљиви*“ и „*скровиште царско*“¹²⁹⁵. Добила је ктитора, заштитника и чудотворца, који је исцељивао болесне и безумне.¹²⁹⁶ Он моли да се држава спаси од сваке беде, скрби и озлобљенија варварског.¹²⁹⁷

Свети Лука је добио свој српски култ, који је имао само једну сврху – спасење српске државе. Његов настанак, за разлику од претходних култова, није имао политички или економски разлог. Средиште култа, смедеревска црква Благовештења, било је место где су се дешавала чуда и излечења, место наде. Међутим, оно највеће и најпотребније чудо – спас државе и народа, није се десило. Култ Светог Луке је последњи култ који је успостављен у средњовековној српској држави.

Негде у другој половини 19. века записано је да „*видети Манасију не значи видети само један знатан манастир, него видети једно од утврђених српских места онога времена (1389-1427), на коме се огледа колико деспотова побожност и лепи*

¹²⁹³ Д. Поповић, *Под окриљем светости*, 269;

¹²⁹⁴ Л. Павловић, *Прозни и песнички списи*, 12-13;

¹²⁹⁵ И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, 95;

¹²⁹⁶ Исто, 95-96;

¹²⁹⁷ Т. Суботин-Голубовић, *Параклис Светом Луки*, у **Пад српске Деспотовине 1459**, 115; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи*, 17;

*кус толико и снага народа српског, живахна и усред малаксавања што онда настајаше.*¹²⁹⁸ Задужбине деспота Стефана и његовог наследника одраз су побожности, захвалности Богу, бриге за спасење, али и политичке природе. Владаре је на овом путу следила властела са истим мотивима. Њихове задужбине су свакако материјално скромније. И једни и други прилажу у складу са могућностима које им је време налагало: од поседа са низом привилегија до прилога у новцу и другим материјалним стварима. Ратови и освајања остављају велике последице по манастирске економије, толико да монаси не желе прилог у поседима, већ сталне приходе у виду доходака са тргова или рудника.

Владари у преломним тренуцима у земљу доносе мошти великих хришћанских светаца: Свете Петке и Светог Луке. Први пренос моштију, колико год испуњен религиозним мотивима, ипак је веома политички обележен, јер се дешава у тренутку када је Црква дефинитивно признала кнеза Стефана за легитимног владара земље. Други пренос моштију, дешава се у времену када је хришћанима заиста било потребно светачко чудо за спасење од Османлија, у освит освајања Византије.

¹²⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 89-90;

ЗАКЉУЧАК

У последњим деценијама постојања српске Деспотовине, Српска православна Црква као интегрални део државе, делила је у потпуности судбину народа и државе. То је очевидно у свим сегментима црквеног и духовног живота. Титула црвених поглавара, односно архиепископа и патријараха, поклапа се са титулом владара – краљева, царева и деспота („*архиепископ/патријарх, српских у поморских земаља*“). Међутим, већ од друге половине 14. века, границе српске државе се смањују и све више померају ка северу и северозападу. На истом простору се образују и нове епископије и епископска седишта и настају нови манастири. Посебно је то карактеристично за доба Светог кнеза Лазара и његових наследника. Хришћански Исток, односно Византијско царство и Бугарска, већ су одавно на удару иноверног Османлијског царства које незадрживо напредује на рачун хришћанских земаља и народа. Србија и српске земље већ дуже време су уточиште избеглих монаха и духовника који су овде добро примљени и ту духовно стварају. Шире се духовни утицаји Свете Горе Атонске, Синаја и његових манастира, монаси исихасти из оближње Бугарске и Византије, насељавају српске манастире, али граде и нове. Настају преводи са грчког на српски језик дела Светих Отаца, пре свега великих монаха подвижника за потребе духовне елите која је ставала у Србији (да поменемо само нека дела: Лествица Преподобног Јована Лествичника, Изреке Светих Отаца, Лавсаик, дела Светог Јована Дамаскина, Житија великих светитеља).

Сходно новонасталим приликама након Косовске битке (1389), Српска Црква дели судбину народа и државе. Осим искушења смањења територије, повремених пустошења неких манастира од иноверних освајача, православни Исток у целини био је, нерадо, у прилици са води преговоре са западним хришћанима везане за црквену унију, а све ради добијања војне и политичке помоћи Запада у борби против Османлија. Српска Црква је доста опрезно и резервисано прихватила ове преговоре који су за православне били изнуђени. Византијски цар Јован VIII Палеолог и

патријарх Јосиф ишли су у Ферару и Фиренцу да преговарају са папом Еугеном IV, унија је чак и потписана, али је била кратког даха и није донела жељене резултате. Тога је унапред био свестан деспот Ђурађ Бранковић и представници Српске цркве, а показало се сврсисходно што нису узели учешће у црквеним преговорима. Остали су до краја верни и одани предањској православној вери својих предака – Немањића, што су показивали на више различитих начина. Интезивно су, пре свега, неговали добре односе и контакте са Светом Гором. Тамо су помагали манастире, учествовали у њиховој обнови, обезбеђивали за себе и чланове своје породице уточишта – аделфате, за случај опасности у земљи. Њихова ктиторска делатност је била исто тако интезивна, како у Србији, тако изван државе. Они обнављају запуштене или подижу нове манастире. У том погледу, деспоте следи српска властела, затим представници високе црквене јерархије. Једном речју, духовни живот, без обзира на велика искушења у којима се држава и Црква у целини налазе, одвијао се можда чак и појачано, јер је био изазван новим приликама; искушење уније са римокатолицима са Запада, као и искушење исламизације која је све више било на помолу. Остати и опстати између две невоље, подједнако опасне за традиционалну и предањску веру, није било једноставно. У таквим условима, заиста велика и незаменљива била је улога Цркве. То се показало и у првим деценијама након пада под османлијску исламску власт. Манастири, цркве као задужбине и центри духовног живота били су замена за изгубљену државност. Наравно, и опстанак Цркве одвијао се у нередовним приликама, није било услова за редовно одржавање црквених сабора, избор нових епископа и попуњавање свих упражњених епископија, и за избор црквених поглавара, односно патријараха. Седиште Српске Цркве више пута је померано из Пећи, епископије на југу српских земаља већ одавно под османлијском влашћу, потпадале су под духовну власт оживљене Охридске архиепископије, односно Цариградске патријаршије. Суседна Бугарска је већ деведесетих година 14. века изгубила статус патријаршије у породици православних источних цркава. Србија се у том погледу одржала и сачувала своју црквену аутокефалију и духовну самосталност још неколико векова (до 1766. године).

Све у свему, Црква у српској Деспотовини вршила је исту ону улогу коју је имала и у класично доба за време светородне династије Немањића. Њен опстанак и деловање у годинама латентне и континуиране државне кризе било је интезивно. Захваљујући свом начину опстанка и деловања, и ван и без државних оквира, Црква је надживела државу. И не само надживела, већ је све време туркократије активно деловала и чувала православну хришћанску свест спречавајући или успоравајући исламизацију, чувала писменост и културу која је цветала вековима уназад. Будила је и подстицала у народу веру и наду у боља времена, обнову изгубљене славе и државног и духовног просперитета. У томе је, у ствари, била и остала незаменљива улога Српске Цркве, како је и показано у овом раду. Можда би будућа истраживања требало усмерити на компаративна сагледавања истих проблема код суседних хришћанских народа, Грка, Бугара, Руса у току татарско-монголског ропства, итд. У годинама криза и ропства под исламским освајачем, до изражаја, када је рећ о Цркви, долази духовна смелост и храброст која се граничи са исповедништвом, односно спремношћу да се за хришћанску веру страда. Отуда, сем монаха подвижника у пустињама, сада имамо мученике и страдалнике за веру који су канонизовани и увршћавани у ред светих у православној Цркви. До изражаја долази позната мисао руског кнеза Светог Александра Невског: „*Бог није у сили, већ у правди.*“ Отуда је култ и поштовање не само Светог кнеза Лазара, био појачан и развијан. Култ Светих ратника честа је иконографска тема и на фрескама наших манастира. Култ и поштовање Светог Димитрија, Светог Георгија и других, све више добија на масовности.

Последњи српски деспоти, Лазаревићи и Бранковићи, узорни су заштитници и покровитељи Цркве у свим сегментима њеног постојања и деловања. Трагове таквог њиховог деловања имамо сачуване све до данас. Они су са разлогом од стране исте Цркве увршћени у ред светитеља и њихов годишњи помен наша Црква обавља и данас. Духовни трагови су најдубљи и они најдуже трају. Тога су дубоко били свесни српски деспоти.

БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице:

- Гласник ДСС** – Гласник друштва Српске словесности
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
ГСНД – Гласник Скопског научног друштва
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
Прилози КЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Споменик СКА – Споменик Српске краљевске академије
Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Starine JAZU – Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Енциклопедије и речници:

- Đuro Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-VIII*, **Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti**, Zagreb, 1880-1922;
- Encyclopedia of Christian theology, Volume I (A-F)*, London-New York, 2004;
- Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Volume 2 (M-Z)*, Editor in Chief Richard C. Martin, New York, 2004;
- Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Edited by Gábor Ágoston and Bruce Masters, New York, 2009;
- Gordon D. Newby, *A concise encyclopedia of Islam*, Oxford, 2002;
- Enciklopedija živih religija*, Beograd, 1991;

Енциклопедија православља I- III, Београд, 2002;

Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд, 1999;

The Encyclopedia of Islam, Volume IX (SAN — SZE) New Edition, Edited by C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and G. Lecomite, Leiden/Brill, 1997;

The Oxford dictionary of Byzantium 3, ed.in chief Alexander P. Kahydan, Oxford-New York, 1991;

Протојереј др Јован Брија, *Речник православне теологије*, превео са румунског Епископ источно-амерички Господин Митрофан (Кодић), Београд, 1999;

Објављени извори:

Драгутин Анастасијевић, *Стари архив Лавре Атонске*, **Споменик СКА LVI**, Сремски Карловци, 1922, 9-16;

Драгутин Анастасијевић, *Питања најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију – Одговори Патријархови*, **Гласник СПЦ бр.10, 11 и 12, година 27**, Београд, 1946, 218-223;

Caesaris S.R.E. Baronii, Od. Raynaldi et Jac. Laderchi, *Congregationis oratorii presbyterium annales ecclesiastici, Tomus 28, 1424-1453*, Barri-Ducis, 1874;

Миливоје Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд, 1911;

Беседа његове светости патријарха Димитрија у саборном храму у Београду на првој служби у част Деспота Стевана Високог, **Гласник српске православне Патријаршије, Година VIII, број 15**, Сремски Карловци, 1927, 227-231;

Vančo Boškov, *Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (komentar i regesti)*, **Prilozi za orijentalnu filologiju 31**, Sarajevo, 198, 131-154;

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора, Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière*, превео Миодраг Рајичић, Београд, 1950;

Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, Београд, 1997;

Андрија Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији, Стари српски архив, књ. 1*, Београд, 2002, 131-142;

Андрија Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица, Стари српски архив, књ. 8*, Београд, 2009, 183-203;

Андрија Веселиновић *Повеља деспота Стефана Лазаревића о даривању 100 литара сребра од рудника Ново Брдо, Стари српски архив, књ. 12*, Београд, 2013, 121-132;

Византијски извори за историју народа Југославије, књ. I, Београд, 1955;

Алекса Вукомановић, *Живот архиепископа Максима, Гласник ДСС 11*, Београд, 1859, 125-129;

Преподобни Григорије Синаит, *Сабрани списи I. Аскетска дела*, приредили А.М. Петровић и Б. Пантелић, **Отачник, књига I**, Београд 2009;

Григорије Синаит, *О утихнулости и два лика молитве*, превео А.М.Петровић, **Отачник, година I, свеске 2-3**, Београд, 2007, 7-28;

Никанор Грујић, *Из живота Св. Максима Архиепископа, Српски Сион, година XV, бр. 19*, Сремски Карловци (1905), 549-551;

Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, приредио Гордон Мак Данијел, Београд, 1986;

Ђуро Даничић, *Три српске хрисовуље, Гласник ДСС 11*, Београд, 1859, 130-143;

Ђуро Даничић, *Knjiga Konstantina Filozofa o pravopisu, Starine JAZU 1*, Zagreb, 1869, 1-43;

Definitio Sanctae Oecumenicae synodi Florentinae, Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, series B, vol V, fasciculus II, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1953;

Стева М. Димитријевић, *Документа која се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, **Споменик СКА XXXIX**, Београд, 1903, 16-42;

Михаило Ј. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку, књига II*, Београд, 1956;

Михаило Ј. Динић, *Поклад београдског митрополита Григорија из XV века*, **Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I**, Скопље, 1936, 27-34;

Dionysius the Areopagite, Works, translated by John Parker, Oxford, 1897;

Њићфор Дуčić, *Razni zapisi*, **Starine JAZU 21**, Zagreb, 1889, 127-132;

B.Djurdjev, N.Filipović, H.Hadžibegović, M.Mujić, H.Šabanović, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski-sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957;

Глиша Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд, 1957;

Emperors, patriarch and sultans of Constantinople, 1373-1513, an anonymous greek chronicle of sixteenth century, introduction, translation and commentary by Marios Philippides, Brooklyn-Massachusetts, 1990;

Животопис мајке Ангелине, препис епископа Митрофана Шевића, **Српски Сион, година XV, бр. 19**, Сремски Карловци, 1905, 552-553;

Законоправило Светога Саве, на српкословенском и српском језику I, приредио Миодраг Петровић, манастир Жича, 2004;

П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Смедерево, 1989;

Из наше књижевности феудалног доба, приредили Драгољуб Павловић и Радмила Маринковић, Београд, 1975;

Из старата българска литература, издателство Български писател, София, 1988;

Ватрослав Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, Гласник српског ученог друштва* **12**, Београд 1875, 223-328;

Иван Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини, Гласник СУД* **47**, Београд, 1879, 219-231;

Константин Јиречек, *Споменици српски, Споменик СКА IX*, Београд, 1892;

M. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, Paris: Maison de la Bonne Presse, 1928–1930;

Јован Лествичник, *Лествица*, Београд, 1963;

Ki'ran, prevod Besima Korkuta, Sarajevo, 1977;

Петар Костић, *О буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској, Споменик СКА LVI*, Сремски Карловци, 1922, 32-39;

Љубомир Котарчић, *Повеља деспота Стефанс Лазаревића Тисмани и Водици из 1406.године, Археографски прилози књ. 9*, Београд, 1987, 117-124;

M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, extrait des **Byzantinoslavica** **6**, Prague, 1935-36, 3-23;

Ненад Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког, Радови Филозофског факултета* **8**, Источно Сарајево, 2007, 443-448;

Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur Concil de Florence (1438-1439), éd. V.Laurent, Paris, 1971;

Šime Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga Slavena i Mletačke Republike* Zagreb, IV 1874, VII 1882, IX 1890, X 1891;

Викентиј Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века, Гласник СУД* **32**, Београд, 1871, 164-268;

Franz Miklosich, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vindobonae*, 1858;

Никодим Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека*, Задар, 1889;

Милош С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, **Гласник СУД 12**, Београд, 1880;

Катарина Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, **Стари српски Архив, књ. 6**, Београд, 2005, 229-239;

Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, превео и приредио Ђорђе Живановић, Београд, 1986;

Александар Младеновић, *Повеље и писма кнеза Лазара*, Београд, 2003;

Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 2007;

Мурат I на Нишу, Из Феридун-беговог зборника турских споменика изданог у Цариграду године 1848, **Гласник ДСС 11**, Београд, 1859, 119-124;

Капитон Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, **Гласник СУД 25**, Београд, 1869, 272-277;

Stojan Novaković, *Život srpskoga patrijarha Jefrema*, **Starine JAZU 16**, Zagreb, 1884, 35-40;

Stojan Novaković, *Život sv. Petke od bugarskog patrijarha Jevtimija*, **Starine JAZU 9**, Zagreb, 1877, 48-59;

Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349-1345*, Београд, 2004, репринт издање;

Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912;

Стојан Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека*, **Гласник СУД 21**, Београд, 1867, 157-164;

Стојан Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Живот српског испосника Петра Коришког*, **Гласник СУД 29**, Београд, 1871, 308-346;

Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904;

Стојан Новаковић, *Пишињски поменик*, **Споменик СКА XXIX**, Београд, 1895;

Стојан Новаковић, *Српски поменици XV – XVIII века*, **Гласник СУД 42**, Београд, 1875, 1-152;

Stojan Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom*, **Strarine JAZU 16**, Zagreb, 1884, 27-34;

Објава Патријарха Димитрија, **Гласник српске православне Патријаршије, Година VIII, број 24**, Сремски Карловци, 1927;

Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela Snježana Husić, Zagreb, 1999;

Иван Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тела. Рукопис друге половине XV века*, **Гласник СУД 51**, Београд, 1882, 70-100;

Константин Димитров Петковић, *Хрисовуљ Јована Бранковића, деспота српског*, **Гласник ДСС 5**, Београд 1853, 224-226;

Политика, Београд (1. и 2. август 1927)

П. Поповић, С. Смирнов, *Два натписа на камену из прве половине XV века*, **ГСНД XII**, Скопље, 1933, 258-261;

Медо Пуцић, *Споменици српски II*, Београд 2007, фототипско издање;

Ђорђе Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII veka)*, Београд, 1960;

Никола Радојичић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940;

Никола Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962;

Franjo Rački, *Prilozi za sbirku srpskih i bosanskih listina*, **Rad JAZU 1**, Zagreb, 1867, 124-163;

Clarence Edwin Rolt, *Dionysius the Areopagite: On the Divine Names and the Mystical Theology*, Montana, 1998;

Parion Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, **Rad JAZU V**, Zagreb, 1868, 178-186;

Иларион Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, **Летопис Матице српске 117**, Нови Сад, 1874, 108-121;

Света три нова јерарха, прев.са енглеског сестринство Тројеручице – Шибеник, Београд, 2009, 5-195;

Свето Писмо, превод Комисије Светог архијерејског синода СПЦ, Београд 1997;

Душан Синдик, *Српске повеље у манастиру Светог Павла*, **Мешовита грађа 6**, Београд, 1978, 181-205;

Душан Синдик, *Повеље српских патријараха Саве, Спиридона и Никодима*, **Хиландарски зборник 9**, Београд, 1997, 99-117;

Александар Соловјев, Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936;

Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926;

Александар Соловјев, *Непозната повеља деспота Стефана Ватопеду*, **Југословенски историјски часопис, свеска 1-2**, Београд-Загреб, Љубљана, 1935, 478-484;

Списи о Косову, приредила Милица Грковић, Београд, 1993;

Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног, превео Лазар Мирковић, Београд, 1939;

Стара српска писма. Из руског манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори. Прилог архимандрита Леонида, Гласник СУД, књига 7, свеска XXIV, Београд, 1868, 231-295;

Старе српске биографије, приредио Димитрије Богдановић, Београд, 1968;

Стари српски записи и натписи, приредио Милорад Павић, Београд, 1986;

Момчило Стојковић, *Bраничевski teftter. Poimenični popis pokrajine Bраниčevo iz 1467. godine, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu. Књига 3, Istorijski institut, Београд, 1987;*

Љубомир Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др., Споменик Српске краљевске академије III, Београд, 1890;*

Љубомир Стојановић, *Записи и натписи, Споменик СКА 30, Београд, 1896, 37-45;*

Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I- VI, Београд, 1902-1926;*

Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци, 1927;*

Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1, I-2, Београд-Сремски Карловци, 1929-1934;*

Георгије Сфранцес, *Хроника – Пад Византијског царства, Београд, 2011;*

Генадије Схоларије, *Исповедање вере, превео М.Стојков, Богословски гласник XIX, св.5, Београд, 1911, 330-336;*

Hans Schiltbergers, *Reisebush nach der Nürnberger, handschrift herausgegeben von dr Valentin Langmantel, Tübingen, 1885;*

Теодосије, *Житије Светог Саве, превео Л.Мирковић, редиговао Д. Богдановић, Београд, 1992;*

Lajos Thalloczy es Antal Áldásy, *A magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevétára (1198-1526), Budapest, 1907;*

A.Theiner, F.Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum*, Vindobonae, 1872;

Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968;

Eusebius Fermendzin, *Actse Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab ano 925 usque ad annum 1772*, Zagrebiae, 1892;

Georgi Feyér, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis, X/4*, Budaе, 1841;

Georgi Feyér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, tom XI (1438-1440)*, Budaе, 1844;

Константин Филозоф, *Повест о словима*, превела Гордана Јовановић, Београд, 1989, 39-70;

Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, превео Лазар Мирковић, Београд, 1989, 71-130;

Hamid Hadzibegić, Adem Handzić, Ešref Kovačević, *Oblast Brankovica, Opsirni katastarski popis iz 1455.godine*, Sarajevo, 1972;

Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, **Glasnik zemaljskog muzeja 21, sveska 1-2**, Sarajevo, 1909, 1-104, 313-424, 505-518;

Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић, Београд, 1989;

Hazim Šabanović, *Krajište Isa-Bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1964;

Петар Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, **Историјски часопис 5**, Београд (1954-1955), 323-332;

Шест писаца XIV века, приредио Димитрије Богдановић, Београд, 1986;

Марко Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, **Стари српски Архив**, књ. 3, Београд, 2004, 107-123;

Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis (1375-1393), nach den besten Handschriften, herausgegeben von Emil Kałużniacki, Wien, 1901;

Литература:

Франц Бабингер, *Мехмед II Освајач и његово доба*, Београд, 2010;

Гордана Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у **Зборник радова Моравска школа и њено доба**, Београд, 1972, 143-153;

Фрањо Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, **Зборник Филозофског факултета XII/1**, Београд, 1974, 357-376;

Мехмед Беговић, *О изворима шеријатског права*, Београд, 1933;

Мехмед Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, **Историјски часопис 3**, Београд, 1952, 67-84;

Димитрије Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, у **О кнезу Лазару**, Београд, 1975, 81-90;

Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980;

Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд, 1982;

Иван Божић, *Средњовековни Паитровићи*, **Историјски часопис 9-10**, Београд, 1959, 151-185;

Иван Божић, *Неверство Вука Бранковића*, у **О кнезу Лазару**, Београд 1975, 223-242;

Иван Божић, *Белешке о Бранковићима*, **Зборник радова Филозофског факултета XIII-1**, Београд, 1976, 103-122;

Иван Божић, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979;

C.E. Bosworth, *The concept of Dhimma in early Islam*, in **Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of plural society**. Edited by V. Brande and B. Lewis, I, New York-London, 1982, 37-51;

Ванчо Бошков, *Мара Бранковић у турским документима Свете Горе*, **Хиландарски зборник 5**, Београд, 1983, 189-209;

Петрос Василиадис, *Исток и Запад – патријарховање Св. Фотија Цариградског*, Београд, 2003;

Калист Вер, *Исусова молитва код Григорија Синаита*, **Отачник, година I, свеске 2-3**, Београд, 2007, 29-48;

Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 2006;

Андрија Веселиновић, *Косовске алузије у повељама деспота Стефана Лазаревића*, **Зборник Филозофског факултета, серија А, историјске науке, књ. XVIII**, Београд, 1994, 179–196;

Рајко Л. Веселиновић, *Стање српске цркве од 1459-1557*, **Богословље, година XII, свеска 3-4**, Београд, 1937;

Душан Вуксан, *Епископ Марко*, **Ловћенски одјек I**, Цетиње, 1925, 81-96;

Благота Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219. године*, Београд 1977;

Вера Георгијева, *Филозофија исихазма*, превео са македонског Р. Младеновић, Ниш 1995;

Татјана Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба преносу моштију светог апостола Луке*, у **Српска књижевност у доба Деспотовине**, Деспотовац, 1998, 133-156;

Татјана Суботин-Голубовић, *Параклис Светом Луки*, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СХХХIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 99-116;

Татјана Суботин-Голубовић, *Српски преписи химнографских састава Григорија Синаита*, у **Византијски свет на Балкану II**, Београд, 2012, 585-596;

Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries: Institutions and communities*, Istanbul, 2004;

Радослав Грујић, *Православна црква*, Београд, 1920;

Радослав Грујић, *Српско средњовековно парохијско свештенство*, Скопље, 1923;

Радослав Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, **Гласник скопског научног друштва 13**, Скопље 1934, 47-68;

Радослав Грујић, *Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке*, **ГСНД XI**, Скопље, 1937, 65-95;

Радослав Грујић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању, посебан отисак из Богословља*, Београд, 1939;

Радослав Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, **Историјски часопис 5**, Београд, 1954-1955, 53-77;

Радослав Грујић, *Авињонске папе и српске земље. Светитељски култови у старој српској држави*, Горњи Милановац, 2002;

Михаило Ј. Динић, *За историју рударства у средњовековној Босни и Србији, I део*, Београд, 1955;

Михаило Ј. Динић, *За историју рударства у средњовековној Босни и Србији, II део*, Београд, 1962;

Михаило Ј. Динић, *Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига 26, свеска 1-2*, Београд, 1960, 5-29;

Стефан Ђорђевић, *Света Петка и њено време*, Стубал, 2007;

Војислав Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку, књига друга XIV-XV век*, Београд, 1997;

Глиша Елезовић, *Нешто што до сада нисмо знали*, **Историјски часопис 5**, Београд, 1954-1955, 85-109;

Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004;

Бранислав Живковић, *Каленић. Цртежи фресака*, Београд, 1982;

Мирјана Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, **ЗРВИ 11**, Београд, 1968, 241-270;

Мирјана Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд, 1972;

Мирјана Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, **ЗРВИ 22**, Београд, 1983, 165-206;

Мирјана Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича у манастирима Кастамониту и Ватопеду*, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СХХХIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 57-62;

Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд, 1978;

Олга Зиројевић, *Манастири у светлу турских пописа*, **Саопштења, XX-XXI**, Београд 1988-1989, 231-235;

Климентина Иванова, *Патриарх Евтимий*, София, 1986;

Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650, The structure of power*, London-New York, 2002;

Halil Inalozik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, **Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom 3-4** Sarajevo, 1953, 23-55;

Halil Inalczik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine*, **Prilozi za orijentalnu filologiju XII-XIII**, Sarajevo, 1962-1963, 269-306;

Halil Inalcik, *The policy of Mehmed II toward the greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city*, **Dumberton Oaks Papers 23/24**, Washington DC, 1969-1970, 213-249;

Halil Inalcik, *The status of the greek orthodox patriarch under the ottomans*, **Turcica 21-23**, Paris, 1991, 407-436;

Халил Иналцик, *Османско царство – класично доба 1300-1600*, Београд, 1974;

Halil Inalcik, *An economic and social history of the Ottoman Empire, vol.1 1300-1600*, Cambridge, 1997;

Историја српског народа I-II, Београд, 1981-1982;

Историја Црне Горе, књ. II, том 2, Титоград, 1970;

Марија Јанковић, *Липљанска епископија и грачаничка митрополија*, **Историјски часопис 29-30**, Београд, 1982-1983, 27-37;

Марија Јанковић, *Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку*, **Историјски часопис 31**, Београд, 1984, 199-205;

Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985;

Иван Јастребов, *Податци за историју цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику*, **Гласник СУД 40**, Београд, 182-257;

Атанасије Јевтић, *Исповедање вере Никона Јерусалимљанина, у Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело*, Цетиње, 2004, 257-269;

Константин Јиречек, *Историја Срба I- II*, Београд, 1952;

Гордана Јовановић, *О повељи царице Маре од 15. априла 1479. године*, **Зборник Матице српске за филологију лингвистику 50 (1-2)**, Нови Сад, 2007, 327-331;

Гордана Јовановић, „Сказаније о писмених“ („Повест о словима“) *Константина Философа (Константина Костенечког)* – важан извор за изучавање српске историје 15. века, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СХХХIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 15-24;

Томислав Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, **Археографски прилози 3**, Београд, 1981;

Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967;

Јованка Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421-1427)*, **Историјски часопис 29-30**, Београд, 1982-1983, 27-39;

Јованка Калић, *"Страх турски" после Косова*, у **Свети кнез Лазар Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, Београд 1989, 171-185;

Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 2001;

Jovanka Kalić, *Despot Stefan i Nikola II Gorjanski*, **Istraživanja 16**, 2005, 95-102;

Јованка Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Византија*, **ЗРВИ 43**, Београд, 2006, 31-40;

Јованка Калић, *Српска држава и охридска архиепископија у XII веку*, **ЗРВИ 44**, Београд, 2007, 197-208;

Милан Кашанин, *Ресава деспота Стефана*, **Зограф 3**, Београд 1969, 3-10;

Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975;

Dužanka Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, **Istraživanja 4**, Novi Sad, 1975, 5-47;

Бранка Кнежевић, *Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године*, **Саопштења XX-XXI** Београд, 1988/89, 197-209;

Πίας Kolovos, *A bit of 1439 from archives of the monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, **Хиландарски зборник 11**, Београд, 2004, 265-307;

Татјана Корићанац, *Дворска библиотека деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 2006;

Архиепископ Василије Кривошејин, *Преподобни Симеон Нови Богослов*, Београд, 1988;

Draginja Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Skorje – Paris, 1995;

Милорад Лазић, *Богословска структура Шестоднева Никона Јерусалимца Манастира Савине 1439/40*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 239-255;

Милорад Лазић, *Продор исихазма у Србију после 1371. и његов утицај на даљи ток српске културе*, **Отачник, година I, свеске 2-3**, Београд, 2007, 49-61;

Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920;

Јосип Матасовић, *Фојничка регеста*, **Споменик СКА LXVII**, Сремски Карловци, 1927;

Чедомиљ Мијатовић, *Пад Цариграда године 1453*, **Годишњица Николе Чупића 3, Београд**, 1879, 67-167;

Чедомиљ Мијатовић, *Деспот Бурађ Бранковић, I-II*, Београд, 1880 – 1882;

Чедомиљ Мијатовић, *Српски одзраци из румунске историје, историјска студија, Летопис Матице српске, књ. 187 свеска III*, Нови Сад, 1896, 1-36;

Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар, 1902;

Franz Miklosich, *Marija kći Angjelinina i Konstantin Arijanit*, **Rad JAZU 12**, Zagreb, 1879, 1-9;

Васо Милинчевић, *Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402*, **Историјски гласник 1-2**, Београд, 1982, 119-128;

М.Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, **Гласник СУД 21**, Београд, 1867, 1-97;

Радомир Милошевић, *Павле, митрополит смедеревски*, Смедерево, 2006;

Лазар Мирковић, *Увриштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља*, **Богословље година II, свеска 3**, Београд, 1927, 161-177;

Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459-1776)*, Београд, 1965;

Катарина Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и српска Деспотовина*, **Историјски часопис 49**, Београд, 2002, 67-91;

Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд, 2001;

Владимир Мошин, *Акти братских сабора о адрфатима из XIV-XV века*, **Богословље, година XIV, свезак 3-4**, Београд 1936, 215-238;

Владимир Мошин, *Св.патријарх Калист и српска црква*, **Споменица 600-годишњице Српске патријаршије у Гласник српске православне патријаршије, бр. 9, година XXVII**, Београд, 1946, 192-206;

Владимир Мошин, *Самодржавни кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, у **О кнезу Лазару**, Београд, 1975, 13-41;

The history of the Council of Florence, edited by the rev. John Mason Neale, London, 1861;

Светозар Никетић, *Историјски развитак српске православне цркве I*, **Гласник СУД, књига 27**, Београд, 1870, 81-163;

Светозар Никетић, *Историјски развитак српске цркве II*, **Гласник СУД, књига 31**, Београд 1871, 44-89;

Радомир Николић, *Манастир Каленић*, Београд, 1972;

Божа Д. Николић, *Прва црквена служба деспоту Стевану Високом*, **Православље**, 1937, 404-405;

Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557*, Сарајево, 1990;

Стојан Новаковић, *Царица Мара, Историјске црте из XV века, Летопис матице српске 174*, Нови Сад, 1893, 1-35;

Стојан Новаковић, *Царица Мара. Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд, 1905;

Стојан Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српским земљама XI-XIV*, **Гласник СКА LXXVII**, Београд, 1908, 178-279;

Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1960, друго издање;

Георгије Острогорски, *Отношение цркве и государства в Византии*, **Seminarium Kondakovianum 4**, 1931, превела Јованка Лазаревић;

Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965;

Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1970;

Георгије Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Светом Сави*, у **Византија и Словени**, Београд, 1970, 170-187;

Леонтије Павловић, *Преглед светих моштију кроз историју у Српској православној цркви*, **Зборник Православног Богословског факултета, Београд, 1954**, 235-256;

Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965;

Леонтије Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Смедереву 1453-1456. године*, Смедерево, 1983;

Влада Р. Петковић, *Ликови деспота Стефана, Богословље, година II, свеска 3*, Београд, 1927, 177-180;

Миодраг Петровић, *Титулатура патријарха Спиридона и преткосовске црквено-политичке промене у Србији*, у **Свети кнез Лазар Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, 97-119;

Даница Поповић, *О настанку култа светог Симона*, у **Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање**, уредник Јованка Калић, Београд, 2000, 347-369;

Даница Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења*, **ЗРВИ 44**, Београд, 2007, 253-278;

Даница Поповић, *Под окриљем светости – Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд, 2006;

Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004;

Пера Поповић, Љубомир Петровић, *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд, 1930;

Радомир Поповић, *Мотив задужбинарства у средњовековној Србији*, **Богословље, година XXXI (XLV)**, Посебан отисак, свеска 1, Београд 1987, 243-248;

Радомир Поповић, *Појмовник црквене историје*, Београд, 2000;

Радомир Поповић, *Хришћанство на тлу источног Илирика пре досељења Словена*, Београд, 2004;

Радомир Поповић, *Српска црква у историји*, Београд, 2007;

Радомир Поповић, *Хришћанство у историји*, Православни Богословски факултет, Београд, 2011;

Радомир Поповић, *Послушање игумана у општежитевним монашким заједницама*, **Осам векова манастира Милешева, Зборник радова, књига II**, Милешева, 2013, 161-174;

Јустин Поповић, *Житија светих за октобар*, Београд, 1977;

Јустин Поповић, *Житија светих за новембар*, Београд, 1977;

Јустин Поповић, *Житија светих за децембар*, Београд, 1977;

Јустин Поповић, *Житија светих за јануар*, Београд, 1977;

Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004;

Миодраг Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, **Хришћанско дело, год. 3, свеске 4-6**, Скопље, 1937;

Миодраг Пурковић, *Попис цркава у средњовековној српској држави*, Скопље, 1938;

Миодраг Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф, 1976;

Миодраг Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978;

Миодраг Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Београд, 1996;

Marios Philippides, Walter K. Hanak, *The siege and fall of Constantinople in 1453, historiography, topography, and military studies*, Surrey-Burlington, 2011;

Радивој Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд, 1993;

Јеромонах Амфилофије Радовић, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, у **Манастир Раваница 1381-1981, Споменица о шестој стогодишњици**, Београд, 1981, 101-134;

Ђорђе Радојичић, *Ресавско писанје и друго*, **Богословље, година II, свеска 4**, Београд, 1927, 312-313;

Ђорђе Радојичић, *Савремене вести о косовској бици код руског путописца ђакона Игњатија*, **Старинар 12**, Београд, 1927;

Ђорђе Радојичић, *Стари српски књижевници XIV-XVII века*, Београд, 1942;

Ђорђе Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963;

Ђорђе Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба*, Нови Сад, 1967;

Светозар Радојичић, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд, 1975;

Јован Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Београд, 1905;

Нинослава Радошевић, *Козмографски и географски одломци Горичког зборника*, **ЗРВИ 20**, Београд, 1980, 171-184;

Нинослава Радошевић, *Никонов Шестодневник у рукопису манастира Сваине 21. Спис О стварању света Северијана епископа Гавале у српско словенском преводу*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 167-184;

Стивен Рансимен, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад, 1996;

Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд, 1864;

Иларион Руварац, *О каталозима пећских патријарха*, **Гласник СУД 23**, Београд, 1868, 240-251;

Иларион Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557-1690)*. *Прилог за историју српске цркве*, Задар, 1888;

Иларион Руварац, *Прилози к познавању извора српске историје*, **Годишњица Николе Чупића 14**, 1894, 209-238;

Иларион Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до 1766. године*, Мостар, 1901;

Иларион Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, **Глас СКА LXII**, Београд, 1901;

Иларион Руварац, *О роду деспотице србске Ангелине и срећи Дестине Марије*, у **Зборник Илариона Руварца, СКА посебна издања, књига СIII, друштвени и историјски списи, књига 44**, Сремски Карловци, 1934, 36-40;

Драгиња Симић-Лазар, *Каленић. Сликаство-историја*, Београд 2011;

Душан Синдик, *Српска средњовековна акта у Хиландару*, **Хиландарски зборник, књ. 10**, Београд, 1998, 9-134;

Душан Синдик, *Тестамент Јелене Балишић*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 151-165;

Надежда Синдик, *Кодикологија Горичког Зборника*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 185-198;

Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, I-III*, Минхен-Келн, 1962-1986;

Иванъ Снѣгаровъ, *История на Охридската архиепископия I*, София, 1924;

Иванъ Снѣгаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия. отъ падането ѝ подъ турцитъ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, София, 1932;

Александар Соловјев, *Једно суђење у доба кнеза Лазара*, **Архив за друштвене и правне науке 18**, 1929, 188-197;

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, **Историјски часопис 23**, Београд, 1976, 23-36;

Момчило Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439*, **ЗРВИ 24-25**, Београд, 1986, 413-423;

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, **Зборник Филозофског факултета 16**, Београд, 1989, 166-177;

Момчило Спремић, *Бранковићи – обласни господари Косова*, у **Свети кнез Лазар Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, Београд, 1989, 121-130;

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994;

Момчило Спремић, *Прекинут успон српске земље у позном средњем веку*, Београд, 2005;

Момчило Спремић, *Борбе за Смедерево 1458-1459. године*, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 213-227;

Панта Срећковић, *Путничке слике II. Фамилијарна гробница Мрњавчевића*, **Гласник СУД 46**, 215-230;

Глигорије Станојевић, *Услови примања млетачке власти града Бара 1443. године*, **Историјски часопис 6**, Београд, 1956, 207-214;

С. Станојевић, Л. Мирковић, Б. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд, 1928;

Станоје Станојевић, *Пино Спано. Прилог српској историји почетком XV века*, Београд, 1901;

Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Аренга*, **Гласник СКА XCIV**, Београд, 1914, 192-230;

Татјана Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у доба Лазаревића*, **Саопштења XLII**, Београд, 2010, 39-60;

Ђорђе Стратимировић, *Православна црква у Боци Которској*, **Годишњица Николе Чупића 17**, Београд, 1897, 192-239;

Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд, 2002;

Антон-Емил Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, у **Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја (1389-1989)**, Београд, 1975, 93-104;

Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд, 1974;

Ђорђе Трифуновић, *Косовско страдање и небеско царство*, у **О кнезу Лазару**, Београд, 1975, 255-264;

Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд, 1975;

Ђорђе Трифуновић, *Књижевни радови деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1979;

Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964;

Сима Ћирковић, *Димитрије Кидон о Косовскоме боју*, **ЗРВИ 13**, Београд, 1971, 207-219;

Сима Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, **Хиландарски зборник 5**, Београд, 1983, 91-99;

Сима Ћирковић, *О ктитору Каленића*, **Зограф 24**, Београд, 1995, 61-69;

Сима Ћирковић, *Хиландарска свећа у Дубровнику*, **Настава историје IV, 8**, Београд, 1998, 5-19;

Ружа Ћук, *О хронологији писама царице Маре упућених у Дубровник*, **Историјски часопис 24**, Београд, 1977, 285-288;

Ружа Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Светом Павлу*, **Историјски часопис 24**, Београд, 1977, 103-111;

Ружа Ћук, *Царица Мара*, **Историјски часопис 25-26**, Београд, 1978-1979, 53-95;

Јован Ћулибрк, *Библиографија објављених дјела и превода Никона Јерусалимца и радова о Никону*, у **Зборник Зетске Свете Горе I, Никон Јерусалимац, вријеме-личност-дијело**, Цетиње, 2004, 340-351;

Божидар Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960;

Александар Фотић, *Прилагођавање и опстанак: Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, у **Зборник радова Манастир Хиландар**, Београд, 1998, 91-102;

Александар Фотић, *Despina Mara Brankovic and Chilandar, between the desired and the possible*, **Отисак из зборника радова Осам векова Хиландара. Историја духовни живот, књижевност, уметност и архитектура**, Научни скупови САНУ, књ. XCV, Одељење историјских наука, књ.27, Београд, 2000, 93-100;

Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, Београд, 2000;

Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb, 1959;

Богумил Храбак, *Свештена лица на Косову и суседним крајевима 1455*, **Зборник радова Филозофског факултета у Приштини IX**, 1972, 67-83;

Бранислав Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, **Саопштења XXIX**, Београд, 1997, 107-123;

Ferdinand Šišić, *Bitka kod Nikopolja*, **Glasnik zemaljskog muzeja 8**, 1896, 49-96;

Гавро Шкриванић, Глиша Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, серија прва, књига II, Београд, 1956;

Гавро Шкриванић, *Косовска битка 28. јуна 1389*, Цетиње, 1956;

Гавро Шкриванић, *Раваничко властелинство*, у **Манастир Раваница 1381-1981. Споменица о шестој годишњици**, Београд, 1981, 83-99;

Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, у **Зборник радова Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе**, Нови Сад, 1939, 309-329;

Марко Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, **Историјски гласник 1-2**, Београд, 1997, 7-25;

Марко Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх турски“ 1386. године*, **Историјски часопис 53**, Београд, 2006, 93-122;

Марко Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, **ЗРВИ 45**, Београд, 2008, 253-266;

Марко Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, **Историјски часопис 58**, Београд, 2009, 109-124;

Марко Шуица, *Пад Србије у историјској перспективи*, у **Пад српске Деспотовине 1459. године**, Научни скупови САНУ, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 263-285;

Интернет странице:

Биографија бугарског патријарха Јефимија:

<http://slovo.bg/showwork.php3?AuID=450&WorkID=15754&Level=1>

Радови Дионисија Аеропагита:

<http://www.ccel.org/ccel/rolt/dionysius.pdf>, <http://www.ccel.org/ccel/dionysius/works.pdf>

Књига о путовању Ханса Шилтбергера по нирнбершком препису:

<http://archive.org/stream/hansschiltberge00langgoog#page/n11/mode/2up>,

<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg216>

Тумачење друге посланице Коринћанима, од Јустина Поповића

http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/Druga_Korincanima_Sveti_Justin/sadržaj.htm

Документи са заседања сабора у Базелу 1434:

<http://www.ewtn.com/library/councils/florence.htm#12>

СПИСАК СЛИКА И КАРТИ

СЛИКЕ

1. Испосница у околини манастира Горњак, 40

http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/manastir_gornjak_okolina1.jpg

2. Манастир Горњак, 40

http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/manastir_gornjak1.jpg

3. Манастир Раваница, 41

http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_ravanica.htm

4. Црква Лазарица у Крушевцу, 41

<http://www.crkvalazarica.rs/wp-content/gallery/gal2/unnamed-18.jpg>

5. Манастир Свете Екатерине на Синајској Гори, Египат, 47

<http://www.sinaimonastery.com>

6. Јефимијина похвала кнезу Лазару, 56

http://sr.wikipedia.org/sr/Похвала_кнезу_Лазару

7. Деспотова кула, 99

<http://www.begradskatvrđjava.co.rs/?p=613&lang=sr>

8. Голубачка тврђава, 99

<http://virtuelnimuzejdunava.rs/serbia/cultural-heritage/fortresses/golubac-fortress.479.html>

9. Споменик деспоту Стефану Лазаревићу у месту Црквине, 100

http://www.tom.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=81&lang=sr

10. Гроб деспота Стефана у манастиру Ресава, 100

http://sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Манасија

11. Султан Мурат II (1421-1441) (1446-1451), 100

<http://www.enfal.de/pad2.htm>

12. Манастир Светог Николе у Паштровићима, 138

www.manpraskvica.me

13. Манастир Светог Михаила на Превлаци, 138

www.manastirprevlaka.me

14. Остаци манастира Богородице Пречисте Крајинске, 138

<http://www.manastirkom.org/fotogalerije/precista%20krajnska/DSC00007.jpg>

15. Писмо пророка Мухамеда којим манастир Свете Екатерине добија заштиту, 142

16. Тугра султана Мехмеда Освајача, 146

<http://lostislamichistory.com/ottoman-tughra-calligraphy/mehmed-ii-2/>

17. Патријарх ГенADIје и султан Мехмед II, 150

<http://www.ec-patr.org/>

18. Манастир Хиландар, 181

www.hilandar.org

19. Манастир Есфигмен, 181

http://www.hilandar.info/strana.php?strana_id=34

20. и 21. Манастир Манасија, 214

http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_manasija.htm

22. Манастир Каленић, 214

<http://www.pravoslavna-srbija.com/Pravoslavlje/Manastiri/Kalenic/Kalenic.htm>

23. Манастир Враћевшница, 215

http://www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_vracevsnica.htm

24. Манастир Радешино, 215

<http://www.manastiri-crkve.com/nenad3/Manastir%20Radosin%2010.jpg>

25. Црква у Лешју, 215

<http://www.manastirulesju.org.rs>

КАРТЕ

1. Највећи обим српске Деспотовине у време деспота Стефана, 86

2. Смањење државне територије, 98

3. Епископије и митрополије у Деспотовини, 112

Биографија аутора

Јелена (Радомир) Глушац (рођ. Поповић), рођена је 16. децембра 1984. године у Земуну где је завршила основну школу и Земунску гимназију. Године 2003. је уписала студије историје на Катедри за историју на Филозофском факултету у Београду, које је завршила јуна 2008. године са просечном оценом 8.87 и дипломским радом „*Мустафа Али из Галипоља о непристојном понашању у Османском царству у 16. веку*“ са оценом 9 (девет). Исте године уписује мастер студије на Катедри за рану модерну историју, ментор је био др. Александар Фотић. Мастер рад „*Жена у јавности – очекивана или неочекивана појава у османском друштву од 16. до 18. века*“ је одбранила октобра 2009. године са оценом 9 (девет). Просечна оцена на мастер студијама је 9.60. Од септембра 2009. до фебруара 2014. радила је у две средње школе у Београду, а тренутно је запослена у Историјском Институту у Београду, у звању истраживача сарадника.

Фебруара 2010. године је уписала докторске студије на Катедри за историју српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком, а ментор је др. Андрија Веселиновић.

Интересовања су теме које се баве историјом српског народа у позном средњем веку и историјом Османлијског царства.

Резултат научног рада су следећи радови:

1. *Women in Ottoman Balkans, Gender, Culture and History, ed. Amira Buturović and Irvin Cemil Schick, London 2005.*, **Новопазарски зборник 32**, Нови Пазар, 2009, 279-285;
2. *Кнежевић Пахомије (Павле), Кутовали Софроније*, **Српски биографски речник V том**, Матица српска, Нови Сад 2011.
3. *Положај Српске Православне Цркве у последњим деценијама српске деспотовине*, **Богословље 1**, Београд 2014. (151-160)

4. *Radne i novčane obaveze metoha svetogorskog manastira Lavre Svetog Atanasija u vreme vladavine kneza i despota Stefana Lazarevića*, **Svet rada vol.11, broj 3**, Beograd 2014.

5. *Матија Властар, Синтагма. Са старословенског превела Т. Суботин-Голубовић*, САНУ Београд, 2013, 435. стр, **Иницијал 2**, Београд, 2014, 260-261;

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јелена Глушац

број уписа SI 10-21

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У
СРПској ДЕСПОТОВИНИ (1402-1459)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 22.04.2015

Јелена Глушац

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јелена Глушац

Број уписа 51 10 - 21

Студијски програм историја

Наслов рада Српска православна Црква у српској Деспотовини (1402-1459)

Ментор проф.др. Андрија Веселиновић

Потписани Јелена Глушац

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 22.04.2015.

Јелена Глушац

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У СРПСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ (1402-1459)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 22.04.2015.

Јелена Глушац

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.